

UNIVERSAL
LIBRARY

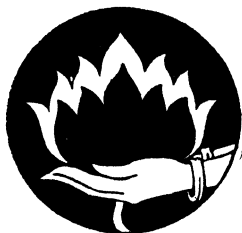
OU_192698

UNIVERSAL
LIBRARY

सो ब त

(निवडक उत्कृष्ट कथांचा सतरावा संग्रह)

ना. सी. फडके

किंमत रुपये दोन

प्रकाशन २४ वें

ऑक्टोबर १९५३

अंजलि प्रकाशन लिमिटेड

प्रकाशक :

अंजली प्रकाशन लिमिटेड

३७ वेस्टर्न इंडिया हाऊस

सर पी.एम्. रोड, मुंबई १.

मुद्रक :

वि. ग. माटे

विश्वकर्मा मुद्रणालय,

टिळक रोड, पुणे २.

सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन

अनुक्रमणिका

१ सोबत : जन्माची ? घटकेची ?	...	९
२ भार ! भार !	...	२९
३ हा तिच्याच पावलांचा आवाज	...	४१
४ सकाळीं आणि संध्याकाळीं	...	५९
५ प्रकाश हवा ! पण आग नको	...	७१
६ दोन बहिणी, एक पाहुणी !	...	८६
७ सालरजंग चिकी	...	९३
८ अजून कशाच्याच पत्ता नव्हता, पण	...	१०७
९ बाबली	...	११९
१० संभू ! माझ्याकडे ये !	...	१२७
११ मागं वळून पाहू नकोस !	...	१४३

The first Indian
General Insurance Company
To Attain Centenary

Triton Insurance Co. Ltd.

(Established 1850)

Transacts

Fire, Motor, Marine, Burglary,
Workmen's compensation.

Bombay Branch

United India Building
Sir Pherozshah Metha Road

BOMBAY 1

Acting Branch Manager
Wasudeo D. Shembavanekar

Phone :
26095 Two lines

Telegram
TRIDENT
BOMBAY

Representatives Everywhere
Enquiries Solicited

टे. नं. ६०४२८

सोन्यामोत्यांच्या खात्रीलायक व सुंदर
दागिन्याबद्दल बोलणें कीं सर्व लोक हल्लीं
पंचवीस वर्षांच्या जुन्या एकाच पेढीचें नांव घेतात !
ती पेढी म्हणजे

वामन गणेश हरचेकर

चांदी सोनें व जवाहिराचे व्यापारी
न. चिं. केळकर रोड, दादर, मुंबई २८.

खाऊच्या पैशांत मुलांचा विमा
लग्नमुंजीसाठीं मात्र नव्हे ! मुलाचें वय ९
वार्षिक हत्ता फक्त रु. २० देऊन रु. १००० चा
विमा ध्या ! शिवाय बोनस !
अधिक माहितीसाठीं लिहा—

मॅनेजर युअर ओन प्रॉव्हिडंट इन्शु. कं. लि.

वेस्टर्न इंडिया हाऊस, मुंबई १
सर्वत्र एजंट्स व ऑर्गनायझर्स पाहिजेत.

आमचीं लोकप्रिय प्रकाशनें

विभाग (१)

रु. आ.

१ प्रतिभासाधन : प्रो. फडके	५ - ०
२ लघुकथा लेखन : मंत्र आणि तंत्र : प्रो. फडके	७ - ०
३ माझ्या साहित्य-सेवेतील स्मृती : भाग २ : प्रो. फडके	३ - ०
4 India Vs. M.C.C. Tests 1951-52 : Prof. Phadke	2- 8
५ पॅरिसच्या परी : ले. प्रो. कर्वे	३ - ०
६ विमाविक्रीच्या सुरस सत्यकथा : ले. कोल्हटकर	२ - ०
७ भरतीची लाट (कादंबरी) : प्रो. फडके	४ - ०
८ शाकुंतल (पूर्वी जप्त झालेली कादंबरी) : प्रा. फडके	४ - ०
९ सरिता सागर (कादंबरी) : प्रो. फडके	४ - ०
१० सितारा मंझिल (कादंबरी) : प्रो. फडके	४ - ०
११ सोबत : कथासंग्रह : प्रो. फडके	२ - ०

विभाग (२) : शालेय

१ किशोर-कथा (कथासंग्रह) : प्रो. फडके व सौ. कमला फडके	१ - ८
२ महात्मा गांधी (चरित्र) प्रो. फडके	१ - ८
३ टेरेन्स मॅकस्विनी (चरित्र) : प्रो. फडके	१ - ८
४ महात्मा गांधी (चरित्र : हिंदी) : प्रो. फडके	१ - ८

बुकसेलर्सव्हेरीज वाचनालयें अगर इतर कोणीहि वरीलपैकीं कोणतीहि दोन पुस्तके मागविल्यास आमचे खर्चानें रजि. पोस्टाने मूळ किंमतीस घरपोच पाठवू.

प त्र व य व ह ा र ा च ा प त्ता
अं ज ल ि प्र क ा श न लि मि टे ड
३ ७ वे स्ट र्न् ह ण् ड ि या हा ऊ स,
सर फेरोजशहा मेथा रोड, मुंबई न. १

कलापूर्ण टिकाऊ व वक्तशीर
कामाबदल प्रसिद्ध

पीड प्रोमेस वर्क्स २८८ कालवादेवी रोड,
विठ्ठलवाडी समोर मुंबई २.

आमच्याकडे मिळणारी पुस्तके

प्रबंध : प्रो. फडके (१) आजचे तरुण स्त्रीपुरुष व त्यांजपुढील प्रश्न रु. ३ (२) वाङ्मयविहार रु. १॥ (३) मानसमंदीर रु. २॥ (४) माझ्या साहित्यसेवेतील स्मृती : भाग १ : रु. २॥ (५) कोदणे रु. ३ (६) शेलापागोटे रु. २॥ (७) साहित्य व संसार रु. १॥

नाट्य : प्रो. फडके (१) संजीवन रु. १ (२) जडावाची देवी रु. १ = (३) आगलावी - १ =

कादंबऱ्या : प्रो. फडके (१) उजाडलं पण सूर्य कुठे आहे ? रु. ५ (२) सुषमा रु. ५ (३) काश्मिरी गुलाब रु. ३॥ (४) खेळणी रु. ५ (५) उद्धार रु. ७॥ (६) अटकेपार रु. ५ (७) जेहलम* रु. ६ (८) हसू आणि आसू* रु. ५ (९) माझा धर्म रु. ३ (१०) पतंग रु. ५ (११) अजालि रु. ६ (१२) प्रवासी (संक्षिप्त) रु. १। (१३) प्रवासी रु. ६ (१४) अल्ला हो अकबर रु. ६ (१५) अल्ला हो अकबर (संक्षिप्त) रु. १॥ (१६) अखेरचें बंड रु. ७॥

कथासंग्रह : प्रो. फडके (१) प्रो. फडके यांच्या गोष्टी रु. २ (२) अभयगस्तान* रु. ३ (३) प्रीतिपुष्प रु. २॥ (४) लाडकी लक्ष्मी आणि इतर गोष्टी रु. २॥ (५) गुलमोहोर : ले. सौ. कमला फडके : रु. २॥

ललित गद्य : प्रो. फडके (१) निवडक गुजगोष्टी रु. १ (२) मैफल* रु. ३ (३) कमलपत्रे* रु. ३ (४) धूम्रवलये रु. १॥ (५) त्रिवंद्रमची सफर : ले. सौ. कमला : फडके रु. ३

इतर : प्रो. फडके (१) मथन (व्याख्याने) रु. ५ (२) रुमझुम (काव्य संग्रह) रु. १ (३) बस नं. १२ (कादंबरी-हिंदी) रु. २ (४) Leaves in the August Wind (Novel) Rs. ३-12

* फक्त मुंबई बाहेरच्या ग्राहकांस.

हे ओधिचिन्ह अभ्यास आणि अनुभव यांचे प्रतीक समजलें जातें.

गेल्या ५० वर्षांत 'टिकाऊ काढ्याचे जनक' म्हणून सुप्रसिद्ध असलेल्या 'सांडू' ब्रदर्सचे कारखान्यां-तील औषधींनी कोटीश; रुग्णांना आरोग्य दिलें आहे. 'सांडू' ब्रदर्सची परंपरा व शुद्ध आयुर्वेदीय औषधे करण्याची पद्धत जाणून बराचसा वैद्य-वर्ग ब्रह्मकास हीच औषधे घेण्याची शिफारस करतो.

आपले गांवच्या वैद्याकडे किंवा दुकानदाराकडे 'सांडूची' औषधे मिळतीलच - मिळत नसलीं तर आपलें प्रकृतीमान कळविण्याकरता ४ आणि पाठवून 'रुग्ण-पत्रिका' मागवा. आमचा अनुभवों वैद्यवर्ग औषधि-योजना सुचवीत असतो.

कोणतेंही देशी औषध घेतांना सांडू (दत्तमूर्ति) ट्रेडमार्क तपासून घ्या

द. क. सांडू ब्रदर्स (चेंबूर) लि.

चेंबूर फोन-८७३१३ (ब्राम्ही तेलचे आद्य कारखानदार) मुंबई फोन-३४२३४.

१ :

सोवत : जन्माची ? घटकेची ?

त्या मिठाईच्या दुकानापुढे उभं राहणारं प्रत्येक मिन्हाईक थोडस गोधळून जाई. त्याच्या मनात येई, दुकानावर पाटी तर ' नथू हलवाई, कदी पेढे आणि बर्फी ' अशीच आहे, मिठाईन भरलेली मोठमोठी ताट पराती असा थाटहि नेहमीचाच आहे, मिठाईची चव आणि स्वाद नेहमीच्या परिचयाचा तोच आहे. परंतु ताजव्यापुढे गादीला टेकून बसलेला गोऱ्या रंगाचा, फाटक्या अगाचा, डोक्यावर एखाद्या पालथ्या वाटीसारखी टोपी घातलेला आणि मराठीऐवजी हिंदी भाषेत " सेर देऊ ? " " पावसेर ? " " चगा, भला " अस नाकात बोलणारा, मिठाई जोखण्याच्या आधी आपल्या उजव्या हाताच्या आगळ्यान व बोटान करड्या मिशाचे आकडे वर करणारा हा माणूस कोण ? याला आपण नथूच्या दुकानात पूर्वी कधी पाहिला नाही ! नथून नव्यान ठेवलेला एखादा नोकर असेल म्हणाव तर नथूच्या जागी गादीवर बसलेला आहे ! आणि दुकानात नथू असायचा तो कुठे दिसत नाही ! ...

नथू हलवायाच दुकान लोकांच फार आवडत होत. पाथरी हे तालुक्याच लहानस गाव. परंतु त्या गावाच्या पंचक्रोशीत शेतीभाती चागली होती. वैरण, द्राणापाणी मुबलक होत. दुभर्ती जनावर खाऊन पिऊन मस्त असत. आठ दहा मोठाले गवळीवाडे पाथरीच्या जवळपास होते लोकात कुस्त्याचा षोक होता. आखाड्यात चार चार घटे मेहनत करावी, केशराचा आणि जायफळाचा वास लावलेली दोन तीन शेर बासुदी प्यावी, असा क्रम ठेवणारे अनेक जवान होते. त्या छोट्या शहराच्या बाजारचौकात हलवा-याचीं कित्येक वर्षांचीं जुनीं आठ दहा दुकानं होती. नथू हलवायाच दुकान सगळ्यात मोठं नव्हतं, पण लोकांच फार आवडत होत.

हे दुकान पहिल्यादा काढलं नथूच्या आजोबान. त्या वेळेस अवघ्या एका खणाच्या जागेत दुकान होत. पाट्या रंगविण्याची कला त्या काळात फारशी माहीत नव्हती; नथूच्या बापानहि दुकानावर पाटी कधी नाही लावली. ती नथूच्या कारकीर्दीतच प्रथम लागली. मूळचं एका खणातलं

दुकान आता मोठं झालं होतं. मल्लांचे फोटो व आरसे अशा प्रकारचा दुकानाचा थाटहि आता वाढला होता. नथूचीं गिन्हाईक बाधलेलीं होती. शेजारच्या इतर हलवायांनीं कितीही थाटमाट वाढविला, फोनो वाजविले तरी आपलं ठरलेलं गिन्हाईक दुसरीकडे वळायचं नाही याची नथूला पूर्ण खात्री होती. त्याचा सारा माल निर्मळ, स्वच्छ, चोख असे. त्याची खमंग चव आणि उची स्वाद यात रसभर फरक होणार नाही अशी दक्षता तो घेत असे. त्याच्या सचोटीवर आणि हसत मुखानं आदबशीर बोलण्यावर लोक खूष असत. त्याच्या गादीपुढच्या पेटीत रोज भरणाऱ्या गळत्यात कधी अंतर पडत नसे. सणवार असला किंवा मुलकी परीक्षेच्या निकालाचा दिवस असला म्हणजे नथूच्या दुकानापुढे विशेष गर्दी व्हायची हे ठरलेलं. तरुण विद्यार्थ्यांत आणि मास्तर-मडळीत नथूच दुकान विशेष लोकप्रिय होतं...

मात्र त्याच्या दुकानाचा सर्वांत मोठा 'सीझन' म्हणजे पाथरी गावापासून तीन मैलांच्या टेकडीवर जी देवी होती तिची जत्रा. ही जत्रा म्हणजे त्या टापूतला सर्वांत मोठा उत्सव. दहा दिवस आजूबाजूच्या शेकडो गावाहून येणाऱ्या लोकांची रात्रदिवस रीघ लागलेली असे. टेकडीवर जाणाऱ्या पायऱ्याच्या दुतर्फा दुकानं लागलेलीं असत. नथूच पाथरी गावातलं दुकान फारसं मोठं नव्हतं, परंतु जत्रेत त्याचा मांडव सगळ्यात मोठा असे. अरुणोदयाच्या सुमारास तालीमबाज पठे तीन मैलाची दौड करीत देवीच्या दर्शनास येत, दर्शन केल्यावर बासुदी पीत, मिठाई खात. तेव्हापासून नथूच्या दुकानात जी गडबड सुरू व्हायची ती मध्यरात्रीपर्यंत चालू असे. इतर कोणत्याहि दुकानाकडे हुकून पहायचं नाही, सरळ नथूच दुकान गाठायच, अशा वृत्तीचीं हजारो माणस जत्रेला येऊन जात. प्रत्येकाशी आपल्या दुकानातल्या मिठाईप्रमाणेच गोड बोलायचं अशी नथूची रीत होती. बीस पचवीस रुपयाच गिन्हाईक आणि छटाक मिठाई मागणारं शाळकरी पोर यात नथूनं कधी फरक केला नाही. ताजव्यापुढे गादीवर बसलेला नथू लहान मुलालादेखील म्हणायचा, "काय देऊं! कदी पेढे, नारळाची बर्फी, बदामाची बर्फी!" आणि एकेका पदार्थाचा इतका

भरघोस नमुना मुलाच्या हातावर ठेवायचा, की ते मूल खूष होऊन जायच आणि छटाक मिठाई घेण्याऐवजी “पावशेर द्या ” म्हणायच !...

यामुळे यंदा देवीच्या जत्रेत नथू हलवायाच्या दुकानाकडे त्याची ठरलेली गिऱ्हाइक नेहमीप्रमाण जात होती खरी, परंतु मिठाई घेता घेता प्रत्येक माणूस थोडस गोधळून जात होत. जो येई तो गादीवरच्या नव्या माणसाकडे आश्चर्यान बघे. आपण चुकून दुसऱ्या दुकानात आलों की काय अशी शंका घेई, दुकानात इकडे तिकडे नजर टाकी, दुकानाच्या पाटीकडे निरखून बघे आणि मग मनाशी म्हणे, ‘दुकान तर नथूचच ! पण मग नथू कसा कुठे दिसत नाही ? ’ ... बहुतेक गिऱ्हाइक मनातल आश्चर्य मनाशीच ठेवीत, विकत घेतलेली मिठाई उचलीत, चालू लागत, फार तर पुन्हा एकदा वळून दुकानावरच्या पाटीकडे बघत आणि आपण नथूच्याच दुकानात मिठाई घेतली की नाही याबद्दलचा मनातला रेंगाळणारा अखेरचा संशय फेडून घेत ...

दुकानात मिठाई घेणारा एखादा अधिक चौकस माणूस विचारी, “ नथू कुठे आहे ? ”

पालथ्या वाटीसारखी टोपी घातलेला तो गादीवरचा माणूस हिंदात सागे, “ नथु न ! वो है - ”

“ आहे तर दिसत कसा नाही गादीवर ? ”

“ दिसेल कसा ? आता या गादीवर तो नाही बसायचा ! आम्ही बसणार— ”

“ म्हणजे काय ? ”

“ म्हणजे अस की ही दुकान आम्ही नथूपासून खरीद घेतली न ! ”

“ ओ ! ”

“ तर ! आता दुकानावरची पाटी पण आम्ही बदलूं —लेखराज मिठाईवाला ! ”

“ अस काय ? ”

लेखराज मिशाचे आकडे चढवीत म्हणे, “ पण दुकान नथूची नाही, आमची झाली म्हणून आपली मेहेरबानी बंद होता कामा नये हं ! मिठाईची कवालिटी उतरावयाची नाही. नथूपेक्षा सरस मिठाई बनवूं

आम्ही. सिंधी हलवा, पंजाबी हलवा अशा एकाहून एक फरमास चिजा मिळतील लौकरच आमच्या दुकानात. दुकान आपलीच आहे बर का साहेब ! हमेश इकडे व्यायची मिठाई नि पब्लिकलाबी सागायच लेखराज मिठाईवालेकडे सिंधी, पंजाबी मिठाई मिळते म्हणून. पाथरीची दुकान एकदम बर्डा करणार आम्ही !”

लेखराजाची ती सिंधी बडबड ऐकून चौकस गिऱ्हाईकाच्या मनातल आश्चर्य सपे ; पण नथून आपल्या तीन पिढ्यांच जुन दुकान कोणत्या कारणासाठी विकून टाकलं त्याचा उलगडा करून घ्यावासा त्याला वाटे. तो लेखराजाला विचारी, “ तुम्ही सिंधमधले काय ? ”

मिशाचे आकडे चढवीत लेखराज सागे, “ हा साहेब, आम्ही सिंधमधले. आमचा देश गेला, तुमच्या मराठी देशाकडे धाव घेतली. जमीन गेली, जुमला गेला, देवाची खैर-जान राहिली ! आता तुमचा मुलूख हाच आमचा देश नथूची दुकान खरीद केली. आपल्यासारख्याची मेहेरबानी झाली तर इथे पण चार घास सुखान खाऊ ”

“ पण नथून दुकान विकलं कशासाठी ? दुकान तर उत्तम चालल होतं. ”

“ हा साहेब, उत्तम चालली होती दुकान म्हणून तर आम्ही खरीदली न ! नाही तर कुणी घातला असता पैसा ? ”

“ केवढ्याला घेतलत नथूच दुकान ? ”

एखादी गुप्त गोष्ट सागायची नसली म्हणजे माणून नुसत हसत तस हसून लेखराज म्हणे, “ नथूला भर किमत दिली. पाकिस्तान्याची नजर चुकवून जेवढे आणले होते तेवढे सगळे पैसे घातले साहेब. देवाची कृपा होईल तर बरकत मिळेल, पण आपल्यासारख्या गिऱ्हाईकाची मेहेरबानी हवीच. दुकान आपलीच समजायची बर का साहेब ! ”

“ पण नथू आता कोणता धदा करणार आहे ? ”

“ भगवान जाणे ! आम्ही कशाला चौकशी करू ? ”

“ पाथरीलाच आहे काय नथू ? ”

“ पाथरीला ? हँ ! तो गेला आपल्या देशावर निघून. जाताना त्याला मोठी रक्कम हवी होती; म्हणून तर दुकान काढली त्यानं. ”

“ आपल्या देशावर कशाला गेलाय नथू ? ”

“ भगवान जाणे साहेब ! आपल्याला काय करायच्या चौकशा ? ”

“ हं, बरोबर आहे— ” असं म्हणून गिन्हाईक दुकानापुढून दूर होत असे. लेखराज अखेरचं ओरडून सागे, “ दुकान आपलीच आहे बरं का साहेब ! सिंधी हलवा, पंजाबी हलवा— ”

त्याची ती हलव्याची जाहिरात पुरती न ऐकताच गिन्हाईक दूर गेलेल असे.

नथू हलवायच दुकान एका सिंधी निर्वासितानं विकत घेतल ही बातमी पाथरी गावात हळूहळू सर्वांच्या माहितीची आणि शिळी झाली. पण उत्तम चाललेल जुन दुकान विकून टाकून नथू आपल्या देशाला एकाएकी का गेला याबद्दलच लोकांच आश्चर्य मात्र कायम राहिल. एक तर पाथरी गावातले सगळे लोक नथूला मराठाच समजत होते त्याचा आजोबा उत्तर हिंदुस्थानातून इकडे आला व त्यान पाथरी गावात प्रथम दुकान काढल ही गोष्ट ठाऊक असणारीं फार थोडीं माणस आता पाथरी गावात शिष्टक हाती. तीन पिढ्या मराठी मुलखात काढल्यामुळे नथूची मूळची हिंदुस्थानी राहणी इतकी पालटून गेली होती, की नथू मराठा नाही अशी चुकूनदेखील शंका कुणाला येण्यासारखी नव्हती. नथूचा पेहराव अस्सल मराठी थाटाचा होता. तो अगदी सफाईदार मराठी बोलत असे. आपल्या जन्म-गावावर प्रेम कराव तस त्याचं पाथरी गावावर प्रेम होत. ऐन विशीच्या सुमाराला त्याला कुस्तीचा खूप धोक होता. त्यान कुस्त्याचे फड जिकले होते पाथरीच्या नथू पाहिलवानाला कित्येक वर्ष जोड नव्हती. पुढं नथूचा बाप मेला, नथूला धंद्यात लक्ष घालावं लागल, त्यामुळे त्याला पूर्वीप्रमाणे कुस्तीची हौस करण अशक्य झाल. पण त्यान स्वत कुस्ती सोडली तरी पाथरी गावाची कीर्ति कायम टिकावी म्हणून जे जे करण्यासारख होत तें ते केल. होतकरू पळे शिकवून तयार केले. आपल्या खर्चीन त्याना खाजं पिऊ घातल. सढळ हातान इनाम दिलीं.

त्याच्या बापाचे काही स्नेही त्याला म्हणत, “ अरे नथू, दुकानात भिळणारे सारे पैसे उडवतोस हे काही बर नाही. ”

नथू म्हणे, “काका, व्यसनात अन् ख्यालीखुशालीत तर नाही ना पैसे उडवीत ?”

“ते खर रे, परंतु पैसा साठवायला हवा ना !”

“मी कशाला साठवूं पैसा, काका ? मला ना बायको, ना पोर !”

“हेच चुकतंय तुझ नथू. आता तूं लग्न करायला हवस. आता वर्ष कितव तुला ?”

“तिशी तर उलटली, काका.”

“मग ? किती दिवस एकटा फकीर राहणार ? तुझा बाप असता तर त्यानं तुझ दोहोचे चार हात केव्हाच केले असते. पण बाप नसला म्हणून काय झाल ? आम्ही आहोंत ना ! आमच एक नथू. बायको आण घरात. बाई माणसावाचून खरी शोभा नाही घराला.”

“हॅ ! मस्करी करता होय, काका ?” अस म्हणून आपल्या म्हाताऱ्या हितचिंतकाना नथू निरोप देत असे.

नथू कधी लग्न करणार नाही याबद्दल पाथरी गावाची खात्री झाली होती.

त्यामुळेच नथूला जेव्हा मनातल्या मनात लग्न करावंस वाटू लागल तेव्हा आपल्या विचारातला हा बदल कुणाजवळ बोलता कामा नये, गुप्त ठेवला पाहिजे, अस त्याला वाटल. वास्तविक त्याच्यासारख्या माणसानं लग्नाचा विचार केला तर वावग काय होत ? सरळच गोष्ट होती ती. त्याचा लग्नाचा विचार ऐकून गावातल्या लोकाना बरच वाटल असतं. परंतु नथूला शका आली, की ‘काय ऐट आणली होतीस लग्नावाचून राहण्याची ! आता आलास का शरण ? झाली का फजिती ?’ अशा प्रकारे लोक आपल्याला हिणवतील; आपली चेष्टा होईल. आपल्याला बायको हवीशी का वाटू लागली हे तर काही मन मोकळं करून आपल्याला सांगता यायचं नाही. आपल्या मनात कशानं पालट झाला तें आपलं आपल्यालाच धड उलगडलेलं नाही, मग लोकाना काय सांगणार आपण ? आणि आपण फजीत मात्र होऊ ! त्यापेक्षा आपल्या मनांत दृढ होणारा लग्नाचा विचार कुणालाहि-जवळच्या देस्तानासुद्धा सांगू नये हेंच चागलं...

आणि नथून विचार केला, सांगितल्यावाचून अडणार आहे तरी काय ?

लग्नाच्या बाबतीत पाथरी गावातल्या दोस्तांची मदत त्याला होण्यासारखी नव्हतीच. कारण या मुलुखातली नवरी त्याला चालण्यासारखी नव्हती. लग्न करायचं झाल तरी आपल्या देशाला जाऊन एखादी चागली जातवाली मुलगी बघणं भाग होत गूजगड हे त्याचें जन्मगाव. त्या गावीं एक चागली मुलगी लग्नाची आहे अस कळल्यापासून नथूच्या मनात लग्नाचे विचार घोळू लागले होत...

या मुलीची बातमी नथूला पहिल्यादा मिळाली ती दोन महिन्यापूर्वी त्याचा एक गाववाला पाहुणा आला त्याच्याकडून.

नथूकडे चार सहा दिवस राहिल्यानंतर पाहुणा त्याला म्हणाला, “भाई, तुझी दुकान फार चागली चालली आहे हें पाहून बहोत खूष झाली मी. गावाकडे असतानाच मी ऐकल होत, की नथू मोठा मातबर दुकानदार झाला आहे. तुझी चलती डोळ्यानीं पहावी म्हणून आलो. तुझा धंदा ठीक चाललाय, गावातले लोक तुला मोठा समजतात, चार चांगले लोक तुझ्याकडे येतात, बसतात हे पाहून मला मोठ समाधान झाल. ”

नथू म्हणाला, “देवाची कृपा ! ”

“पण नथू, तुझ्या सुखात एक मोठी उणीव दिसते मला. ती नको ठेवूस—”

“म्हणजे कस म्हणता ? ”

“तुझ्यासारख्या माणसाच्या घराला मालकीण हवी ! ..लग्न कर.”

आताशा लग्नाचे विचार नथूच्या मनात यायला लागलेच होते. त्यामुळे पाहुण्याची सूचना एकदम धुडकावून न लावता नथू म्हणाला, “असं म्हणता ? पण माझ्याजोगी मुलगी कुठली असणार ? माझी तर तिशी उलटून गेली. आता एखाद्या आठ दहा वर्षाच्या छोकरीशीं लगीन लावणं माझ्या मनाला पटणार नाही. वयात आलेली मुलगी हवी. अशी मुलगी आपल्या जातीत कुठली मिळायला ? ”

पाहुणा म्हणाला, “तूं लग्नाला तयार आहेस की नाही सांग ? तुझ्या-साठी नवरी शोधणं माझ काम. आणि गड्या, खरं म्हणशील तर अगदी

तुला शोभेलशी, वयात आलेली, आपल्या जार्तीतली एक मुलगी माझ्या आढळात आहे ”

“ कुठे ? आपल्या गूजगडला ? ”

“ नाही, गूजगडला नाही; नजीकच्या मोठ्या शहराी. ”

“ स्वाराबादला ? ”

“ हा, स्वाराबादला ! वर्षातून एकदा माझ जाण होत ना शहराला ? गेल्या वर्षी गेलो होतो तेव्हा ही मुलगी मी पाहिली. चागली मोठी आहे. बापाला नकोशी झाली आहे. ही मुलगी त्याच्या पहिल्या बायकोची. नवी बायको घरात आणल्यापासून हा रामप्रसाद तिच्याभोवती नाचू लागला आहे. मुलीची अडचण होते आहे नवराबायकोंना, तेव्हा तिच लगीन करायच्या विचारात आहेत. मुलीच नाव जम्ना. चागली आहे. ”

नथू म्हणाला, “ ठीक आहे. बघा जुळत असलं तर. ”

“ अरे, जुळायच काय ? तू किती पैसे मोजायला तयार आहेस एवढाच सवाल. कारण जम्नाच्या बापाला आणि आईला मुलगी सभाळण जड झाल्या खर, पण मुलीला उजवून टाकता टाकता मिळेल तेवढा पैसा बळकावायचा आहे त्यांना ”

नथून विचारल, “ म्हणजे रामप्रसादला सरळ मुलगी विकायची आहे म्हणानात ! ”

“ हा, भाई. दुनिया तर अशी बनली आहे ! ”

नथून विचारल, “ केवढ्याचा सवाल आहे ? ”

“ तो आज काय मागेल मला नाही सागतां येणार. गेल्या वर्षी स्वाराबादला गेलो तेव्हा कळल की रामप्रसाद तीन हजार रुपये मागतो. ”

“ तीन हजार ? ”

“ हा, जो कोणी एका रकमेन तीन हजार मोजील त्याला जम्ना देईन, अशी रामप्रसादची भाषा ऐकली होती. ”

नथूला मनातल्या मनात एकदम शिसारी आली. खरं पाहतां तो एक अशिक्षित माणूस होता. जुन्या धार्मिक समजुतीची आणि रूढीची त्याच्या मनावर छाप होती. नवव्यान नवरीच्या बापाला धन द्यायच यात काही भयकर आहे असं त्याला वाटत नव्हतं. पण तरीदेखील एकाद्या माणसानं

आपल्या मुलीचा सरळ लिलाव माडावा आणि ‘तीन हजार रुपये एक वार, दान वार’ असं पुकारल्याप्रमाणे बोलावं हा प्रकार त्याला अगदी निष्ठ, किळसवाणा वाटला. असल्या प्रकारात आपण सामील होऊ नये असं त्याला वाटलं. दानतवाली माणस अस नाही वागत !...

त्याला लग्न हवंस वाटू लागलं होत, बायको हवीशी वाटू लागली होती, पण दुकानातली मिठाई घेतल्याप्रमाणे घरघनीण विकत घेण्याची कल्पना त्याला अगदी कशीशीच वाटली... शिवाय तीन हजार रुपये ! एवढी मोठी रक्कम तो कोठून आणणार होता !...

त्यानं आपल्या मनातले सगळे विचार पाहुण्याजवळ बोलून दाखविले नाहीत. फक्त एवढाच उद्गार काढला. “तीन हजार ! हें नाही आपल्याला जमायच.”

पाहुणा जरा वेळ गप्प बसला. मग तो हळूच म्हणाला, “अशी मोठी वयात आलेली दुसरी मुली आपल्या जातीत मिळायची नाही तुला.”

“न मिळाली तर न मिळाली. आजपर्यंत एकटा राहिलों तसाच पुढे राहीन.”

दोघातला तो विषय तेवढ्यावरच संपला. पाहुणा नंतर चार दिवस राहिला. परंतु त्यानं तो पुन्हा काढला नाही. नथूहि त्या बातर्तीत पुन्हा बोलला नाही.

पण नथूचा निरोप घेण्याच्या दिवशी पाहुण्यानं बोलना बोलता एकदम विचारलं,

“तीन हजार नाही तर किती देशील तूं ?”

त्या प्रश्नाचा संदर्भ एकदम नथूच्या लक्षात आला नाही. त्यानं विचारलं, “कशासाठी ?”

“तुझं लग्न जुळाव अशी माझी फार इच्छा आहे. तुझा स्कार असेल तर मी जन्माच्या बापाला विचारीन आणि म्हणेन तीन हजारच्या खाली काही घेतील का ?”

असल्या पैशाच्या भाषेची नथूला मागंच किळस आली होती. त्यानं

म्हटलं, “नका विचारूं तुम्ही. लगीन करायचंच नाही मला. राहीन लग्नावाचून ! मी काय कमी सुखात आहे ?”

“वरं, तुझी मर्जी !”

पाहुणा गेला होता, पण नथू मनातल्या मनात जन्माचा विचार करीत राहिला होता जास्तीत जास्त सवाल पुकारून बायको विकत घेण त्याला किळसवाण वाटल होत. ‘राहीन मी एकटा. मी काय कमी सुखात आहे ?’ अशी भाषा स्वतःच्या मनार्शी करण त्याला अधिकअधिक कठीण वाटू लागलं होत, एकटेपणा नकोसा होत होता, बायकोची सोयत हवीशी वाटू लागली होती. लग्नाची इच्छा बळावली तसतसा पैसे देण्याच्या कल्पनेचा तिटकारा कमी कमी वाटू लागला हाता ! पाहुण्याकडून ऐकलेली जन्माची हकीगत त्याच्या मनात खोल कुठे तरी रुजली होती ती त्याला हवीशी वाटू लागली होती घरघर्णान म्हणून ती आली तर आपल्याकडे ती कशी वावरेल, कसा ससार करील, याची चिंत्ता त्याची कल्पना रगवू लागली होती.. कल्पनेन रगविलेल्या त्या चित्रांनीच घर किती शोभिवत दिसू लागे ! आणि उलट, ती चिंत्ता नुसती कल्पनेतच राहिली तर घराला कशी अवकळा येतील त्याचे विचार नथूच्या मनात येत .. हळू हळू जन्मासाठी तीन हजार रुपये देण्याचा नथूच्या मनाचा निश्चय होत गेला . परंतु तो निश्चय जसजसा होऊ लागला तसतसा निराळ्याच एका विचाराने नथू अस्वस्थ झाला...तीन हजार रुपये आणायचे कुठून ? .. त्याने कधी जन्मात कर्ज काढल नव्हत सावकाराच्या घराची पायरी माणूस एकदा चढलं की त्याची कशी दुर्दशा होते त्याची उदाहरण त्याने पाहिली होती. ऋण काढून राण करायला त्याच मन मुळीच तयार नव्हत. आणि ऋण काढण्यावाचून तीन हजार रुपये उभे करण्याचा दुसरा मार्गहि दिसत नव्हता ! ...

पण एके दिवशी नथूला वाटल, ‘मार्ग नाही कसा ? ... आहे ! . आपल मिठाईचं चालू दुकान आणि दुकानाची जागा विकून टाकल्यास तीन हजार रुपये नाही मिळणार ? मिळतील !’... अडचण एवढीच होती, की दुकान विकण्याची गोष्ट गावकऱ्यांपैकी कुणाजवळ काढून उपयोगी नव्हती. गावकरी साहजिक विचारणार, ‘दुकान कशा-

साठीं विकायला काढतोस ? जागा कशासाठी विकायची म्हणतोस ? ही दुर्बुद्धि तुला कुणी सांगितली ?' आणि या किंवा असल्या प्रश्नाचीं उत्तर गावकऱ्यांपैकीं कुणाला देण्याची नथूला इच्छा नव्हती. लग्न करण्याचा आपला नवा निश्चय तो गावकऱ्यांपैकीं कुणालाहि सांगणार नव्हता. दुकान आणि जागा विकल्यावर तीन हजार रुपये हातीं येण्यासारखे होते. जन्माशीं लग्न करण्यासाठी ते त्याला हवेहि होते ..परंतु गावातल गिऱ्हाईक त्याला नको होत ! नथू पुन्हा पचायतीत पडला.

तीन हजार रुपये मिळविण्याचा मार्ग आपल्याला सापडला अस समाधान मात्र त्याला वाटूं लागल. आणि गूजगडच्या दोस्ताला त्यान लिहून कळविल. “ जन्माच्या बापाजवळ माझी गोष्ट तू काढ आणि तो काय म्हणतो ते कळव. ” पंधरा दिवस त्यान पत्राच्या जबाबाची वाट पाहिली. पुन्हा पत्र लिहिल. पुन्हा वाट पाहिली. तरी जबाब आला नाही ! ...तो मनाशीं आश्चर्य करू लागला...

एके दिवशीं त्याला हवा तसा सौदा करणारं गिऱ्हाईक आपण होऊन त्याच्याकडे आल. लेखराज नावाच्या एका सिंधी निर्वासिताशीं त्याची ओळख झाली. त्याच्याजवळ नथून सहजगत्या विषय काढला. दुकान आणि जागा विकत घेण्याची लेखराजान तयारी दर्शविली. नथून पाच हजार रुपये मागितले. लेखराज म्हणाला, “देान हजार रुपये देईन.” हा ना करता करता शेवटीं तीन हजारावर सौदा ठरला...

मग नथून विचार केला, पैशाची मोठी अडचण तर सपली आता काय करायच ? ... गूजगडच्या मित्राकडून त्याच्या पत्राचा जबाब अजूनही आला नव्हता. जन्माच्या बापाच म्हणण नथूला कळल नव्हतं...

पण मग नथून विचार केला पत्राच्या जबाबाची वाट पहाण्यात आता अर्थ नाही...वाट कशाची पाहायची ? त्याच्या हातात जरूर तेवढी रोकड रक्कम होती. तो सरळ खाराबादला जाऊ शकत होता. रामप्रसादकडे जाऊन तो त्याला म्हणू शकत होता, ‘ तू सांगतोस तेवढे पैसे मी घेऊन आलों आहे.’ ... खाराबादला जाऊन रामप्रसादला भेटून त्याच्यापुढें तीन हजाराचा तोडा ठेवला की आपले मनोरथ पूर्ण होतील हा विचार त्याला पटल्यावर तो अमलात आणायला त्यानं वेळ लावला नाही. दुका-

नाचं खरेदीखत झाल. ठरलेली मर किमत एका रकमेन त्याच्या हातात पडली. आपल्या मनातला हेतु पाथरी गावात कुणाजवळहि बोल्डून न दाखविता नथू पाथरी गाव सोडून खाराबादला जायला निघाला... मना तल्या मनात तो फार खूष होता. आता आपल्या लग्नाचा वेत आपल्याला पार पाडता येणार याविषयी त्याला शका नव्हती. जम्ना आपल्याला मिळणार याची त्याला खात्री होती. जी सोबत त्याला हवीशी वाटू लागली होती, ती त्याला आता खचित मिळणार होती. जम्नाबरोबर तो आता ससार थाटणार होता. त्याचा एकटेपणा सपणार होता !

खाराबाद शहरात नथून पाऊल टाकल ते आनंदान आणि अधीर मनान... त्याच्या एका आयेच सासर खाराबादलाच होत ती मरून बरीच वर्षे झाली होती. तिच्या सासरच्या माणसाशी नथूचा पत्रव्यवहारहि नव्हता परंतु कुठे तरी पथारी टाकायला जागा हवी म्हणून त्यान त्या माणसाचं मकाण शोधून काढल. दुर्गा सुगंधीच दुकान लहानसच होतं, परंतु त्याची प्रसिद्धि बरीच होती. नथूला काही फार शोधाशोध करावी लागली नाही. दुर्गा म्हणजे नथूच्या आत्याचा पुतण्या. आपल्या काकीचा भाचा दूरच्या मराठी मुलुखात मिठाईच दुकान चालवतो एवढे त्याला माहीत होतं. त्यान नथूला कधी डोळ्यानी पाहिल नव्हत. आपल्या काकीचा भाचा आपल्या घरी पाहुणा म्हणून आला याचा त्याला फार आनंद झाला. त्यान नथूच मोठ्या प्रेमान स्वागत केल. नात्यातली माणस भेटली म्हणून नथूलाहि फार आनंद झाला. दुर्गा त्याच्याच वयाचा होता. स्वभावानं आनंदी आणि मनमोकळा दिसला. नथूला वाटल, दोन दिवस राहिल्यावर आपल मनोगत त्याच्याजवळ सांगता येईल.

दुर्गाच दुकान लहान होत. दुकानाला लागूनच असलेली बिन्हाडाची जागाहि लहान होती. रसोई बनविण्याचा छोटासा ओठा, मोरीचा आडोसा, आणि जेमतेम दोन तीन थाळ्या माडता येतील एवढी मोकळी जागा, अशा थाटाच्या सैपाकघराला लागून अर्ध्या खणाची एक अधारी खोली आणि बाहेर एक छोटीशी पडवी—एवढ्याच जागेत दुर्गाचा ससार मांडलेला होता. दुर्गाचा थोरला काका म्हणजे नथूच्या आतेचा नवरा म्हातारपणीं आंधळा झाला होता. तो पडवीतल्या खाटेवर पडलेला असे.

दुर्गाची बायको कौसल्या सदा घरकामात गुंतलेली असे, दुर्गा अष्टौप्रहर बाहेरच्या दुकानात बसलेला असे. कौसल्याच्या हातची रसोई नथूला फार रुचकर आणि मिष्ट वाटली. जेवता जेवता त्यानं तारीफहि केली. पण ती ऐकून दुर्गाला काही फारसं बर वाटलं नसावं असा नथूला सशय आला. किंबहुना दोन दिवसानंतर त्याला असहि वाटू लागलं, की दुर्गाच कौसल्याकडे फारसं लक्ष नसावं.

त्यानं पाहिलं तो दुर्गाच्या मनाचा ओढा घरच्यापेक्षा बाहेरच अधिक होता. सुगंधी तेल्याच्या आणि अत्तराच्या त्याच्या दुकानात चंगीभंगी दोस्ताचीच बैठक नेहमी असे. त्याच्या गप्पादेखील चंगीभंगीपणाच्याच असत. नथून पाथरीला आयुष्य घालविलं होतं तालमीच्या आणि कुस्तीच्या षोकात; वाह्यातूपणा त्यानं कधी केला नव्हता. चटोरपणाच्या गप्पां सुरू झाल्या की त्याच्या मनात येई, त्यांना म्हणावं... पण तो मनाशी विचार करी, आपण चार दिवसांचे पाहुणे, कशाला जास्त खोलात शिरां?... तो मुकाट्यान बसे. दुर्गा रात्रीचा बाहेर गेला की दुकानातच टाकलेल्या पथारीवर तो पडून राही. मनाशी एवढाच विचार करी, की 'उद्या रामप्रसादचा ठावठिकाणा दुर्गाला विचारावा, जन्माची चौकशी करावी, आपल्या मनातला हेतु दुर्गाला सांगावा ..'

निसन्या दिवशी रात्री जेवण आटपल्यावर कपडे घालतां घालता दुर्गानं नथूला विचारलं, "भाई, तू काय करणार?"

नथू म्हणाला, "रोजच्यासारखा दुकानात झोपणार."

दुर्गा हसून म्हणाला, "दुकानांत झोप लागते का चांगली?"

"हा, अत्तराच्या घमघमाटानं भरलेल्या जागेत झोप येणं काय मुश्किल आहे?"

"खर विचारशील तर फार मुश्किल आहे! गुलाब, हिना अशासारखे खुषबू नाकात शिरले की माणसाचं डोकं पागल बनायचाच संभव जास्त. माझ ऐक. झोपतोस कस'ग घरीं म्हातान्यासारखा? माझ्याबरोबर चल."

"कुठे?"

"अरे कुठे म्हणून काय विचारतोस? रात्रीची सहल करूं थोडीशी. घाल कपडे."

इतक झाल्यावर दुर्गाबरोबर बाहेर पडण नथूला भागच होतं. वाटेंत मोतीबाजाराच्या चौकात दुर्गाचे दोन दोस्त त्यांना मिळाले. त्यांनीं मनगटात मोतियाचे गेदेबाज गजरे घातले हाते, आणखी गजरे पुड्यात बांधून घेतले होते. दुर्गा आणि नथू भेटल्यावर त्यांना मनगटात घालण्यासाठी त्यांनीं गजरे दिले असल्या घोकाची नथूला सवय नव्हती. तो म्हणाला, “नको नको”. दुर्गानं गजरे त्याच्या मनगटात चढविले आणि म्हटल, “अरे भाई, ही तर आमच्या देशाची रीत आहे !” त्याच्या दोघा दोस्तांपैकी एकान गाण्याची लंकेर मारली. “रितु बसत की नऊ बहार । आई रितु बसत की ।”.. मोतीबाजारच्या चौकातून त्या तिघाबरोबर नथू चालू लागला .

नथून पुन्हा दुर्गाला हळूच विचारल “कुठें चाललों आपण ?”

दुर्गान त्याचा हात दाबला आणि म्हटल, “कुठे कुठे बस कर रे भाई ! चल मुकाट्यान.”

एका गल्लीच्या कोपऱ्यापाशी पोचल्यावर दुर्गा एकदम थबकून उभा राहिला आणि आपल्या दोघा दोस्तांपैकीं एकाला म्हणाला, “ये कथा गगा ? इकडे कुठे आम्हाला घेऊन चाललास तू ? ही तर सुतारगल्ली न ? रामप्रसादच मकान तर पानगल्लींत आहे !”

गगा दुर्गाच्या पाठीवर थाप मारून म्हणाला, “हा. रामप्रसाद राहतो पानगल्लींत, आपण चाललो आहोत सुतारगल्लींत. पण तुम्ही मिजास बिघडायसारख काय झाल यात ? चल !” त्यानं दुर्गाच्या खाऱाला धरून ढकलल्यासारख केलं.

खाद्यावरचा त्याचा हात झटकून जरा घुस्शान दुर्गा म्हणाला, “नहीं भाई, ऐसा नहीं हो सकता ! रामप्रसादकडे घेऊन जायच तूं कबूल केल होतेस आणि म्हणून तर मी आमच्या मेहमानाला आग्रह करून बरोबर घेतलं !” त्यान नथूकडे नजर टाकली. “तुझ्या बोलण्यावरून माझी अशी कल्पना झाली, की आज रात्री काही तरी विशेष मजा मिळेल. रामप्रसादच नाव फार दिवस ऐकत होतों मी आणि त्याच्या घरीं घेऊन जाणारं कुणी भेटेल काय म्हणून शोधात होतों. तू म्हणालास ‘होईल इंतजाम.’ दूर देशातून हा माझा सगेवाला पहिल्यादाच माझ्या घरीं आला. त्यान खूप

होऊन जाव अशी मजा त्याला देता येईल असं मला वाटलं. तो नको नको म्हणत असताना त्याला बरोबर घेऊन आलों. आणि आता तू म्हणतोस सुतार गल्लीत जाऊ या ! नही, ऐसा नही हो सकता ! ”

गगानं त्याच्या खाद्यावर पुन्हा हात ठेवला आणि म्हटलं, “ अरे भाई रामप्रसादचं मकान म्हणजे काय ह्या शहरातील एकच परीस्तान आहे ! दुसरी पुष्कळ चागली ठिकाण आहेत. जिथे आपण चाललो आशेत तिथे चला आणि बघ तरी—”

मान हालवून दुर्गा म्हणाला, “ नही नही. माझ्या सगेवाल्याच्या खुशीसाठी रामप्रसादच्याच मकानावर जायला हव. ”

“ अरे, पण रामप्रसादचा सवाल कितीचा आहे माहीत आहे तुला ! फार मस्तवाल झाला आहे तो गेल्या साली सिधमधून आणि पजाबमधून आलेले निर्वाभिन आपल्या या शहरात घुसले त्यात बेकार होते, फकीर होते, तमे कुबेरहि होते त्यांना पैशाचा तोटा नव्हता. त्याच्या पैशाने खाराबादची जुनी घडी पार उसकटून गेली पैसा मिळविण्याचं नवे मार्ग लोकांना दिसले अनेकांची नजर फिरली, दानत सरली. रामप्रसादन रंगड पैसा मिळविला गेल्या वर्षभरात आता त्याची भाषा फार मस्तीची झाली आहे. आता त्याचा सवाल पूर्वीचा राहिला नाही फार बढलाय ! ”

“ बढलाय ? किती ! ” दुर्गाने आपल्या खिशातून नोटा काढल्या, एक, दो, तीन अशा दहा मोजून दाखविल्या आणि तो म्हणाला, “ यापेक्षा मोठा तर नाही ना रामप्रसादचा सवाल ! चल तर पानगल्लीकडे. माझ्या सगेवाल्याला नेईन तर अशाच ठिकाणी नेईन, की ह्यातभर त्याला याद राहावी. समजलास, गगा ? या सुतारगल्लीत नाही शिरणार मी. रामप्रसादकडे घेऊन चला आम्हाला. ”

गगा म्हणाला, “ अच्छा भाई, मेहमानासाठी पैसे खर्चायची तुझी तयारी असल्यास माझ काय जातय ? चलो, पानगल्ली चलो. ”

“ आता कस बोललास ! ” दुर्गाने गगाच्या पाठीवर थाप मारली. नथूच्या डाव्या दड्यातून आपला उजवा हात अडकवून तो त्याला म्हणाला,

“चलीये नथूभैय्या, चलीये न ! असा काय उभा राहिलास एखाद्या पुतळ्यासारखा ?”

नथू खरोखरच एखाद्या पुतळ्यासारखा जागच्या जागी उभा राहिला होता. दुर्गाच आणि गगाच सभाषण ऐकून तो चकित होऊन गेला होता. हे रंगेल गडी कसले बेत करीत होते ते त्याला समजत होत; त्याची संगत पुरे झाली अस त्याला वाटत होत. त्याच्या सभाषणात रामप्रसादचं नाव निघालेल ऐकून त्याच्या मनाच आश्चर्य आणखीच वाढल होत.

रामप्रसाद ! तें नाव ऐकताक्षणीच त्याच्या मनात आलं होत, ‘ज्याला भेटायसाठी शेकडो मैलांची मुशाफरी करून मी आलों तोच हा रामप्रसाद असेल काय ?’ त्याच मन शका घेई, ‘छे, तो कसा असेल ?’ गूज-गडच्या मित्रान सांगितलेल्या हकीगतीवरून जन्माचा बाप रामप्रसाद धनलोभी असला तरी चांगला ससारी माणूस होता. जन्माच लग्न लावून देता देता तीन हजार रुपये मिळविण्याचा त्याचा इरादा होता; पण अशा रीतीन पैसा करूं पाहणारे पुष्कळ मुलींचे बाप असतात. रामप्रसाद खानदान शरीफ माणून होता याबद्दल शका घेण्याचं काही कारण नव्हतं...

दुर्गा आणि गगा याच सभाषण ज्या रामप्रसादबद्दल चाललं होतं तो जन्माचा बाप असणं कस शक्य होत ? दुनिया इतकी खराब झाली होती काय ? नाही ! नाही !! पानगल्लीतला हा रामप्रसाद वेगळाच माणूस असला पाहिजे... परंतु नथूला पुन्हा वाटे, ‘आणि हा रामप्रसाद वेगळा नसला म्हणजे ? ज्याचा ठावठिकाण आपण दुर्गाला विचारणार आहोंत व ज्याच्याकडे जाऊन आपण जन्माला मागणी धालणार आहोंत, तोच रामप्रसाद हा असला म्हणजे... ? नाही, नाही ! तो कसा असेल... ? पण असेलहि ! त्याचा काय नेम... ? नसेल तर बरं होईल ! जो हेतु मनाशीं धरून आपण इतक्या दूर आलों तो शाबूत राहील... पण असेल तर— ? तर काय, जन्माशीं लग्न करण्याच्या आपल्या हेतूचा चक्काचूरच होईल... ? पण जन्माचा बाप आणि हा रामप्रसाद एकच असेल तर तें आपल्याला लवकर निश्चित कळल तर फार बरं होईल. हा संशय नको. संदिग्धपणा नको !...

मनांतल्या अशा विचारानीं भारावलेल्या अवस्थेत नथू खरोखरच पुतळ्यामारखा जागच्या जागीं उभा राहिला होता. त्याला वाटत होतं, नको याची संगत ! नको याच्याबरोबर पानगल्लींत जाणं ! पण त्याला असंही वाटत होतं, की एकदा सोक्षमोक्ष करून घेतलेला बरा. हा कोण रामप्रसाद आहे ते एकदा पाहिलेलं बर ! दुर्गाबरोबर जाव हेंच बर ! उलटमुलट विचारानीं नथूचं मन हेलकावे खात होतं. जावं ! जाऊ नये ! जाव ! जाऊ नये !

त्याचा दंड खेचून दुर्गा म्हणाला, “नथूभय्या, अरे तुझं पाऊल रेंगाळतं कशासाठी ? चल ! ”

नथू त्याच्याबरोबर चालू लागला.

रामप्रसादचं मकान पानगल्लीच्या टोंकाशीं होतं. दार बंद होतं. आंतून कुणी तरी विचारलं, “कोण आहे.”

गगान उत्तर दिलं. “मै हूँ, रामप्रसादजी.”

“हा, हा” रामप्रसादनं म्हटलं. काहीं वेळानं दरवाजा उघडला गेला. रामप्रसाद म्हणाला, “आइये, आइये !” त्यानं दरवाजाला पुन्हां अडसर घातला, आणि मंडळींना एका अवघड जिन्यानं माडीवर नेलं.

खोलींत गाद्या-तक्क्याची बैठक होती. एकच टिवा लागलेला होता. रामप्रसादनं बटनं दाबून आणखी दोन दिवे लावले. मंडळींना आरामशीर बसण्याची विनंति केली. गंगा बसला नाही. उभ्याउभ्याच त्यानं रामप्रसादशीं कुजबूज केली. हसत हसत नजरेन नथूकडे इशारा केला. रामप्रसादनं नथूकडे पाहिलं, हास्य केलं, आणि म्हटलं, “ठीक आहे.” गगान दुर्गाजवळ येऊन दहादहाच्या पांच नोटा घेतल्या आणि त्या रामप्रसादच्या हातावर ठेवल्या.

रामप्रसादनं सर्व मंडळींना उद्देशून विचारलं, “काय घेणार आण ? सोडा ? सरबत ? ”

दुर्गा गादीवर बसला होता तो उठून म्हणाला, “नको, काहीं नको आम्हाला. आम्ही दोन घटका चक्कर टाकून येतो.” नथूकडे बोट दाखवून तो म्हणाला, “आता हे तुमचे मेहमान. काय सरबराई करायची असेल ती यांची करा.”

रामप्रसाद म्हणाला, “ सरबराई? अरे तुमचे मेहमान असे खूप होतील की काहीं पुसू नका ! आमची सरबराई अशी तशी नाही, एकदम फस्ट क्लास ! ”

“ अच्छा नथूभय्या, आम्ही दोन घटकानीं येतो तुला न्यायला— ” दुर्गा म्हणाला, आणि मग तो व त्याचे दोस्त जिन्याकडे वळलेसुद्धा !

जो प्रकार घडत होता त्याचा अर्थ नथूला कळत होता, त्याची त्याला किळस येत होती, शरम वाटत होती. त्याच्या मनात येत होतं, जागचं उठावं, दुर्गाला आणि त्याच्या दोस्ताला धक्के मारावे आणि धूम ठोकावी. परंतु तो जगाचा हालला नाही...त्याच मन सारखे म्हणत होत, होऊन जाऊं दे एकदा सोक्षमोक्ष ! हा रामप्रसादचा म्हणजेच जन्माचा बाप आहे की काय त्याचा निकाल एकदा लागू दे ! हाच तो असेल तर ती एक फार भयंकर गोष्ट म्हणावी लागेल. पण कितीही भयंकर असली तरी तिला एकदा सरळ नजर द्यायला हवी. इथून निघून जाण्यात अर्थ नाही, इथेच बसून राहिल पाहिजे ! आपल्या नशिबाची परीक्षा पाहिली पाहिजे ! नशिबाची आणि पैशाच्या लोभाने दुनिया किती पागल झाली आहे त्याची....

दुर्गा आणि त्याचे दोस्त जिन्याकडे वळलेले त्याला दिसले जिन्यावरून खाली जाताना त्याचे जूते वाजले. रामप्रसाद त्याच्या मार्गं गेला. त्याने दरवाजा उघडून दिला आणि पुन्हा लावला त्याचा आवाज त्याने ऐकला. तो उठला नाही. गादीवर जागच्या जागी बसून राहिला !...

रामप्रसाद परत माडीत आला. त्याने नथूकडे हसून पाहिल. “ थोडस सरबत घ्याल ना ? ” त्याने पुन्हा विचारल, “ कोणत सरबत आपल्याला आवडतं सांगा, म्हणजे जन्माच्या हाती पाठवून देतो ” नथूच्या उत्तरासाठी तो त्याच्यापुढे उभा राहिला.

नथूनं त्याच्याकडे रोखून पाहिल आणि म्हटल, “ मला सरबत नको, काही नको; मी विचारतो त्याच उत्तर द्या. ”

रामप्रसादाची चर्चा आश्चर्य वाटल्यासारखी झाली. पण तो हसून म्हणाला, “ विचारा. ”

“ जन्मा म्हणजे आपली मुलगी का ? ”

“ हा. ”

“ पहिल्या बायकोची ? ”

“ हा ”

“ तिच लग्न करणार होता तुम्ही ? ”

“ हा ”

“ मग तिच आयुष्य बरबाद करणारी ही काय गोष्ट चालविली आहे तुम्ही ? ”

रामप्रसादन नथूकडे क्षणभर नुसतं पाहिलं. मग तो तुच्छतेनं म्हणाला, “ कोण म्हणतो तिचं आयुष्य मीं बरबाद केलं ? जन्माला प्रारंभीं तस वाटलं, पण आता तुम्हीच विचारा तिला काय वाटत ते ती मजेंत आहे ! आम्ही मजेंत आहोत. पैसा खूप मिळतो ! ”

नथूला वाटलं, या पाजी बापाला खूप शिव्या व्याव्या ! झोडपावं ! लाथानीं तुडवावं !

पण तितक्यात आतून जन्माचा आवाज ऐकूं आला, “ पिताजी ! कौन है ? ”

रामप्रसादनं उत्तर दिलं, “ हां बेटी ! बाहर आ ! ”

दुसऱ्याच क्षणीं शेजारच्या खोलीच्या दारात जन्मा उभी राहिलेली दिसली ! ..

नथू क्षणभर तिचं रूप न्याहाळीन राहिला ! मग त्यानं सुस्कारा सोडला आणि रामप्रसादकडे पाहून तो म्हणाला, “ जन्माच लग्न तुम्ही करणार आहात अशी बातमी मला कळली होती, तुम्ही किती पैसे मागता तेहि मला कळलं होतं. तीन हजार रुपये घेऊनच मी आलों होतो. ”

रामप्रसाद तुच्छतेनं हसून बोलला, “ तीन हजार ? हुं : ! काय करता तीन हजाराला ? या पोरीचा ब्याह करून दिला असता तर एकदा तीन हजार रुपये मिळाले असते ; पण जास्त काय मिळालं असतं ? उलट आता तिची दर महिन्याची कमाई दीड दोन हजार रुपयांची आहे. ज्या जमिनीत पैशाच पीक हमेशा भरमाप निघत ती जमीन कायमची कुणा तरी एकाला तीन हजाराला देऊन टाकली असती तर मी पागल ठरलों असतो ! ”

नथूनं एकदम विचारलं, “ आणि आता ? ”

“आता?” रामप्रसाद म्हणाला, “आता वीस पचवीस हजाराची माया माझ्याजवळ आहे. परमेश्वराची कृपा अशीच राहिली तर लखपति होईन!”

त्या क्षणीच्या सतप्त चिडलेल्या अवस्थेतहि रामप्रसादच्या तोंडचे ‘ईश्वराची कृपा’ हे शब्द ऐकून नथूला हसू आल. पोटाच्या मुलीला नायकीण बनवून पैसा करणारा हा पाजी बापहि आपल्या धद्याची भरभराट ईश्वराच्या कृपेने होत आहे अस मानीत होता!

रामप्रसाद जन्माकडे वळून म्हणाला, “बेटी, आ! मेहमान तुझी वाट पाहत आहेत: मी जातो.”

रामप्रसाद खोलीच्या दाराकडे जाऊ लागला! जन्मा पाऊल पुढे टाकू लागली! मग मात्र नथूला बसून राहवेना...

रामप्रसादच्या जन्माशी लग्न लावण्यासाठी सारी जिंदगी विकून टाकूनच तो आला होता! आणि ती जन्मा आता या स्वरूपात त्याच्याकडे पावल टाकीत जवळ येत होती! जिची आयुष्याभर कायमची सोबत मिळविण्यासाठी तो आला होता, ती जन्मा पैशासाठी कुणालाहि रात्रीची घटकाभर सोबत देणारी बनली होती!... पवित्र जन्मगाठीसाठी तो आला होता; इथे फक्त घटकेची रंगेल गाठ पडत होती! पैशान सार पावित्र्य आणि मागल्य उध्वस्त झाल्याचं दृश्य तो बघत होता. दुनियेत पावित्र्याला किंमत उरली नव्हती, पैशाच्या मापानं साऱ्या गोष्टी मोजल्या जात होत्या! त्याला वाटलं, ‘रामप्रसाद, ही जन्मा, आणि त्याच्यातला मनुष्यपणा नाहीस करणारं जे जे म्हणून असेल त्याचा विध्वंस करावा! चुराडा करावा!...’

परंतु त्यान आपला सताप आवरला. “रामप्रसाद, ह्या ठिकाणी मला आता एक क्षणभरदेखील थांबायचं नाही.” फक्त एवढेच शब्द त्यान उच्चारले. तो गादीवरून उठला. जिन्याच्या पायऱ्या उतरू लागला...

माडीत रामप्रसाद आणि जन्मा दोघांही हसली. त्याच्या हसण्याचा आवाज त्याच्या कानावर आला. त्यानं धाडकनू दरवाजा उघडला. घराच्या पायऱ्या उतरून तो रस्त्यान झपाझप निघाला.

सकाळीं दहा वाजण्याचा सुमार होता. रोजच्याप्रमाणे दर पाच मिनिटांनीं लोकल गाड्या चर्चगेटच्या स्टेशनावर येऊन थडकत होत्या. परंतु त्या गाड्यांनीं येणाऱ्या उपनगरातील लोकांचे थवेच्या थवे चर्चगेटच्या स्टेशनावर उतरल्यावर कचेऱ्याकडे जाणाऱ्या रस्त्याला लागण्याऐवजीं उलट दिशेच्या रस्त्याकडे, रोजच्याहूनही अधिक घाईन आणि उत्साहान धावत होते. अशा लोकांचा केवढा तरी मोठा लोंढा त्या रस्त्यात साठला होता. लोकांची ती गर्दी वाढत होती, पडें सरकत होती, थोडी कमी झाल्यासारखी दिसत होती, पुन्हा वाढत होती. जो तो वेगान पुढे सरकत होता, इतरांना धक्के देत होता, वाट काढीत होता, उच्च आवाजात बालत होता. सगळ्यांना ब्रेवर्न स्टेडियमकडे जाण्याची घाई झाली होती. दुसरा कसोटी सामना त्या मैदानावर चालू होता चाळीस हजार स्त्रीपुरुषांनीं मैदानाभोवतालचे स्टेंड्स आधींच भरून टाकले होते. हजारों लोक आत घुसण्यासाठीं धावपळ करीत होते चर्चगेटच्या लगतचा रुंद रस्ता लोकांनीं नुसता फुलून गेला होता. त्याच्या आरोळ्यांनीं हवा भरून राहिली होती !

‘ एशियाटिक ’ नावाच्या एका मोठ्या रेस्टॉरंटच्या बाहेर फरसबद फूटपाथवर गर्दीच्या लोढ्यापासून किंचित् दूर काशिनाथ उभा होता. त्याच्या अगावर मळकट कपडे होते, केंस अस्ताव्यस्त होते, दाढी वाढलेली होती. बेकार माणसाचा वेष आणि चेहरा जसा असावा तसा त्याचा होता. कित्येक दिवस तो कामधंद्यावाचून राहिलेला होता. भरपूर जेवण त्याला मिळालं नव्हतं, त्याच्या खिशात दिडकी नव्हती, नोकरीची भिक्षा मागून मागून त्याचे पाय दुखत होते अर्धवट उपाशी रहाव लागल्यामुळे ता थकला होता, कुणाच्या तरी खोलीत अग दुमडून कशा तरी रात्री काढल्यामुळे त्याचे खोल झालेले डोळे लाल झाले होते आणि दुखत होते .. असा हा सुमारे तीस वर्षांचा काशिनाथ फरशीवर उभा राहून अगावरून जाणाऱ्या दीकडे बघत होता. ज्या रेस्टॉरंटकडे त्याची पाठ होती त्यातून चहापाणी मारून बाहेर पडणारे, झोक नोक पोषाख केलेले लोक गर्दीत मिसळलेले त्याला दिसत होते. बटाट्याचे काप, चिवडा, केळी,

चिक्की, पानपट्टी विकणाऱ्या लोकांचे आवज त्याच्या कार्नी पडत होते. गर्दीतून घुसमटणारे स्त्रीपुरुष ताजा स्कोअर एकमेकाना विचारीत होते, सागत होते, ते त्याला एकू येत होतं. खाऊन पिऊन ठेकरा देणारी, सामना बघण्यासाठी जीव टाकून धावणारी दुनिया एखाद्या फुगलेल्या नदीसारखी चहूचाजूनी वाहताना पाहून त्याच चेहरा अधिकाधिक कडवट होत होता. तो कडवटपणा वाढविणाऱ्या आठवणी त्याच्या मनात गर्दी करीत होत्या. हाथकुलमध्ये असताना उत्तम खेळाडू म्हणून तो नावाजला होता. क्रिकेटच शिल्ड मिळविणाऱ्या टीमचा तो कप्तान होता. कितीदां तरी मोठ्या धडाडीने खेळून त्याने चांगल्या धावा केल्या होत्या सर्वांनी भाकिनं केलं होतं की काशिनाथ पुढे मोठा क्रिकेटर होणार. त्याची स्वतःचीही त्या वेळेस तीच एक महत्वाकांक्षा होती. एक दिवस ब्रॅबर्न विकेटवर भारतसंघातून खेळल्याचीं स्वप्न त्याला पडलीं होती. पण परिस्थितीनं त्याला जाग केलं होतं. आणि जागेपणीं त्याला दिसलं तें एवढंच की त्याचा बाप एकाएकी मेलला होता, मॅट्रिक न होता त्याला शाळा सोडावी लागली होती. ज्या धंद्यात तो जन्मला तो सुतारकीचा धंदा त्याला करावा लागला होता .. या आठवणींनी त्याचा चेहरा आणखीच कडू केला. अगावहून जाणाऱ्या त्या गर्दीकडे पाहून तो म्हणाला, 'अरे तुमच्यापेक्षा क्रिकेट मला जास्त कळतंय, त्या खेळाची गोडी मला अधिक आहे. सामना पाहण्यासाठी माझ ही जीव धाबरा होत आहे. पण ...पण...' त्याचे दोन्ही हात खिशात गेले उजव्या खिशात जुना मळकट रुमाल होता, डाव्या खिशात चार पाच विड्या आणि संपत आलेली काड्याची पेटी होती. सामन्याच्या सगळ्यांत स्वस्त दराच्या तिकिटांला दोन रुपये दोन आणे पडत होते. आज सामन्याला विलक्षण अटीतटीचा रंग आला होता लोकांचा भयंकर आवडता खेळाडू आणि भारतसंघाचा कप्तान 'बिहारी' आज खेळणार होता. त्याचं शतक होणार होतं. असा सामना पुन्हा पहायला मिळणार नव्हता. हजारो लोक वेडे होऊन धावत होते ते उगीच नव्हे. पण ज्यांना हातात बॅट कशी धरायची ते—देखील माहीत नाही असे पानपट्टीचा तोबरा तोंडात घालून चघळणारे ठेरपोटे पुरुष, आणि त्याच्याबरोबर लगा लगा चालणाऱ्या नटलेल्या,

थटलेल्या कुरूप पोरी आजचा खेळ पहाणार होत्या. आणि ज्यान शाळेच्या टीमच नायकत्व केलं तो काशिनाथ बेकार अवस्थेत कडू चेहरा करून फूटपाथवर उभा होता ! चोरी केल्यावाचून काही त्याला सामना पाहिला मिळण्यासारखा नव्हता ...

हा विचार मनात आल्याबरोबर काशिनाथ दचकला. चोरी ? त्यानं ती कधी केली नव्हती. बेकारीच दुःख भोगताना त्याच्या मनात कितीदा आल होत की चोरी करून तुरुगात जाव तिथे गेल्यावर जाड भरड का होईना पण दोन वेळां अन्न मिळेल, व कामधंद्याची भिक्षा मागण्याचा वनवास संपेल. परंतु त्याच्या सुशिक्षित मनाला तो विचार पटला नव्हता. त्यान कधी चोरी केली नव्हती चारीची कल्पना त्याच्या मनात येताच तो दचकला ... पण क्षणभरच त्याच्या मनात आल, काय हरकत आहे ? ... चोरी करायला काय हरकत आहे ? ... मागच्या पुढच्या गर्दीतून आवाज उठत होते ' किती धावा ? ' ' किती स्कोअर ? ' ' किती तिकिट ? ' ... काशिनाथच्या मनात आवाज उठत होते ' काय हरकत आहे ? ' ' काय हरकत आहे ? ' ... त्याच्या अंगावरून जाणाऱ्या स्त्री-पुरुषाकडे तो एकदम निराळ्या नजरेन बघू लागला. कुणाच्या खिशात सध्या हात घालता येईल ते तो पाहू लागला जे कधी त्यान केल नव्हत ते करण्याच्या कल्पनेन त्याच अंतःकरण धडधडत होत पण चोरीच्या हेतून त्याची नजर भिरभिरत होती. त्या चमत्कारिक अवस्थेच्या ताणान आपण मूर्च्छा येऊन पडणार अस काशिनाथला वाटल ...

पण तितक्यात चार सहा पोरींचा एक घोळका त्याच्या उजव्या बाजूकडून येत असलेला त्याला दिसला चिमण्यासारखी चिव चिव करीत त्या पोरी त्याच्या अंगाला जवळ जवळ भिडल्या. सुगंधाचे दरवळ त्यान हुगले. त्याचे मंडुळ शब्द ऐकले. त्याच्या अंगावरून त्या किंचित पुढे गेल्या. काशिनाथचे डोळे एकदम मोठे झाले. एक पोरगी आपल्या हातातली पर्स मारे ऐटीत फिरवीत होती. ती पर्स होती त्याहूनही दसपट आकाराची काशिनाथच्या डोळ्यांना दिसली. त्याला वाटलं, ती पर्स एकेका गिरकीबरोबर ओरडत आहे ' काय हरकत आहे ? ' ' काय हरकत आहे ? ' त्याचे डोळे इतके फाकले की नणू डोळ्याच्या झेल खाचांतून त्याची

बुबुळं बाहेर पडून पहात होती.. असा अर्था क्षण गेला असेल. मग एकदम काशिनाथची पावलं पुढे पडली. त्याच्या हातांनी एक झडप मारली. त्या काळ्या पोरनीची पाठरी शुभ्र पर्स काशिनाथच्या हातीं अलगत आली. त्यान एकदम धूम ठोकली. ‘अगबाई ! चोर ! चोर !’ अशा नाजुक आरोळ्या उठल्या, त्या पाठीमागच्या बाजून त्याच्या कानावर काहीं वेळ आल्या. पण त्या त्यानं धड ऐकल्या नाहींत. तो एक प्रकारच्या बेहोषीत होता...

त्याची बेहोषी सपली तेव्हा त्याच्या कानावर आरोळ्यांच पडत होत्या. परंतु त्या किती निराळ्या प्रकारच्या होत्या ! आणि तो स्वतः किती निराळ्या ठिकाणी, किती निराळ्या चेहऱ्यान बसला होता ! घटका दोन घटकापूर्वी हमरस्त्याच्या कोपऱ्यावर, हॉटेलपुढच्या फरसबंद वाटेवर उमराहिलेला उपाशी पोटी, दाढी वाढलेला, कडू आणि किंचित् कूर चर्यांचा बेकार काशिनाथ तो हाच म्हणून कुणी त्याला ओळखल नसत. आता तो उपाशी नव्हता, त्याची दाढी वाढलेली नव्हती, त्याचा खिसा रिकामा नव्हता, त्याची चर्या कूर आणि कडू नव्हती. त्या पोरनीची पर्स हातीं आल्याबरोबर तो धूम ठोकून पळाला होता, व एका रेस्टॉरंटमध्ये घुसून कोपऱ्यातल्या एकीकडच्या टेबलापुढें जाऊन बसला होता. त्यानं पर्स घाईन उघडली होती. तिच्यातले पैसे मोजले होते. पाच रुपयांच्या चार नोटा आणि काहीं नाणीं त्यान खिशांत कोंबलीं होती. पावडर, लिपस्टिक दुसऱ्या खिशांत घातली होती. पर्समध्ये एक लहानसं इंग्रजी पत्र सापडलं ते घाईन वाचलं होतं—

“ प्रिय शाता,

तुं तीस रुपये पाठविलेस ते पोचले. किती कष्ट करून आणि केवढा त्याग करून तू हे पैसे पाठविलेस हें मनात आल कीं माझी मला लाज वाटते. मनात येतें कीं मी एक नालायक बाप आहे. फार फार दुःख होतं मला. पण काय करूं ? तुझ्या आईला हॉस्पिटलमध्ये पोचविण तर भाग होत. माझ्या जवळ तर दिडकी नव्हती. पण आता तुझी आई बरी होईल. तू इकडे येण्याचा त्रास घेऊं नकोस. आणि काळजी करू नकोस...

काशिनाथनं तें पत्र काहीं वेळ तसच हातांत धरलं होतं. त्याच्या डोळ्यांत एकदम आसव आली होती. जिची पर्स आपण लांबवली ती एक छचोर, उनाड कॉलेज तरुणी असेल ही त्याची कल्पना चुकीची होती तर ! ती एक फार चांगली मुलगी होती. बापाच्या संसाराला हातभार लावण्यासाठी नोकरी करणारी ! आईवर ममता करणारी ! उद्योगी, सालस, प्रेमळ ! आसव पृसता पृसता त्याला वाटलं, धावत परत जावं, त्या मुलीला शोधून काढावी, तिची पर्स जशीच्या तशी तिला परत द्यावी...पण तितक्यात वेटर त्याच्याजवळ आला. त्याच्याकडे पहाताच त्याच्या विचाराची दिशा बदलली. त्यान खूप पदार्थ मागविले, आणि खाना केला. ती पर्स हळूच टेबलाखाली टाकून तो उठला, हॉटेलच्या बाहेर पडला, एका सलूनमध्ये शिरला. त्यानं दाढी करून घेतली, केसाला सुवासिक तेल लावून घेतलं, भरपूर 'वॉश' घेतला. आता सगळ्यात स्वस्त तिकिट काढण्याची त्याला गरज नव्हती. तीन रुपये बारा आण्याच तिकिट त्यान काढल होत. तो आत जाऊन चांगल्या जागी आरामशीर बसला होता. आता त्याच्या कानावर ज्या आरोग्या येत होत्या त्या किती निराळ्या होत्या ! समोरच्या बाजूस दूर अतरावर मैदानाच्या दोन कोपऱ्यात मोठ-मोठे दोन फलक होते. त्यावरील आकड्याकडे त्यानं पाहिल. मधोमध हिरवळीवर खेळत असलेल्या तेरा खेळाडूकडे आणि दोघा अपायरकडे पाहिल. बिहारीचा खेळ अजून आटपला आहे की तो अजून खेळायचा आहे याचा बोध त्याला चटकन होईना. शेजारच्या कुणा तरी माणसाला विचारावं अस त्याच्या मनात आल. तितक्यात त्याच्या उजव्या अंगाकडून त्याला शब्द ऐकूं आले, ' शाते ! ए शाते ! ही लता काय म्हणते तें ऐक तरी- ' तें ऐकतांच काशिनाथ एकदम चमकला. शाते ? म्हणजे ज्या मुलीची पर्स त्यान चोरली होती ती मुलगी इथें त्याच्याजवळच बसलेली होती ? त्यानं झटकन उजव्या बाजूस जवळ बसलेल्या व्यक्तीकडे पाहिल. त्या काळ्या मुलीला त्यान ओळखलं. जिची पर्स त्यानं लांबविली होती ती शान्ताच ती होती ! तिचे पैसे चोरून तो आतां तिच्याच शेजारी सामना बघत बसला होता. तिचे पैसे त्याच्या खिशात होते ! तिची पावडर, तिची लिपस्टिक, आणि तिच्या प्रेमळ

पित्याचं ते हृदयस्पर्शी पत्रही ! या क्षणीं तिच्या विचारीच्या मनात कोणते विचार येत असतील ? जे पैसे त्यानं चोरले ते कदाचित् ती आपल्या दुखणार्हत आईसाठी पुन्हा पाठवणार असेल. निदान त्या पैशाची तिला स्वतःला फार गरज असेल. काशिनाथच्या मनात येऊं लागल—पण मनात काहीं येऊ न देण्याच त्यान ठरविल. दुनिया अशीच अजब आहे, तो स्वतःशीं म्हणाला. कठोरपणा केल्यावाचून या दुनियेत टिकाव लागत नाही ! मनाला विलगू पहाणारा दुवळेपणा त्यानं झटकून दूर केला. अगदीं सरार्हत बेरडाला साजेलशा सहजपणान त्यान शान्ताकडे पाहिल, आणि इसून विचारल—

“ बिहारी अजून खेळायचा आहे ना ? ”

ती इसली आणि म्हणाली, “ तर ! बिहारी अजून खेळायचा आहे. ही विक्रेट पडली कीं तोच येणार खेळायला. तो बघा बसला आहे पेंड्स बांधून, हातात बॅट घेऊन अगदीं तयारीत. ”

“ असं का ! कुठें बर ? ”

“ त्या तिथे. सी सी. आयच्या गॅलरीखालीं, बाऊडरीच्या रेप्रेपलीकडे, सावलीत वेताच्या खुर्च्या दिसताहेत ना— ” तिन डावा हात उच केला तेव्हा तिचा खादा काशिनाथाच्या खाद्याला लागला. तिची नजर त्याच्या नजरेला भिडली. तिच मनमोकळ स्नेहपूर्ण हास्य त्याच्या अंतःकरणाला जाऊन भिडल. त्याच्या सर्वांगातून रोमांचाची धार सळकून उठून गेली.

स्वतःचा गोधळ लपविण्यासाठीं काहीं तरी बोलायला हव म्हणून तो म्हणाला, “ त्या तिथें म्हणता, पण मला नीट दिसत नाही. माझी दृष्टि जरा अधू आहे. ”

“ अस होय ? थावा, तुम्हांला बायनॉक्युलर देते. ए लता ! तुझा बायनॉक्युलर दे पाहूं जरा. ” तिन आपल्या भैत्रिणीच्या हातून बायनॉक्युलर घेतला आणि काशिनाथकडे वळून म्हटलं. “ हा घ्या. ”

“ थॅक यू ” काशिनाथ म्हणाला. त्याच्या मनात आलं, यापेक्षां मेलेलं काय वार्ड ? त्यान बायनॉक्युलर डोळ्यांना लावला, पण अतर नीट जमवून घेऊन बिहारीला पाहण्याची त्याची इच्छा त्या क्षणीं मावळली होती. त्यानं बायनॉक्युलर आपल्या डोळ्यावर टेकला होता. पण त्याची नजरच

जागेवर नव्हती. तो पहात नव्हता. आपल्याच विचारात गढून गेला होता ...

यापेक्षा मेलेलं काय वाईट ! ...खरच मेलेल काय वाईट !...

बेकारीच्या हालअपेष्टा सोसताना त्याच्या मनात चोरी करण्याचा विचार जसा कित्येक वेळा आला होता तसाच दुसराही एक विचार कधी कधी आला होता. तो विचार आत्महत्या करण्याचा. मरणाला कवटाळण्याचा. आयुष्याच्या रस्त्यावरून कराव्या लागणाऱ्या खडतर वाटाचालीचा शेवट करण्याचा. जगण्याच ओझ एका हिसड्यात डोक्यावरून दूर टाकण्याचा !..

दुर्बिणीतून नीट न्याहाळून पहाण्याऐवजी तो मनाशीं म्हणू लागला एवढा हा सामना पाहून घरीं गेल कीं विश्रांति घ्यायची. बस झाली ही धडपड ! उपाशीं रहावं लागल तरी हरकत नाही, वणवण हिंडाव लागल तरी हरकत नाही, पण दुष्कर्म करायच नाही, बापाच नाव खराब करायच नाही, आणि ते खराब न करता जस जगता येईल तस जगायच, स्वतःच्या आयुष्याचा भार डोक्यावर वहायचा ? वर्षानुवर्ष सोसला हा जुलूम ! वाग-विला डोक्यावर हा भार !...पण आता पुरे झाल...एवढा सामना पाहून घरीं गेल कीं—

“ दिसला ना तुम्हाला बिहारी ? ”

शान्ताचे ते शब्द ऐकताच काशिनाथ भानावर आला. “ हो ! हो ! दिसला ना ” अस म्हणून त्यानं चटकन् बायनांक्युलरच्या दोन नळ्यांच्या मधोमधची फिरकी फिरवून अतर जमवून घेतलं. खुर्चीवर बसलेल्या बिहारीची आकृति त्याला एकदम स्पष्ट दिसली. शान्ताला उद्देशून तो म्हणाला, “ अगदीं छान दिसतय ह ”. तो आणखी निरखून पाहू लागला. सुंदर सुंदर साड्या नेसलेल्या तीन चार तरुण स्त्रिया बिहारीजवळ आल्या होत्या व स्वाक्षरीसाठी वहा पुढे करीत होत्या. बिहारी खुर्चीतल्या खुर्चीत पुढे झुकून त्याच्याशीं काहीं तरी बोलत होता. अगदीं नजीक असल्याप्रमाणे स्पष्ट दिसणाऱ्या त्या दृश्याकडे काशिनाथ बघत राहिला ...

त्या नटलेल्या थटलेल्या श्रीमंताच्या पोरी आपापल्या वहात बिहारीची स्वाक्षरी घेऊन हसत खिदळत दूर झाल्या, आणि बिहारी पुन्हा आपल्या जागीं स्वस्थ बसला. त्यान पायावर पेंड्स बांधल्या होत्या. दोन गुडघ्यांच्या

मधोमध खुर्चीला टेकून त्यान आपली बॅट ठेवली होती. बॅटिंगच्या वेळेस घालावयाचे हातमोजे त्यान बॅटीला अडकविले होते. मैदानाच्या मध्यभागी बॅटिंग करीत असलेल्या दोघा खेळाडूंपैकी एखादा बाद झाला की खेळण्याची पाळी त्याच्यावर येणार होती. तो उठणार होता. बॅट आणि मोजे हातात घेऊन खेळण्याच्या पट्टीकडे हलके हलके पावल टाकीत निघणार होता. त्याला पहाताच चाळीस पन्नास हजार लोक टाळ्याचा गजर करणार होते त्याच्या नावाचा जयघोष हवेत घुमणार होता...

आणि बरोबर याच गोष्टीचा त्याला आता कंटाळा आला होता. जबाबदारीच आणि लोकप्रियतेच हें ओझ त्याला आता नकोस झाल होतं! विक्रेट पडली की खेळण्याचो पाळी त्याच्यावर येणार असल्यामुळे खुर्चीवर बसल्या बसल्या खेळाकडे त्यान लक्ष द्यायला हव होत. प्रतिपक्षाच्या गोलदाजाचे चेडू कसे पडत आहेत, आणि खेळण्याची पाळी आल्यावर ते चेडू कसे फोडून काढले पाहिजेत त्याकडे त्यान अगदी डोळ्यात तेल घालून लक्ष द्यायला हव होत. परंतु तें त्याला करता येत नहवतं. त्याला वाटत होतं, डोळे गच्च मिटावे आणि खुशाल झोप द्यावी. त्याला विलक्षण थकवा आला होता. कीर्तीच्या रस्त्यावरची ही वाटचाल त्याला अगदी असह्य आणि नकोशी झाली होती. ती एकदाची केव्हा सपविता येईल असं त्याला झाल होत. त्याच्या मनात येत होत, या रस्त्याला मी लागलों तरी कशाला ? केव्हा लागलों ? कसा लागलों ?...

त्याला काही गोष्टी स्पष्ट आठवत होत्या, काही अधुकपणान. परंतु आपल्या हायस्कूलतर्फे महत्वाची मोठी क्रिकेट मॅच तो केव्हा खेळला व त्या मॅचमधल्या कामगिरीन त्याच्या आयुष्याचा रस्ता कसा ठरविला त्याबद्दलची त्याची आठवण स्पष्ट होती. शाळेतल्या अभ्यासाकडे त्याच फारस लक्ष कधीच नव्हत. एका सस्थानिकाना स्वतःची बडी टीम तयार करण्याची लहर लागली होती, बिहारीचा खेळ पाहून ते खूष झाले होते, त्यानी त्याला आश्रय दिला होता. तो पुण्यात, मुंबईत जाऊन मोठाले सामने खेळला होता, आपल्या कौशल्यानं चमकला होता, उदयोन्मुख ताऱ्यांत त्याची गणना झाली होती. क्रिकेट हाच त्याचा व्यवसाय ठरला होता. भारत संघाबरोबर तो इंग्लंडला गेला होता. ऑस्ट्रेलियात गेला होता.

मोठी कामगिरी बजावून आणि सन्मान मिळवून तो परत आला होता. आता भारत सधाचा तो एक मोठा आधार होऊन बसला होता. प्रत्येक मोठा सामना त्याच्यावर अवलंबून असावा, त्याचा खेळ झाला तर भारत सधाची अब्रू रहावी, तो बाद झाला की धावाचा दुष्काळ पडावा, अस होत राहिल होत. त्यान शतक फडकाविल की हजारो लोकानीं टाळ्याचे प्रचंड गजर करावे, त्याच्या धावा झाल्या नाहीत की सधाची बाजू कोलमडावी, अस होत राहिल होत. त्याची लोकप्रियता वाढली होती. जबाबदारी त्याहून वाढली होती महत्त्वाच्या सामन्यात त्याला कधी बेफिकीरीन खेळायला मिळाल नव्हत. सदा जबाबदारी ! सदा ओझ ! स्वतःच नाव आणि मोठेपणा कायम राखण्याचा जुलूम ! आणि महत्त्वाच्या सामन्यावाचून त्याच्या आयुष्याचे किती थोडे दिवस जात होते. स्वदेशातला मोसम सपला की लॅकेशायर लीगमधले सामने खेळण्यासाठी इंग्लंडला जायच, ते आटपले की स्वदेशात परत येऊन मोठाले सामने खेळायचे, पुन्हा लॅकेशायर, पुन्हा हिंदुस्थान ! खूप धावा करायच्या ! चागल्या विकेट्स घ्यायच्या ! सरासरीसाठी जीव टाकायचा ! जबाबदारीत कधी दिली नाही ! गंमतीन खेळण्याची कधी संधि नाही ! आजारी पडण्याची सोय नाही !...

त्याला कितीदां तरी जोराची इच्छा होई की आजारी व्हाव आणि मजेत अथरुणात पडून राहाव. अथरुणाशेजारीं आपलीं दोन छोटी मुल खेळत असलेली पहावी. आपल्या कपाळावर टेकलेला सुधाचा हात हातात धरून ठेवावा, आणि तिच्याशीं खाजगी संसारी गोष्टी बोलाव्या... तिच्याशीं त्याच लग्न झाल त्याच सुमारास एक नामाकित क्रिकेटर म्हणून त्याचा लौकिक होऊ लागला होता त्याच विवाहित जीवन, आणि खेळातला मोठेपणा ठिकविण्याची जबाबदारी, या दोन गोष्टी एकाच वेळेस सुरू झाल्या होत्या. सुधा त्याची फार लाडकी होती. एका मित्राच्या लग्नात तिला त्यानं प्रथम पाहिली. ती त्याला दिसल्याबरोबर आवडली, व मग तिच्या मामाच्या घरीं हेलपाटे घालून त्यान तिच प्रियाराधान केलं. त्या काळात ती जशी होती तशीच अजूनहि होती. निमगोरी, नाजूक एखाद्या बाहुलीसारखी लहान, थोडंच पण फार गोड बोलणारी !...

त्याच्या राहत्या घरीं छोटयाशा बेडरूमधल्या कोपऱ्यातदेखील अर्धा डझन बॅटी उभ्या असत. त्याकडे पाहून सुधा त्याला म्हणे, “ त्या पाहिल्यात का माझ्या सवती ? ”

तिच्या गालावर हळूच टिचकी मारून तो म्हणे, “ चल. काही तरी नको बोलूस. ”

ती त्याला विचारी, ‘ काही तरी कस ? तुम्ही सर्वस्वी माझे आहात काय ? किंबहुना माझ्या वाट्याला किती थोडे येता ? सदा त्याच्या वाट्याला असता ! ” कोपऱ्यात उभ्या केलेल्या, तेल आणि हळद लावून लावून कमावलेल्या, चकचकीत डौलदार बॅटीकडे ती अगदी मत्सराने भरलेली नजर टाकी, आणि मग बिहारीकडे पुन्हा पाहून म्हणे “ अ ? सागा की. ”

क्षणभर त्याची चर्चा एखाद्या अपराध्यासारखी होई. पण मग तो हसे. तिच कपाळ कुरवाळून तो म्हणे, “ एक दिवस त्या सगळ्यांना टाकून देणार आहे मी. सर्वस्वी तुझा होणार ! ” तिन अविश्वास दाखविण्यासाठी मान मुरकली की तो पुढे म्हणे, “ खोट नाही. बघशील तूंच ! ”

प्रेक्षकात मोठा ओरडा झाला.. बिहारी आपल्या विचारातून जागा झाला. त्याला वाटल, विकेट पडला की काय ! त्यान दचकून खुर्चीतल्या खुर्चीत अग सावरल आणि समोर न्याहाळून पाहिल...विकेट पडली नव्हती. धावता धावता बाद होणारा गडी बचावला होता...

बिहारीन सुटकेचा श्वास सोडला. तो खुर्चीत पुन्हा रेलून बसला.. सुधाला त्याने वारवार सांगितले होते ते खोट नव्हत. केव्हा तरी घरातल्या सान्या बॅटी तो दूर टाकणार होता. शांत, विश्रब्ध आयुष्याचा उपभोग घेऊं लागणार होता. त्याच्या जन्मगावच्या परिसारातला एक लहानसा सुंदर मळा त्याने पाहून ठेवला होता. तो विकत घेऊन तिथे तो लहानशी बंगली बांधणार होता. भाजी, फुल, फळ पिकविणार होता, गुरं आणि कोंबड्या बाळगणार होता, विहीर काढणार होता, मोट हाकणार होता, विहीरीत यथेच्छ डुबणार होता, पडस खोकल्यान आजारी होऊन खुशाल अंथरणात पडून राहण्याची चैन करणार होता ! केव्हा तरी हे सार होणार होते ! केव्हा

तरी...लौकिकाचा आणि जबाबदारीचा भार वाहून वाहून त्याचे खादे दुखू लागले होते. डोकं पिचून गेलं होतं. असलाच कोणता तरी मोठा सामना खेळल्यानंतर तो म्हणणार होता, रामराम ! मोठेपणाने जगण्याची क्रिया संपविणार होता...

काशिनाथनं अजूनही बायनॉक्युलर डोळ्यांना लावलेला होता. जगण्याच्या भाराला कटाळलेला एक माणूस तशाच कटाळलेल्या दुसऱ्या एका माणसाकडे बघत होता. त्याला त्याची कल्पना नव्हती एवढेच. त्याला चाटत होत आपण एकटेच आयुष्याच्या विचित्र भाराला व जुलुमाला कटाळलेले आहोत ! प्रत्येक माणसाची अशीच कल्पना अमते. आणि खरी गोष्ट अशी असते की सगळेच लोक भाराखाली शिणलेले, थकलेले, कटाळलेले असतात !...

तितक्यात मोठा ओरडा झाला.

आता मात्र विकेट खरोखरच पडली होती.

बाद झालेला गडी पॅव्हिलियनकडे परतला. बिहारी आपल्या विचारातून जागा झाला, खुर्चीतून उठला. बॅट आणि मोजे हातात घेऊन हिरवळी-वरून निघाला. टाळ्याचा खूप मोठा गजर झाला. त्याच्या नावाचा जय-घोष त्याला ऐकू आला तो खेळण्याच्या पट्टीवर पोचला, खेळू लागला. मैदानावरचे हजारो लोक अगदी स्तब्ध झाले. त्यानं पहिला चांगला फटका मारला. त्याबरोबर मैदान टाळ्यांनी पुन्हा दुमदुमून गेलं. बिहारी मनोर्षी म्हणाला, चार ! अजून शहाण्णव धावा त्याला काढायला हव्या होत्या. त्यानं शतक करायलाच हव होतं. बैलाने जोखडाखाली मान देऊन गाडी ओढावी त्याप्रमाणे तो धावा काढू लागला...त्याच्या मनात मात्र सारखं येत होतं, हे ओझं मला कधी टाकता येईल ? लौकिकाचा आणि जबाबदारीचा हा भार केव्हा खाली उतरता येईल ? त्याला हे सार नकोस झालं होत ! तो मनात थकून गेला होता ! तशा अवस्थेतच तो फटके मारीत होता. धावा घेत होता...

त्याचं शतक पुरं झालं. सामना संपेपर्यंत तो नाबाद राहिला. विजया-व्हादल्या हर्षाच्या आरोळ्या चहूबाजूंनी उठल्या. लोक जिकडून तिकडून मैदानात घुसले. त्यांनी बिहारीभोवती वेढा टाकला. कलकलाट करणाऱ्या

आणि अगार्शी लगट करणाऱ्या त्या लोकाचा बिहारीला अगदीं तिट्कारा वाटला. त्याला विश्रांति हवी होती. दूर आपल्या जन्मगावीं पळून जावस वाटत होत. सुधाच्या माडीवर डोक टेकावस वाटत होत...पण शाबासकी देणाऱ्या लोकाच्या गराड्यात तो सापडला होता. कुणी त्याच्या पाठीवर थापट्या मारीत होते, कुणी हार घालीत होते, कुणी त्याचा हात धरून गदगदा हालवीत होते ! तो सर्वांपासून दूर होऊ पहात होता तितक्यात एक माणूस त्याच्याजवळ आला. त्यान त्याचा हात उचलून घेतला, दोन नोटा आणि काही नाणीं त्याच्या हातीं ठेवलीं आणि तो म्हणाला,

“ मी एक बेकार दरिद्री माणूस आहे. पण तुमचा चाहता आहे. तुमच्याच गावातल्या एका शालेच्या टीमचा मी कॅप्टन होतो. तुम्ही दुसऱ्या शालेत होता. तुम्ही मोठे झालात ! मी लहान राहिलों. अगदीं क्षुद्र राहिलों. तुम्हाला मी काय बक्षीस देऊ ? माझ्याजवळ होत तेवढ दिल ” तो किंचित् अडखळला, आणि मग म्हणाला, “जें दिल तेदेखील माझ नव्हतं. पण आता मीच त्याचा मालक आहे. ध्या. नाहीं म्हणूं नका. ” त्यान बिहारीची मूठ दाबली. तो हसला आणि परत वळून गदीं न नाहींसा झाला !

वेताच्या खुर्चीवरच्या मऊ रेशमी गादीवर बसून कपाळावर रुळणाऱ्या रेशमासारख्या मऊ चकचकीत झुलपाआडून किलकिल्या डोळ्यांनी माझ्याकडे बघत तो माझ बोलण लक्षपूर्वक ऐकत होता, आणि मी मन-मोकळेपणान साऱ्या गोष्टी त्याला नीट समजून सागत होतो. कारण, सुलभा आज प्रथमच माझ्या घरी येणार होती, आणि पहिल्या गाठीभेटीतच तिच्यावर माझं आणि माझ्यावर तिचं जस प्रेम बसल होत, तसच तिच आणि त्याच एकमेकावर प्रेम जडावं अशी माझी इच्छा होती. तो फार देखणा होता. शहाणा होता. ती सुंदर होती. भारी ममताळु होती. त्या दोघांची पहिल्या नजरभेटीतच दाट मैत्री जमायला काहीच प्रत्यवाय नव्हता. तथापि, माझ्या शेकेखोर मनाला पुनः पुन्हा वाटे, की तिला तो आवडला नाही तर? या अलीकडच्या तरुण आणि ऑफिसात दरमहा एकशेतेरा रुपये मिळवून आर्थिक स्वातंत्र्य उपभोगणाऱ्या मुलींच्या आवडीनिवडी मोठ्या चमत्कारिक असतात. याला पाहताच ती एकदम याच्या गळ्यात गळा घालील असाहि संभव होता, पण उलट हा दृष्टीस पडताच ती नाराज होईल असाहि संभव होता ! आणि हा तरी काय कमी लहरी होता ? दीर्घ काळाच्या सहवासान मला त्याचा स्वभाव पुरता माहीत झाला होता— अथवा खरं म्हणजे अस म्हटल पाहिजे, की हा कुणाबरोबर कस वागेल त्याच नक्की भविष्य वर्तविणं अशक्य होतं, ही गोष्ट मला माहीत झाली होती. एखाद माणूस त्याला आवडल की त्याच्यावर तो एकदम फिदा होत असे; पण जर का त्याच्यावर त्याची मर्जी बसली नाही, तर त्याच्याशी तो कायमचा वाकडेपणा धरीत असे ! आणि चमत्कार असा, की दोस्तीच किंवा दुष्मनीच जे काही नात तो माणसाशी जोडीत असे ते तो पहिल्या मुलाखतीतच ठरवीत असे. पहिल्या गाठीभेटीत होणारे त्याचे ग्रह एकदा ठरले की कधी बदलत नसत ! म्हणून, आज सुलभा प्रथम दिसल्याबरोबर तिच्याविषयी त्याचं मत अनुकूल व्हाव यासाठी आपण शक्य तितका प्रयत्न केला पाहिजे अस मला वाटत होतं. आणि म्हणूनच उन्हाची कोवळी तिरीप अंगावर घेत स्वारी मोठ्या खुशीतं पडली होती

असं पाहून मी सुलभेवद्दलच्या गोष्टी त्याला सागत होतो. प्रथम प्रथम माझ्या बोलण्याकडे त्यान नीटस लक्ष दिलं नाही, पण काहीं वेळान त्याच्या किल-किल्या डोळ्यात वाढलेल्या चमकेवरून मी तर्क केला, की सुलभेवद्दल माझ्या अतःकरणात कोणत्या मृदु भावना होत्या ते त्याच्या ध्यानात आलं होत आणि मी जे काहीं सागत होतो त्यात त्याला गोडी वाटू लागली होती. हे पाहून मला समाधान झाल्यामुळे अधिकच उत्साहान मी सुलभेच गुणवर्णन त्याच्याजवळ करू लागलो. तो किलकिल्या, हसत्या डोळ्यांनी मझ्याकडे पहात होता. मी बोलत होतो.

माझी आणि सुलभेची पहिली भेट कशी झाली ते जेव्हा मी त्याला सांगितल तेव्हा त्यावर विश्वास ठेवण्यास तयार नसल्याप्रमाणे त्यानं डोळ्याची उघडझाप केली. पण त्याच्या शकेखोरपणाकडे मी लक्ष दिलं नाही. माझ्या आणि सुलभेच्या पहिल्या भेटीतील हकीकतच अशी होती, की तिच्यावर कुणाचा चटकन विश्वास बसू नये.

कॉमनवेल्थ क्रिकेट टीम आणि भारत सध यांच्यांतील कसोटीचा दुसरा सामना मुंबईच्या स्टेडियमवर झाला तेव्हा तिची माझी पहिली भेट झाली. स्टेडियमच्या पूर्वे बाजूच्या कुप्रसिद्ध स्टॅडमधे मी सामना बघत बसलो होतो. लोकांची अशी काहीं खचून गर्दी झाली होती, की थर्ड क्लासच्या डब्यात-देखील तशी क्वचितच होत असेल. एकमेकांच्या माझ्याना माझ्या खेडून, खाद्याला खादे भिडवून-परस्परांची हरकत नसेल तर गळ्यात गळा घालून सामना बघणारी तीं हजारो माणस एखाद्या सरोवराच्या पृष्ठावर वेली आणि पालापाचोळा तरंगावा त्याप्रमाणे तरगत होती. सामन्याला असा काहीं रंग आला होता की भारत संघाची एकेक धाव निघाली की आम्हा हजारों प्रेक्षकांची अतःकरण आनंदानं थरारत होती. टाळ्या-शिष्ट्या-आरडाओरडा या गोष्टींना भलता ऊत आला होता. आमच्या सर्वांच्या डोक्यांत उन्मादाचं वारं शिरलं होत. आपल्याकडे कुणी बघेल, आपल्याला कुणी हसेल असले विचारच आमच्या कुणाच्या डोक्यात शिल्लक उरले नव्हते. इतकंच नव्हे, तर आपल्या उजव्या-डाव्या बाजूस कोण बसलं आहे त्याचहि भान कुणाला नव्हतं-निदान मला तरी नव्हतं...

पण इतक्यात मर्चंटची विक्रेट पडली. आणि जो तो “काय झालं ?”

“कसा आऊट झाला ?” “कुणी विकेट घेतली ?” असे प्रश्न उजव्या डाव्या अगाला बसलेल्या शेजाऱ्याला विचारू लागला. माझ्या डाव्या बाजूकडून हेच प्रश्न मला ऐकू आले. आणि प्रश्नाच उत्तर दिले पाहिजे म्हणून मी तोंड वळवून पाहिले.

एक अतिशय सुंदर चेहरा माझ्या तोंडाला जवळ जवळ भिडला होता ! कस थोडेसे अस्ताव्यस्त झाल्यामुळे कमीअधिक लांबीच्या क्षिप्यांनी कान पुरतेच झाकले गेले होते, आणि कपाळाच्या पट्टीवरही त्याच्या वाकड्या-तिकड्या रेषा उन्हात चमकत होत्या. दोन भुंवयाच्या मधोमध जरा वरच्या बाजूस कुकवाच्या जागी सोनेरी टिकली चमकत होती. गालावरची पावडर केव्हाच उडून गेली होती. मला प्रश्न विचारताना किंचित् अलग झालेल्या ओठावरचा रंग फिका झाला होता. पण त्यामुळे ओठ अधिकच मोहक दिसत होते. फिकट ताबूस रंगाच्या ओठाच्या सुंदर छोट्या भैरपीतून किंचित पुढच्या ठेवणीचे पण अति शुभ्र दात आपली शोभा दाखवीत होते. हनुवटी घामान किंचित् ओलसर झाली होती. हनुवटीच्या खाली उघड्या गळ्याकडे नजर झुकविण्याचा मोह मला साहजिकच झाला. पण तितक्यात त्या सुंदर ओठाची हालचाल झाली आणि मला पुन्हा प्रश्न ऐकू आला, “कसा आऊट झाला हो ?” त्या स्वरात दुःखाचा कप होता. मी नजर किंचित् वर करून पाहिले तों तिच्या डोळ्यात आसवं-देखील उभी राहिली होती ! माझ्या मनात आले, ‘अरे रे ! मर्चंटन आऊट व्हायला नको होत !—’

कुणाच्या बोलिंगवर मर्चंटची विकेट कशी पडली होती ते मी तिला सांगितले आणि तिचे दुःख कमी करण्यासाठी पुढे म्हटले, “मर्चंट गेला म्हणून येवढं काही बिघडले नाही. अजून खाली हजारें आहे, दत्ता फडकर आहे, अधिकारी आहे—”

“हो हो. तेही खरंच म्हणा” अस म्हणत मान हालवून ती हसली. आणि मग गेल्या वर्षी वेस्ट इंडीज सधाविरुद्ध झालेल्या अखेरच्या कसोटी सामन्यात दत्ता फडकरचा खेळ पाहताना आपल्याला आनंदातिशयाने कस रडू आले होते, त्याच्या आठवणी ती सांगू लागली.

मी म्हटले, “तुम्हाला क्रिकेटचा फार शोक दिसतो.”

ती म्हणाली, “ होय.”

काहीं वेळान मीं हळूच विचारल, “ तुमच्याबरोबर कुणी कम नाहीं?”

ती म्हणाली, “ मी आणि माझा मावस भाऊ मिळून आलो होतो; पण या तुफान गर्दीत फाटकातून आत शिरताना तो आणि मी एकमेकापासून दूर ढकलले गेलों. या ईस्ट स्टॅडमधेच तो कुठे तरी असेल. पण कुठें आहे देव जाणे ! मॅच संपल्यावर तरी त्याची माझी भेट कशी होणार ? ”

तिच्या उद्गारात व्यक्त झालेली चिंता ओळखल्याप्रमाणे मीं चेहरा केला आणि म्हटलं, “ नाही झाली तर नाही ! ” माझ्या त्या चार शब्दातला सगळा अभिप्राय तिनं ओळखावा अशा अपेक्षेन मीं तिच्याकडे हसत पाहिल.

“ ते झाल म्हणा ! ” असं पुटपुटून तिनं खालीं मान घातली. तिच्या डाव्या कानातील लोलकाचे खडे उन्हात चमकले.

“ अमरनाथला का घेत नाहीत हो टीममधे ? ” तिन एकदम माझ्याकडे तोंड फिरवून विचारल, “ त्याला व्यायला हव होत अस नाहीं तुम्हाला वाटत ? ”

मी फक्त हसलो.

ती पुढें म्हणाली, “ जयत म्हणतो याच्यामागं वैयक्तिक हेव्यादाव्याचं राजकारण आहे. ”

मीं भुवईला आठी घालून विचारल, “ जयंत ? कोण जयत ? ” क्रिकेटच्या क्षेत्रातील अतर्गत घडामोडींच स्वतःच ज्ञान मिरवून तिच्यावर वजन मारणारा जयत नावाचा कुणी तरुण असावा ही गोष्ट मला मुळींच आवडण्यासारखी नव्हती. “ हा जयत कोण ? ”

ती म्हणाली, “ माझा मावस भाऊ. ”

मीं मनार्शी म्हटल, मग हरकत नाही. माझ्या कपाळावरची आठी नाहींशी झाली. अमरनाथ-प्रकरणाची अगदी वित्तंवातमी मला असल्याप्रमाणे मला जेवढी ऐकीव माहिती होती तेवढी मी तिला सागूं लागलों. माझ्या ज्ञानाविषयी तिचं मत फार अनुकूल होत असल्याप्रमाणे तिचा चेहरा मला दिसू लागला. हे अमरनाथ-प्रकरण संपल्यानंतर दुसरा कोणता

विषय काढावा त्याचा मी मनाशी विचार करू लागलो.

तितक्यात आमच्या आजूबाजू वर आणि खाली गोंधळ उडाला. वरच्या लोकांनी खालच्या लोकावर आणि खालच्यांनी वरच्यावर कागदी बाण, जाहिरातींचे गोळे, केळ्याच्या आणि नारिंगांच्या साली आणि क्वचित् पादत्राणाहि फेकावयास सुरुवात केली ! ईस्ट स्टॅडमध्ये असल्या चक्रमकी वरचेवर होत होत्या. या चक्रमकींना जे काय निमित्त घडत असे ते कुणालाहि कळत नसे. अफाट गर्दीच्या कुठल्या तरी भागात कुणाची तरी बोलाचाली होत असे, बोलण्याच पर्यवसान किरकोळ मारामारीत होत असे, आणि उभय पक्षात आजूबाजूचे इतर लोक सामील होऊन त्या वैयक्तिक कुरबुरीला सार्वजनिक युद्धाच स्वरूप येत असे. ही दंगलीची लाट उसळली की स्टॅडच्या दगडी पायऱ्यावर बसलेले सगळे लोक उठून उभे राहात आणि आरडाओरडा करू लागत. आत्ताहि असाच प्रकार घडला एकदम सारी माणस उठून उभी राहिली, आरोळ्या ऐकू येऊ लागल्या, कागदाचा आणि सालीचा पाऊस पडू लागला. ती घाबरून उभी राहिली. तिचं रक्षण करण्यासाठी एखाद्या मध्ययुगीन वीराप्रमाणे मीहि उठून उभा राहिलो आणि कागदाचा अथवा सालीचा स्पर्श तिला होऊं नये म्हणून दोन्ही हातांच्या ढाली इथेत फिरवू लागलो दोनचार मिनिटात ते हातघाईच युद्ध समाप्त झाल. उभे राहिलेले लोक खाली बसले. आम्ही दोघाहि बसलो पण बसल्यावरोबर डावा तळवा तोडावर टेकून ती मोठ्यादा उद्गारली, “अय्या ! हे काय !”

मी विचारल, “काय झालं ?”

ती म्हणाली, “माझ्या चपला गेल्या !” अस म्हणताना ती खाली वाकून पायरीवरची आजूबाजूची जागा बावरलेल्या नजरेन शोधीत होती. तिन वर पाहिल आणि उजवा पजा डमरू वाजाविल्याप्रमाणे हालवून रडव्या स्वरात ती म्हणाली, “चपला गेल्या ! पायाला मुग्या आल्या होत्या म्हणून पाय चोळण्यासाठी मी त्या काढून इथे पायाजवळच ठेवल्या होत्या—”

“होय ? मग त्या कुणी तरी भिरकावून दिल्या खास ! आयत्याच भिळाल्या त्याला—”

ती म्हणाली, “ हसता काय ? कालच नव्या घेतल्या होत्या मी. आतां आई चागलीच खरडपट्टी काढणार माझी. चपला हरवण्याबद्दल आधीच माझी दुष्कीर्ति झालेली आहे घरात ! ”

माझ्या भावी पत्नीच्या अर्गी कोणकोणते गुण असले तर ती मला प्रिय होईल याचा पुष्कळदा मी विचार केलेला होता. वारवार चपला हरवणारी मुलगी मला फार गोड वाटेल ही पूर्वी कधी ध्यानात न आलेली गोष्ट माझ्या एकदम ध्यानात आली. मी तिच्याकडे पाहून हसत राहिलो !

“ हसता काय हो ? ” ती पुन्हा म्हणाली, परंतु दुसऱ्याच क्षणी ती स्वतःच हसली. मात्र मी आपल्या हसण्यानं तिला हसविलं होत, हे आपण पर्यायान कबूल करीत आहोत हे तिच्या ध्यानात येताच तिन पुन्हा रडवा स्वर काढला आणि म्हटल, “ आता अनवाणी पायांनी घरी जायच कसं ? ”

मी म्हटल, “ जायला हव असं कोण म्हणतं ? ”

“ म्हणजे काय ? ” ओठावर दोन बोट टेकून तिन विचारल, “ मी घरी जाऊच नको म्हणता ? ”

“ घरी जायला हव हो, पण अनवाणी जायला हवं अस कुणी सांगितल आहे ? ”

“ मग काय, माझा काका घेऊन देणार आहे मला नव्या चपला ? ”

“ काकाशिवाय दुसरी माणस नाहीत की काय जगात ? ”

मी कोणत्या अर्थानं बोललों होतो ते तिच्या लक्षात आल्याबरोबर ती एकदम गोरीमोरी झाली आणि “ छे, मी नाही ! ” अस काहीं तरी पुटपुटत तिनं मान खाली केली.

सुलभाची आणि माझी पाहिली भेट अशा प्रकारे झाली. या भेटीचा मी भरपूर फायदा घेतला. माझ्या प्रियाराधनाच्या मार्गात कोणताच अडथळा नव्हता. ‘ प्रीतीची वाट काटेरी ’ या उक्तीचा मला अगर सुलभाला मुळीच अनुभव आला नाही. आम्ही दोघं ज्या वाटेन गेलों तिच्यावर बहुताशी समुद्रतीरावरची मऊ रेती पसरलेली होती. येवढच की या मऊ वाटेवरून हिंडतानादेखील सुलभाला चार वेळा नव्या चपला घेऊन देण मला भाग पडलं होतं !

अखेर एक दिवस असा आला की मी तिला म्हटल, “सुलभा, एकमेकांच्या अशा बाहेर गाठीभेटी घेण आता पुरे झाल. तू माझ्या घरी आलं पाहिजेस; आणि मग केव्हा तरी मला तू आपल्या घरी घेऊन गेलं पाहिजेस.” सुलभान पहिल्यादा तीन चार वेळां आढेवेढे घेतले होते. पण अखेर काल तिन माझ म्हणणं कबूल केलं होत. आज कचेरीतून सुटल्यावर ती माझ्या घरी येणार होती, चहा घेणार होती, माझ घर पाहणार होती; मी माझ्या आईशी तिची ओळख करून देणार होतो. सुलभाला माझ्या घरातील साऱ्या गोष्टी आवडायच्या अशी माझी फार इच्छा होती...

“अशी माझी सुलभा आहे, समजलास?” त्याच्या चमकदार पिंगट डोळ्याकडे पहात मी म्हटल, “तू तिच्याशी दोस्ती केली पाहिजेस! तिन आपण होऊन तुला ब्रिस्कट दिल नाही तरी तिच्यावर तू गुरगुरता कामा नये. तू टुणकून उडी मारून तिच्या माडीवर बसशील आणि ती कदाचित् तुला लोटून खाली टाकील. पण तुझी भीति वाटल्यामुळे ती अस करील. तिचा स्वभाव वाईट आहे म्हणून नव्हे!...

रॉबीन आपले केसाळ कान वर खाली हालविले, आपली पातळ गुलाबी जीभ तोडावरून दोन चारदा फिरविली, आणि जणु मी त्याच्याजवळ पंजा मागितल्याप्रमाणे उजव्या पंजाची हालचाल केली. “तुझ सार म्हणणं मला मान्य आहे!” असच जणु तो म्हणाला. मी चट्कून त्याचा मुका घेतला आणि त्याला थोपटीत म्हटल, “किती शहाणा आहे माझा रॉबी!” इतक्यात भितीवरच्या घड्याळात साडेपाचाचा ठोका पडला आणि मी खोलीबाहेर धावलो. आमच्या घरासमोरच बसचा टप्पा होता, त्या टप्प्यावर साडेपाच वाजता उभ राहायच मी सुलभाला वचन दिलं होतं.

बसच्या दारात उभी राहिलेली सुलभा दिसल्याबरोबर बस पुरती थांबण्याचीहि वाट न पाहता मी पुढे होऊन तिला जवळ जवळ ओढूनच खाली उतरविल. “आलें की नाही?” तिन विचारलं. “आलीस” अस म्हणून मी माझ्या हातांतला तिचा हात दाबला. ती विलक्षण आनंदात होती. उजव्या हातातील बॅग गरगर फिरवीत माझ्याबरोबर जिऱ्याच्या पायऱ्या चढतां चढतां ती म्हणाली, “असा दोन टप्प्यांचा छोटसा जिना मला फार आवडतो.”

“ होय ? ” मी हसत विचारल. शकुन तर चागला झाला अस माझ्या मनात आल.

मी तिला पुढच्या खोलीत नेऊन कोचावर बसविलं, आणि “ तूं दमून आली आहेस, आधी चहा घे ! ” अस तिला म्हणून आईला हाक मारीत मी स्वयंपाक घराकडे धावलो आईन सारे पदार्थ जय्यत तयार ठेवलेच होते. मी ते ट्रेवर माडू लागलो. इतक्यात पुढच्या खोलीतून सुलभाची किंकाळी आणि रॉबीच मुंक्कण माझ्या कानावर आल. मी ट्रे तसाच टाकला आणि पुढच्या खोलीकडे धावलं !

पाहतो तो सुलभा घामाघूम होऊन थरथर कापत उभी होती, ‘ हाड ’, ‘ हाड ’ अस रडव्या आवाजात ओरडत होती, तरवारीचे पट्टे फिरविल्या-प्रमाणे हातातली बॅग फिरवीत होती, आणि रॉबी तिच्या पायापाशी माग पुढे करीत भुक्त होता !

“ रॉबी ! ” मी माठ्यादा ओरडलों. त्याबरोबर इतका वेळ ताठ उभ धरलेलं आपल्या केसाळ शेपटीच थोडूक खाली करून ते गदगदा हालवीत, कान खाली पाडून तुरतुरु चालत रॉबी माझ्याकडे आला. मी त्याला रागावून म्हटल, “ आपल्या खुर्चीवर बस पाहू, जा. ” तो खुर्चीकडे गेला, उडी मारून गादीवर बसला. पण पुन्हा त्याच्या मनात काय आल कोण जाणे, पुन्हा सुलभाकडे पाहून भुकावयास त्यान सुरवात केली. “ रॉबी ! चूप ! ” अस मी ओरडलों.

त्यानं आपल्या पुढच्या दोन पायात तोड खुपसलं.

मी सुलभाला म्हटलं, “ तो किती गरीब आहे पाहिलस ! तू उगच भ्यालीस ! ”

ती म्हणाली, “ उगच काय ? मी कोचावर बसले होते आणि भिंतीवरची चित्रं पाहत होतं. तो एकदम आला आणि ट्रण्कन् उडी मारून माझ्या माडीवर बसला. मी किंकाळी फोडून त्याला लोटून दिल तेव्हां तो चवताळून माझ्यावर भुक्कू लागला. तुमच्या घरी कुत्रं आहे हें मला माहीत असतं, तर मी तुमच्या घरी कधी आलेच नसते ! तुम्ही मला आधी का नाही सांगितलं ? ”

मी म्हटल, “ आधी काय सागायच त्यात ? काय वाघ आहे, का

सिंह आहे, का पिसाळलेला आहे, का चावरा आहे? इतक गोजिरवाण लहानसं कुत्र, आणि त्याला भितेस ती काय? मला तर वाटलं होतं, रॉबी तुला फार आवडेल आणि तू त्याच कौतुक करशील?”

ती म्हणाली, “कुत्र उदराएवढ असलं तरी त्याच मला भय वाटतं. माणसं कुर्ची पाळतात कशासाठी हेंच कळत नाही मला!”

मी पुढे होऊन तिचे खांदे धरले आणि म्हटलं, “बरं आता कोचावर नीट बस पाहू. तो अगदी चूपचाप बसला आहे बघ. मी चहा घेऊन येतो. बस.”

ती म्हणाली, “मी एकटी नाही इथे बसणार तो मोकळा असताना. त्याला आधी साखळीनं बाधून ठेवा पाहू!

मी म्हटलं, “साखळीनं बाधू? पण त्याची साखळी आहे कुठे? आम्ही त्याला कधीच बांधित नाही. तो नेहमी घरात मोकळाच हिंडत असतो.”

“नशीब माझं!” ती कपाळाला हात लावून म्हणाली, “मग आता असं करा, त्याला आपल्याबरोबर सैपाकघरात घेऊन जा किवा मी तरी तुमच्याबरोबर सैपाकघरात येते.”

“इतकी काय भितेस ग?” मी जरा चिडून म्हटलं.

ती उलट चिडून म्हणाली, “भित्री भित्री म्हणू नका मला! मी भित्री नाही, मला कुऱ्याच्या जातीचाच तिटकारा आहे.

“शाबास!” असा उद्गार काढून मी हसलों.

ती अधिकच चिडून म्हणाली, “असं हसूं नका. तुमच्या या हसण्याचा मला फार राग येतो.”

सुलभाचा असा क्रोधाविष्ट चेहरा माझ्या दृष्टीस प्रथमच पडत होता. मी तिच्याकडे पहात उभा राहिलो व माझ्या घरी प्रथमच होणाऱ्या तिच्या आगमनाचा हा समारंभ रुसण्या फुगण्यानं बिघडून नये यासाठी काय कराव याचा मनार्थी विचार करू लागलो. माझा लाडका कुत्रा रॉबी व माझी लाडकी प्रेयसी सुलभा यांच्यात विरोध उत्पन्न होईल अशी मला कल्पना नव्हती. पण त्या विरोधाचा प्रसंग प्रत्यक्ष येऊन ठेपला होता, आणि त्या प्रसंगाला भलतंच उग्र स्वरूप येऊ नये यासाठी युक्तीनं वागण आवश्यक होतं.

अखेर “ ठीक आहे ” असं म्हणून मी तिच्या पुढून दूर झालो.

ती चिडक्या स्वरात ओरडली, “ अहो, ठीक आहे काय ? तुम्ही पुन्हा मला एकटीला त्या कुऱ्याच्या सगतीत टाकून निघालात की काय ? अहो, अहो—”

पण मी तिच्या त्या ओरडण्याकडे मुळीच लक्ष दिलं नाही. मी रॉबीला त्याच्या खुर्चीवरून खस्कुन् ओढल, माझ्या निजायच्या खोलीत नेऊन पलंगावर ठेविल, बाहेर येऊन खोलीच दार ओढून घेतल आणि कडी लावली. सुलभाकडे पाहून मी हसलो, पण माझ्या मनातला कडूपणा माझ्या शब्दात व्यक्त झालाच. “आता तरी तुझा जीव भाड्यात पडेल की नाही ?” असं सुलभाला विचारताना माझ्या तोंडावरच हसण नाहीस होऊन कपाळाला आठी पडली असावी. कारण, माझ्याकडे पाहून सुलभान तोंड वाकड केलं, आणि मर्जी बिनसल्याप्रमाण मानेला झटका देऊन ती तिरप्या नजरेन डाव्या हाताच्या खिडकीकडे पाहू लागली.

परंतु तिच्याकडे अधिक लक्ष देण्याच्या लहरीत मी नव्हतो. मी पाठ फिरवून सैपाकघरात गेलो आणि फराळाच व चहाच सामान घेऊन बाहेर आलों.

फराळाचे चार घास आणि चहाचे दोन घोट पोटात गेल्यावर आमचा दोघाचा परस्परावरचा रुसवा नाहीसा झाला, आणि नेहमीप्रमाण आमच्या गुजगोष्टी सुरू झाल्या.

पण तितक्यात निजावयाच्या खोलीतून रॉबीच्या भुक्ण्याचे आणि विव्दळण्याचे आवाज आणि त्यानं दारावर आपल्या चिमुकल्या पजानीं खराखरा ओरखाडे काढण्यास सुरवात केली त्याचेहि आवाज कानावर येऊ लागले.

चहाचा कप बशीवर आपटीत सुलभा म्हणाली, “ काय हा त्रास ! ही कटकट थांबवा की !”

मी म्हटल, “ तूं तिकडे लक्ष देऊं नकोस. ”

“ अहो, लक्ष देऊं नको कसं ? कानठळ्या बसेपर्यंत ते तिकडे कोकलत आहे, या गोगाटात तुमच बोलण मी ऐकू कस आणि मी तुमच्याशीं बोलूं तरी कशी ? ही कटकट थांबवा पाहू आधी !”

मी तिला म्हटल, “ हे बघ सुलभा, त्याच मुकणं थांबवायचा एकच मार्ग आहे. मी त्याला बाहेर काढतो आणि माझ्या माडीवर घेऊन बसतो. तो तुझ्याकडे पाहणार नाही आणि तूहि त्याच्याकडे पाहू नकोस. उगीच भ्यायच सोडून दे जरा !” अस म्हणता म्हणता मी चटकन पुढे वाकून तिचा डावा गाल माझ्या हातान थापटला, हसतहसत उठलो, रॉबीला घेऊन आलो, व डाव्या हाताच्या कुशीत त्याला धरून त्याचे छोटे मखमली कान मायेन पकडून मी त्याला म्हटलं, “ रॉबी, गडबड करायची नाही. निमूट बसायच ह !” त्यान हुगण्याचे फुसफुस आवाज करीत आपलं ओल काळ नाक माझ्या गालावर फिरविल. ते पाहून सुलभा उद्गारली, “ ईऽऽ! शिः!” पण मी तिला म्हटलं, “ किती गरीब आहे. पाहिलस?” तिन नमस्कार केल्याप्रमाणं हात जोडले व म्हटल, “ तुम्हीच बघा. मला नका दाखवू !”

पण तिच्या या नापसतीच्या उद्गाराकडे मी लक्ष दिल नाही. रॉबी माझ्या माडीवर गुपचुप बसला तर त्याच्या सहवासाला तिची हरकत नव्हती, येवढा तिचा समझोता झाला तरी पुष्कळ झाल अस मला वाटत होत. माझ्या आणि सुलभाच्या गप्पा पुन्हा चालू झाल्या. रॉबीच लक्ष सुलभाकडे जाऊच नये म्हणून मी त्याच्या तोडात मारखी ब्रिस्कट भरीत होतो. बिघडलेली हवा हलके हलके निवळली आणि सुलभाच्या आगमनाचा समारंभ अगदीच ‘ फेल ’ गेला नाही अशा समाधानान मी मोठ्या आनंदात तिच्याशी बोलत राहिलो. काही वेळान मी माझ्या आईला बाहेर बोलावून घेतल. तिच आणि सुलभाच चांगलच मेतकूट जमल हे पाहून मला फार बर वाटल. सुलभा जात म्हणाली तेव्हा कुकवाचा डबा आणून तिच्या पुढे करण्यासाठी आई स्वैपाकघरात गेली.

“ तुझा वेळ मजेत गेला ना ?” आम्ही दोघं उठून एकमेकासमोर उभी राहिलो तेव्हा मी सुलभाला विचारल.

“ हो ऽ !” असा उद्गार काढताना तिन भारी गोड हेल काढला आणि मान तिरपी केली, व आनंदाच्या वेळेस हातातील बॅग गरगर फिरविण्याच्या तिच्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणे ती बॅग फिरवू लागली.

मी रॉबीला एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे डाव्या कुशीत धरलं होतं.

सुलभा हातातल्या बॅगेनं आपल्याला खिजवते आहे असं त्याला वाटलं की काय कोण जाणे, त्यानं एकदम मोठ्यांदा भू भू अस केल आणि मी त्याला आवरण्याच्या आत त्यान तिच्या अगावर झेप घेतली. हवेत फिरणारी तिची बॅग त्यान अलगद तोडात पकडली आणि गुरगुरत, भुक्त, बॅगला आडवेतिकडे हिसडे देत तो खोलीतल्या खोलीत सैरावैरा धावू लागला.

“अहो, माझी बॅग ! माझी बॅग !” असे केविलवाणे उद्गार काढून दोन्ही हाताचे पजे फडफडण्यास सुलभान सुरवात केली.

मी रॉबीच्या माग धावू लागलो, पण मला तो काही केल्या सापडेना. आणि अखेर तर कोचापलीकडच्या उच्च टेबलामागच्या अरुद फटीत तो अशा जार्गी जाऊन बसला की तिथे माझा हात पोचण अशक्य होत. त्याच गुरगुरण आणि बॅगला हिसडे देण चालूच होत.

“केलान् मेल्यानं बॅगचा सत्यानाश !” सुलभा रडतरडत म्हणत होती.

“रॉबी ! रॉबी ! रॉबी !” असं म्हणत, चुटक्या वाजवीत मी त्याला बोलावीत होतो. पण काही केल्या तो आपली जागा सोडीना !

अखेर हा प्रसंग कसा सपला ते माझ मला माहीत !

रॉबीनं सुलभाच्या बॅगची काही विशेष नासधूस केली नव्हती, परंतु त्यान तिच्या-माझ्यांतली गोडी चागलीच त्रिघडवून टाकली होती.

दुसऱ्या दिवशी सुलभा मला म्हणाली, “तें कुत्र तुमच्या घरात असेल तोंपर्यंत तुमच्या घरात पाऊल टाकायची नाही मी ! आपल लग्न होणं शक्य नाही. तुम्हाला मी हवी असेन तर तें कुत्र नाहीसं करा. तें तुमच्या घरात नाही असं सागायला जेव्हा याल तेव्हाच मी तुमची भेट वेईन !”

तिला चुचकारायसाठी मी म्हणू लागलों, “अग पण -”

ती म्हणाली, “पण नाही अन् बीण नाही. किंबहुना हाच माझा पण आहे असं समजा ! कुत्र्याच्या मालकाशी मी कधी लग्न करणार नाही !”

मी घरीं आलों तो अतिशय दुःखी कष्टी मनानं. माझ्यापुढें मोठा

कठीण पेंचप्रसंग उभा राहिला होता. प्रथम पत्नी ह्यात असताना दुसऱ्या लग्न करण अशक्य असावं तद्वत् घरात कुत्रा ह्यात असताना सुलभाशी लग्न करण मला अशक्य झालं होत ! मला सुलभा हवी होती, रॉबी हवा होता. परंतु एकासाठी दुसऱ्याला सोडल पाहिजे अशा पेंचात मी सापडलों होतो.

तुम्ही म्हणाल, सुलभासारखी बायको मिळवण्यासाठी कुत्र्याला मुकण्याची पाळी आली, तर मी त्या गोष्टीस तयार नसावं हें फार मोठे आश्चर्य आहे. परंतु काही गोष्टींची तुम्हाला कल्पना नाही म्हणून तुम्ही अस म्हणाल. तुम्हाला हे कुठे मी अजून सांगितल आहे की मी लढाईवर असताना रॉबीला दीडशे रुपये देऊन मी विकत घेतलं होतं ! आणि तुम्हाला हे तरी कुठे माहीत आहे की ' माल्टीज टेरियर ' जातीची कुत्री ठेंगणी, दुसर्की, भारी देखणी, रेशमासारख्या मऊ लांब केसाची, मायाळू आणि अति हुशार असतात ! आज सहा वर्षे रॉबी माझ्याजवळ आहे. तो माझ्या ताटात जेवतो, कुशीत निजतो. तो माझा इतका लाडका आहे की अगदी अस्सल जातीची, ठेंगणी, दुसर्की बायको त्याला एकदा तरी मिळावी म्हणून मी सारी मुबई पालथी घातली होती ; आणि शेवटी एकदा मरीन ड्राइववर फिरायला आलेल्या एका मडमेजवळ हुबेहूब रॉबीच्या जातीची कुत्री दिसल्यावर ती (म्हणजे कुत्री) रॉबीला एकदा मिळावी म्हणून सरळ त्या मडमेजवळ जाऊन शंभर रुपये देऊन केले होते. रॉबीच्या सुखात मी कधी तिळमात्र उण पडू दिल नव्हत. आणि तो माझ्यावर इतकी माया करीत असे की मी जणू त्याच सर्वस्व होतो. मी त्याला माझ्यापासून दूर केल तर तो प्राणच सोडील याबद्दल मला शका नव्हती.. आणि आता हट्टी सुलभानं पण केला होता की ' कुत्र्याच्या मालकाशी मी कधी लग्न करणार नाही ! '... कुणाला सोडाव आणि कुणाला घराव ते मला सुचेना ! सोडल तर पळतं, धरल तर चावत ही म्हण कुत्र्याऐवजी सुलभाच्या बाबतीत माझ्या अनुभवाला येत होती.

रॉबीला घरातून काढल्याखेरीज मला भेटून नका असं सुलभानं मला सांगितल होतं. पण मी असा कोडगा की तिच्या गांठीभेटी घेतच राहिलों. " रॉबी कुत्रा असला तरी तुला वाटतो तसा नाही. तो फार शाहणा

आहे, गरीब आहे, ममताळू आहे, तूं वरचेवर आलीस की त्याची तुझी दोस्ती होईल ” इत्यादि गोष्टी मी तिला समजावून सांगितल्या. तिला माझी अनुकंपा वाटावी या उद्देशाने रॉबीला दूर केला तर माझी दुःखाने किती केविलवाणी अवस्था होईल, त्याचही वर्णन परोपरीनं मी तिच्या-जवळ केलं. पण तिच आपलं एकच पालुट्ट, “ तें कुत्र घालवा, तर मी तुमच्याशी लग्न करीन ! ”

मी शेवटीं चिडून म्हटलं, “ तुझं माझ्यावर प्रेम नाही हेच खर ! ”

ती चटकन म्हणाली, “ माझ पुष्कळ आहे, तुमचंच नाही. ”

मी विचारलं, ते कसे ? ”

ती म्हणाली, “ माझ्यासाठी यःकश्चित् कुत्रसुद्धा सोडायला तुम्ही तयार नाही ! ”

मी फणकाऱ्यानं म्हणालो, “ तू आपलं नाव बदलून टाक. ”

तिन विचारलं, “ म्हणजे काय ? ”

मी म्हटलं, “ तू सुलभा नाहीस, दुर्लभा आहेस ! तूं इतकी हट्टी असशील अस वाटलं नव्हतं मला. ”

“ हा चांगला न्याय ! ” ती म्हणाली, “ मी हट्टी का कुठ्याला घराबाहेर काढायला तयार न होणारे तुम्ही हट्टी हो ? ”

तिच्या त्या प्रश्नानं मी निरुत्तर झालो आणि घरीं आलो.

रॉबीच्या प्रश्नावर सुलभा कधीहि समेट करणार नाही हे आता अगदी स्पष्ट झाल्यामुळे माझ्या मनात हलके हलके प्रश्न येऊ लागला, मी तरी इतका हट्टी का करावा ? सुलभाचं म्हणणं मी का ऐकू नये ? त्या प्रश्ना-मागेमागे दुसराहि प्रश्न आला, रॉबीला दूर करायचा सगळ्यात उत्तम मार्ग कोणता ? ... रात्री अंधारणावर पडल्या पडल्या मी या प्रश्नाचा विचार करीत होतो. माझ्या मनात आलं, रॉबीला पाजरपोळात नेऊन सोडण्याचं नीच कृत्य तर माझ्या हातून घडणार नाही. त्याला कुणाला मोफत देऊन टाकू लागलों, तर घेणाऱ्याच्या मनात शका येईल की कुत्र चावरं असलं पाहिजे, त्याच्यात काही तरी खोड असली पाहिजे, म्हणून मालक त्याचा दानधर्म करायला निघाला आहे ! विकायला निघालों तर मात्र त्याला इसत घेणारे कुठ्याचे षोकीन निघतील, आणि जितकी जास्त

किंमत मी सागेन तितकी त्याला विकत घेण्याची जास्त उत्सुकता ते दाखवतील. तेव्हा 'कुत्र विकायच आहे' अशी जाहिरात द्यावी हे उत्तम. रॉबी एखाद्या तान्ह्या मुलासारखा मला बिलगला असताना मी त्याला विकून टाकण्याचे विचार करावेत याची मला भयंकर शरम वाटली. पण मी मनाशी विचार केला, या गोष्टीला काही इलाज नाही आपल्याला सुलभा हवी आहे ना? मग शरम वाटून घेऊन काय उपयोग? प्रेम म्हटल की बेशरमपणा आलाच.

दुसऱ्या दिवशीं टाइम्समध्ये मी जाहिरात दिली. त्या जाहिरातीत रॉबीची अस्सल जात, त्याची उंची, त्याचे रेशमी केस इत्यादींच वर्णन केलं, आणि दोनशे रुपये किंमत ठणकावून दिली !

ती जाहिरात प्रसिद्ध झाल्यावर ती कापून घेऊन मी सुलभाकडे धाडण्यासाठी एका पाकिटात घातली आणि सोबत चिठी लिहिली—

“ प्रिय सुलभा, सोबत एक जाहिरात पाठवीत आहे. तिचा अर्थ तुझ्या ध्यानात येईलच. माझ्याकडे येण्यासाठी तयार रहा. ”

तिन उत्तर धाडलं—

“ तुमचा प्रयत्न स्तुत्य आहे पण तो सफल होऊ द्या, आणि मग मला बोलवा. तुमच कुत्र तुमच्या घरातून कायमचं गेलं अशी माझी पुरती खात्री पटल्याशिवाय मी तुमच्याशी लग्न करणार नाहीं.”

तिच ते उत्तर मला अगदीं आवडलं नाहीं. माझ्या मनात आलं असल्या या चढेल, हट्टी बाईच्या नादान मी माझ्या रॉबीला माझ्यापासून दूर करीत आहे हे काहीं बरं नव्हे. माझं मन पालटू लागलं ! रॉबीला विकत घेऊ पाहणारी गिऱ्हाईक माझा पत्ता शोधित माझ्याकडे येऊ लागलीं, त्यांना मी उर्मट उत्तर देऊ लागलो.

परंतु एके दिवशीं मी बाहेरून परत आलो आणि पुढच्या खोलीत प्रवेश करून पाहिलं तो एक तरुण मुलगी कोचावर बसली होती, आणि तिच्या माडीवर बसलेल्या रॉबीला ती कुरवाळीत होती. माझ्या आईच्या आणि तिच्या काहीं तरी गप्पा चालल्या होत्या. मला पाहताच ती उठून उभी राहिली, आणि हसली. तेव्हात रॉबीन तिचा गळा चाटायला सुरवात केल्यामुळ 'अरे !' असं म्हणून तिन हनुवटी उंच केली. तिचा

तो 'अरे' शब्द किती गोड होता ! तिच्या स्वरातल्या माधुर्यामुळे ती काळी सावळी आणि जराशा गोबऱ्या नाकाची असूनही ती मला एकदम आवडली !

माझ्या आईनं खुलासा केला, " या केव्हाच्या येऊन तुझी वाट पहात बसल्या आहेत. गंमत अशी, की या दृष्टीस पडल्याबरोबर रॉबीनं त्याच्याशी दोस्ती केली आहे. त्यांच्याजवळच आहे सारखा. "

" होय ? " असं म्हणून मी हंसलों. " मग छान झाल की ! बसा, बसा तरी. "

बसल्यावर तिन आपली हकीकत थोडक्यात सांगितली. तिचं नाव चपा होतं. तिचा बाप बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या ऑफिसात मोठ्या हुद्यावर होता. तिच घर कुलाब्याला होत. रेल्वे कंपनीकडून मिळालेल्या बगल्यात ती रहात असे. तिला कुत्र्याचा फार शोक होता, पण पाळीन तर सुदर 'माल्टीज टेरियर' पाळीन अशी प्रतिज्ञा तिने केली होती. बापाकडून हातखर्चासाठी मिळणाऱ्या पैशातून तिने दोनशे रुपये साठविले होते. ते सारे ती आता मला देऊन टाकणार होती...

मी तिला म्हटलं, " मी तुमच्याकडून एक पैसासुद्धा घेणार नाही. "

तिने विचारलं, " म्हणजे काय ? तुम्ही तर जाहिरातीत—"

मी म्हणालों, " जाहिरात गेली खड्ड्यात ! तुमच्यासारख प्रेमळ, षोकी माणूस रॉबीला मिळाल यात मला आनंद आहे. तुमच्याशी रॉबीचा सौदा नाहीं करणार मी ! "

चपा खूप होऊन रॉबीला घेऊन गेली.

मी रॉबीचा विक्रय केलेला नाही व चंपासारखी प्रेमळ, हौशी मालकीण त्याला मिळाली या विचारानीं मीदेखील आनंदित झालों होतो.

दुसऱ्या दिवशीं सुलभाला मी लिहिलं, " रॉबी घरातून गेला. आता तू केव्हा येतेस बोल ! "

तिचं उत्तर आलं, " कुत्रं चागलं कायमचं गेलं आहे असं महिनाभर ठरूं द्या. तवर माझा विश्वास बसणार नाही. कुत्र्याच्या पुष्कळ गोष्टी ऐकल्या आहेत मी. "

तें पत्र वाचून मला सुलभाचा भयकर राग आला. एवढा चढेलपणा

माणसान करावा म्हणजे काय ! हिच्यासाठी मी रॉबीला देऊन टाकलं आणि हिच ' अजून महिनाभर थांबा ' आहेच ! माझ्या मनात आलं, सुलभाचा चढेलपणा जिरविण्यासाठी चपाकडे जावं आणि रॉबीला परत घेऊन यावं.

नंतरच्या दोन दिवसात हा विचार माझ्या मनात अधिकच जोरानं येऊ लागला, चंपाच्या घरी जाण्याचा बेत मी मनातल्या मनात सारखा करू लागलो.

पण तिसऱ्या दिवशी रॉबीची स्वारीच मुळी माझ्या घरी परत येऊन दाखल झाली !

मी जेवायला बसलो होतो तितक्यात बाहेरच्या दारावर नख खरबड-ल्याचा आणि भुकण्याचा आवाज ऐकू आला. मी खरकट्या हातान उठून बाहेर जाऊन दार उघडून पाहतो, तो दाराबाहेर रॉबीची स्वारी उभी !

त्याला चपा आवडली होती, पण तिच्या घरी राहायला तो तयार नव्हता !

दुसऱ्या दिवशी चंपा माझ्या घरी आली आणि रॉबीला घेऊन गेली.

पण तीन दिवस उलटेल नाहीत तोच रॉबी महाराज पुन्हा माझ्या घरी येऊन दाखल झाले ! चपान त्याला पुन्हा नेलं.

नंतरच्या दिवसात हा प्रकार इतक्या वेळा झाला की तो एक विनोदाचाच विषय होऊन बसला. चपा त्याला सोडायला तयार नव्हती. रॉबी तिच्याकड राहायला तयार नव्हता.

अखेर काल रात्री रॉबी पुन्हा परत आला आणि त्याच्या मागोमाग चपाहि आली तेव्हा मी मोठमोठ्यादा हसू लागलो.

चपा म्हणाली, "हसता काय ? मी पुनःपुन्हा त्याला न्यायला येतं म्हणून माझी चेष्टा करता होय ? पण खरच सांगते, त्याच्यावाचून मला अगदीं करमत नाही. शप्पथ !"

मी गाभीर्याचा आव आणून म्हटलं, " मग यातून एकच मार्ग मला दिसतो !"

तेनं विचारलं, " कोणता ?"

आज कित्येक दिवस तिच्याशी जें बोलायचं मी ठरवलं होत ते बोलण्याचा क्षण आला होता. तो क्षण प्रत्यक्ष आला असं पाहून मी फार गोंधळून

गेलों. मी आवढा गिळला आणि धीर एकवटून म्हटल, “ हे बघ चपा, तुला त्याच्यावांचून राहवत नाही. त्याला माझ्यावाचून राहवत नाही. त्याला घेऊन जायसाठी किती हेलपाटे घालणार तू ? तुझ्या घरात तो काहीं टिकायचा नाही. मग या घरात तू का नाही कायमची येऊन रहात ? ”

माझ्या त्या बोलण्यात ती चमकली. पण मग तिनं आपले काळे भोर डोळे माझ्याकडे स्थिरपणे लावले. “ खरच ! ” अस मी पुन्हा हसून म्हटल तेव्हा ती विलक्षण लाजली आणि “ चला ! ” अस म्हणून तिनं मुरका मारला.

त्या वेळची तिची चर्या मला अजूनहि स्पष्ट दिसत आहे. “ चला ! ” हा तिचा उद्गार मला आताहि स्पष्ट ऐकू येत आहे. वरवर नकारासारखा वाटणारा, पण वास्तविक पूर्ण रुकाराचा असला गोड उद्गार कसा काढावा ते बायकानाच माहीत. तो चपाच्या तोडून ऐकल्यापासून मी फार आनंदात आहे. आता ती माझ्याकडे आली की मी तिला म्हणणार आहे,

“ तुझ नाव सुलभा ठेवल तर तें तुला आवडेल का ? ”

ती विचारील, “ का, हेंच नाव का शोधून काढलत ? ”

मी सांगणार आहे, “ कुत्र्याच्या नादी लागून तू मला सहजासहजी मिळालीस म्हणून ! ”

हें ऐकून ती मान कशी वेळावते आणि कोणता गोड उद्गार काढते बघू या !...

स ! पण चूप !

चंपा आलीच ! हा तिच्याच पावलाचा आवाज !

हमालानं डोक्यावरची सूटकेस आणि वळकटी खाली टेकली, व तो फडकं झाडीत बाहेरच्या गॅलरीत गेला. दिनून खिशातून पाकीट काढल आणि त्यातली चार आणेली काढून ती हमालाच्या हातावर ठेवण्यासाठी तोहि गॅलरीत गेला. हमाल पावलीकडे बघून म्हणू लागला, ' दोन बोजे आणले साहेब ! निदान अघेली तर घाल ' आणि दिनू म्हणू लागला, ' स्टेशनपासून एका हाकेच्या तर अंतरावर आणल तुला. आणि बोजे काय मोठमोठे होते ? '

त्या दोघांच्या त्या वादविवादाचा निकाल पाहाण्यासाठी मालती याबली नाही. ती आतल्या खोलीत गेली. केव्हा एकदा सपाटून पाणी घेऊन तोंड धुईन असं तिला झाल होतं. चार महिने माहेरी राहून दिनूकडे परत येण्यासाठी काल रात्री नऊ वाजल्यावासून तिन सवद रात्र खेचाखेचीत बसून जागून काढली होती. तिला उतरवून घेण्यासाठी बोरीबंदर स्टेशनवर दिनू आला होता. तो तिला पहाताच म्हणाला होता, ' काय ग हा तुझा अवतार ? ' रात्रभर वाऱ्यावर उडून उडून कोरडे झालेले केस कसेबसे सावरीत आणि गपागप मिटणारे डोळे कसेबसे उघडे ठेवीत ' होय बाबा ' असं म्हणून मालती हंसली होती. मग माहीमकडे जाणाऱ्या लोकलगाडीत मात्र गर्दी नव्हती. सकाळचा थोडा गार थोडा कढत वारा अगाला लागल्यामुळे तिला थोडीशी हुशारी वाटली होती, आणि तिला माहेरी पोचवून चार दिवस राहून आलेला व आता चार महिन्यांनंतर भेटलेला दिनू डब्यात ओळखीच कुणी नाही असं पाहून उजवा हात तिच्या अंगाभोंवती लपेटून तिच्या अगदी जवळ बसला व सारखा बोलत राहिला यामुळे झोपेवाचून काढलेल्या रात्रीचा शीण ती विसरली होती. माहीमला ती खाली उतरली आणि दिनूच्या हातात हात गुतवून रस्त्यान चालू लागली तेव्हा स्टेशनाबाहेरच तें आगण, एखाद्या चित्रांतल्यासारखी वाटणारी आगणातली ती झाड, वादऱ्याकडे गेलेला प्रशस्त गुळगुळीत रस्ता, हें चार महिन्यांत न दिसलेलं ओळखीच दृश्य पाहून तिचा शीण आणखीच कमी झाला होता. स्टेशनापासून हाकेच्या अंतरावर एका

सिनेमागृहाच्या नजीकच्या बहुतांशी निवासितांनी भरलेल्या चाळीतल्या अवध्या दोनच टाचक्या खोल्याच्या 'घरकुला'त शिरल्याबरोबर तिला एकदम किती बर वाटलं होतं. परंतु चमत्कार असा की ज्या क्षणी तिला बरं वाटलं त्याच क्षणी रात्रीच्या हालामुळे आलेला शीणही एकदम उफाळून वर आल्यासारखा झाला, आणि केव्हा एकदा खूप पाणी घेऊन हात पाय आणि तोड धुऊ अस तिला झालं होतं. ती एकदम आतल्या खोलीत जाऊन मोरीत उभी राहिली. खिडकीत ठेवलेल्या आरशापुढे उभं राहून पलीकडच्या आवारातल्या म्हशींच्या मोठमोठ्या गोठ्याकडे, शेणकचऱ्याच्या ढिगाकडे, आणि त्या गलिच्छ वस्तीतल्या माणसांच्या व्यवहाराकडे पहात ती केसावरून फणी फिरवीत होती तोच बाहेरच्या दाराची कडी लागलेली तिला ऐकू आली, व दुसऱ्याच क्षणीं दिनच्या दोन्ही हातांचा विळखा तिच्या अंगाभोंवतीं पडला. तिचं तोंड वळवून मुका घेताना दिनू म्हणाला, 'माले !'

'दिना !' अस म्हणून तिनं त्याच्या केसावरून हात फिरविला. परंतु त्याची मिठी आणखी घट्ट झाली तेव्हा तिला भीति वाटली, आणि 'आधीं चहा करून पिऊ रे' अस म्हणून तिनं युक्तीन त्याला दूर केलं. तिच्या एकदम लक्षात आलं की आणखी दोन वर्षं तरी मूल नको अस तिनं आणि दिनून ठरविलेलं होतं, आणि पाळी चुकू नये म्हणून जीं साधन ती वापरीत असे तीं इकडे येताना माहेरीं विसरून ती आली होती ! ही गोष्ट दिनूला सांगीवीशी तिला वाटेना. आणि दिनू तर तिला घट्ट जवळ घेण्यासाठी अगदीं अधीर झाल्यासारखा बोलत व वागत होता. त्याचं मन न दुःखविता त्याला दूर कस ठेवायचं या विचारानं मालती मनातल्या मनात अमदीं चटपटून गेली. त्याला जे हव होतं तेच तिलाहि हव होतं. चार महिन्यांच्या ताटातुटीनतर तीदेखील त्याच्यासारखीच अधीर झाली होती. पण—

दिनूचं मन न दुःखविता त्याला दूर कस ठेवायचं या प्रश्नाशी ती मनातल्या मनात झगडू लागली. चहा पिण झाल्यावर ती त्याला म्हणाली, "घरनं काय काय आणलं तें दाखवतें हा तुला." कमरेची किल्ली काढून तीं सूटकेसपुढे बसली तेव्हा दिनू म्हणाला, "चार लाडू अन् मूठभर

चिवडा आणला असशील, दुसरं काय ? ” कुलुपात घातलेली किल्ली परत काढीत मालती म्हणाली “ अस का ? मग दाखवीत नाही तर ! आपण सासूबाईचे फार लाडके जावई आहात महाराज ” दिनू म्हणाला, “ अस होय ! मग बघू तरी सासूबाईनीं काय काय घाडलंय ? ” “ कशाला ? कशाला ! आम्ही चार लाडू अन् मूठभर चिवडा आणला आहे. त्यात काय बघायच ? ” अस म्हणून मालती किल्ली कमरेला परत खोवू लागली. पण दिनून तिच्या हातातून तो काढून घेतली. त्या झटापटीत त्यान तिचे हतके मुके घेतले की ती शेवटीं भिऊन स्वतःला सोडवून घेऊन दूगच पळाली. त्यान तिची खूप आर्जव केली, आणि “ पण चावटपणा नाहीं करायचा ” हे तिच म्हणण त्यान शपथ घेऊन कबूल केल, तेव्हा ती त्याच्या-जवळ पुन्हा जाऊन बसली, आणि सूटकेसमधली एकेक वस्तु काढून त्याला दाखवू लागली परंतु ते करतांना त्याला युक्तीनं दूर ठेवण्यातच तिच सार चातुर्य खर्च होत होत तिच्या मनात वरचेवर येत होत की आपल्याकडून झालेली चूक त्याला स्वच्छ सागावी, म्हणजे मग दुपारच्या जेवणानंतर बाजारात जाता येईल व आपली चूक सरळ सुधारता येईल. परंतु तस करण्याची तिला फार लाज वाटू लागली आणि शिवाय तिच्या मनात आल, आज रविवार ! सारीं दुकान बंद !...

बाहेरच्या गॅलरीतून “ काय भाजी ! ” असा फेरीवाल्या माळीणीचा आवाज येताच ती झटकन उठली, बाहेरच्या खालीत गेली, आणि तिनें कडी काढून दार उघडल. भाजी घेण्यापेक्षा एकात सपविण्याची तिला अधिक घाई झाली होती तिनें माळीणीला विचारल “ काय काय आहे ? ” “ कोबी, नवलकोल, वाटाणा, गाजर, पालक, पुदीना ” असा मंत्र म्हणत माळीण डोक्यावरचा हारा खाली उतरू लागली.

तितक्यात दिनू आतून बाहेर आला आणि म्हणाला “ अग भाजी कशाला घेतेस ? ”

“ म्हणजे काय ! जेवण नाहीं का करायच ? ” मालती म्हणाली, “ मटाराचे सामोसे शिकून आले आहे मी, ते करून घालते तुला. बघ तरी. ”

दिनू म्हणाला, “ पण तो बेत उद्या कर. आज आपल्याला घरीं

जेवायचं नाही. एक आमंत्रण घेतलेलं आहे मी आपल्या दोघासाठी. ”

“ कुणाकडचं ? ”

“ नानू खरेकडल. साऱ्या मुलखाचा चिक्कु आहे तो, पण आम्ही त्याची अगदीं भलतीच पाठ पुरविली तेव्हा करतो काय. झाला पार्टी द्यायला तयार. बारसं गुपचुपच उरकल होतं मारवाड्यानं. पण आता—”

“ बारस ! ” मालतीन आश्चर्यचकित झाल्याप्रमाणे प्रश्न केला. नानूचं लग्न होऊन सहा वर्षे होऊन गेलीं तरी त्याला मूल झालं नव्हतं आणि त्याच्या साऱ्या मित्राच्या चेष्टेचा तो एक विषय झाला होता हें तिला थोडसं माहीत होत. आणि नानूच्या बायकोला दिवस गेल्याची खबर तिला पूर्वी कधीं लागली नव्हती. “ म्हणजे ? ”

“ अग म्हणजे काय ? अखेर आमच्या नानवाला मूल झालं ! ”

“ त्याच्या बायकोला झालं म्हण की. ”

“ अग तिला काय अन् त्याला काय एकच नाही का ? ” अस म्हणून दिनू खो खो करून हसत सुटला.

चेष्टेच हसण ओसरल्यावर मालती म्हणाली, “ असं आहे काय ? ” मग तिचा चेहरा थोडा बदलला आणि निराळ्या तऱ्हेनं हंसून ती उद्गारली “ बरं झाल बाई. अबूला मूल अगदीं हव होतं. आता तिच्या सुखात कसली उणीव राहिली नाही. ”

तिच्या त्या बोलण्याकडे दिनूच धड लक्ष होतं कुठें ? त्याच्या मनात निराळेच विचार चालले होते. भाजीवाली हारा उचलून व्हराड्याच्या दुसऱ्या टोकाकडे केव्हाच गेली होती. “ सैपाक करायचा नाही, भाजी व्यायची नाही, अस ठरलं. मग तू आतां उगीच का घोटाळतेस दारात ? ” असं पुटपुटून त्यान मालतीला आत ओढली आणि दाराला कडी लावली.

“ दाराला कड्या काय घालतो आहेस सारखा ? ” आपल्या मनातल्या रागाला चेष्टेचं रूप देण्याचा प्रयत्न करून मालतीन विचारलं, “ कुणाला वाटेल या माणसाला घेणेकऱ्याची भीति वाटते आहे अन् म्हणून दार बंद करतो आहे तो ! ” ती हसली.

दिनू म्हणाला “ तुला तरी दार उघड ठेवायची काय लहर आली

आहे? कुणाला वाटेल तुला माझी भीति वाटते आहे. मी काय तुझा घेणेकरी आहे?”

“शका आहे की काय? सकाळपासून एखाद्या घेणेकऱ्यासारखच चालवले आहेस. दार उघड. जरा वार येऊ दे की.”

“तुझ्या अंगात वारं शिरले आहे आज! मी नाही कडी काढणार.”

“बर बर कुलूप लाव हो दाराला!” ती मोठ्यादा हसली, आतल्या खोलीत गेली, आणि मोरीतली बादली सरकवून तिन नळ सोडला.

दिनू तिच्या मागे येऊन उभा राहिला आणि म्हणाला “आता हे काय काढलेस?” त्यान तिचा हात धरला.

ती म्हणाली “अरे जेवायच नाही, सैपाक करायचा नाही हे खर, पण आघोळीबिघोळी तरी उरकायच्या आहेत की नाही? केव्हा एकदा अंगावर भरपूर पाणी घेईन असं झालय मला. डोळे बघ कसे चुरचुरताहेत आणि सारं अग असं काहीं अस्वच्छ अन् घामट झालं आहे.”

तिन पोलक्याच्या गुड्या सोडल्या आणि बाह्या काढण्यासाठी हात धर केले.

परंतु त्याच गोष्टीन तिचा घात केला. ती मोरीत पाऊल टाकणार तोच दिनून तिचा हात धरला आणि...

“अरे पण जरा—” अस ती ओरडली आणि त्याच्या कानाशी तोंड नेऊन म्हणाली “माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुला. नको. अगदीं नको. ऐक माझं.”

“का?”

आता यातून सुटका होत नाही अशी मालतीची खात्री झाला. मनांतल्या मनात ती अगदीं भेदरून गेली. तिन आणि दिनून जी सावधगिरी कित्येक तरी दिवस अगदीं कटाक्षान घेतली होती ती आता मोहाच्या या एका क्षणात वाया जाणार असं तिला वाटले. ती मनाशी म्हणाली, “नाहीं नाही, हें होऊं देता कामा नये.” तिन सार बळ एकवटून त्याला ढकललं. पण कामातुर पुरुषाची मिठी का अशी सहज सोडविता येते? ती मोठ्यादा ओरडली, “दिनू माझी शपथ आहे तुला. ऐक!”

“अहं” दिनू म्हणाला, “माले, चार महिन्यानीं भेटते आहेस.”

“ चार महिने थाबलास तसा एक दिवस थाच. उद्या— ”

“ कशाला उद्याची बात ? ” दिन्हा तें जुन गाण आठवल आणि त्या गाण्याची लंकेर मारताच—

तितक्यात दरवाज्यावर थापा वाजल्या आणि “ नामदार ! अहो नामदार ! दार उघडा कीं ” अशा हाका ऐकू आल्या.

मन्निमडळातल्या एका मज्याच नाव दिनकर देसाई होत म्हणून दिनचा एक स्नेही त्याला नेहमी “ नामदार ” म्हणत असे. त्याचा आवाज दिनून ओळखला. “ धडफळ्या आला वाटतं लेकाचा ! ” अस फुसकारून दिनू मोठ्यादा ओरडला, “ हा हा आलो रे कोकलू नकोस ” त्यानें मालतीच्या गळ्याभोवतालची मिठी काढली, तिचे दोन तीन मुके घाईनें घेतले, आणि बाहेर जाऊन खिडकीच्या गजावरचा पडदा दूर करून त्यातून डोकावून तो म्हणाला, “ गुड मॉर्निंग ! ”. मग तो दाराशीं गेला आणि त्यान कडी काढली.

आपल जाडजूड शरीर हातातल्या सोऱ्यासकट खोलीत ढकलून धडफळेनीं विचारल, “ काय आली कीं नाहीं मडळी ? ”

दिनूच्या मनात आल, त्याला उचलावा आणि बाहेर फेकावा. परंतु एकशेसाठ सत्तर पौड उचलण्याचा पराक्रम त्याच्या शक्तिपलीकडचा होता. शूर माणसानहि तारतम्यान वागलेल बर या अर्थाची एक इंग्रजी म्हणहि त्याला आठवली. त्यान सागायच्या आधींच धडफळ्यानीं आरामखुर्ची काबीज केली होती. त्याच्यासमोर तो बसला आणि हसून म्हणाला “ माली सकाळींच आली कीं ”. मालतीन मधल दार लावून घेतल होत. मोरीत तपेलीचा, बादलीचा आणि पाण्याचा आवाज होत होता. दिनू म्हणाला “ आघोळ करते आहे. ”

धडफळे म्हणाले “ तरीच दारं लावलीं होती. मी मनाशीं म्हटल कडी का ? तुमचं दार नेहमीं सताड उघड असायच. ”

काहीं काहीं माणसं अशी असतात कीं त्यांना वाटेला लावण्याचा सगळ्यात उत्तम उपाय म्हणजे त्यांना चहा देऊन टाकण. हीं माणस चहा काढल्याशिवाय कधीं उठायचीं नाहीत. त्यांना चहा घायला उशीर केला कीं तीं खुशाल वसून राहतील आणि तुमचा वेळ खातील. त्यांना स्वतःला

वेळेची किंमत नसतेच. धडफळे अशा माणसांपैकींच असल्याच दिन्हा अनुभवानं माहीत झालं होतं त्यानीं टेबलावरच वर्तमानपत्र उचललं आणि वाचायला सुरवात केली तेव्हा दिन्न ओळखलं की हा गृहस्थ आतां जेठा मारून बसणार. त्यान विचारलं “ काय चहा घेणार की नाही ? ”

वर्तमानपत्रांत खुपसलेल डोकं बाहेर न काढतां धडफळे म्हणाले, “ वा ! घेणार तर ! अन् नुसताच चहा देतोस की काय ? सासूबाईकडून फराळाच आलं असेल की नाही काही तरी ? ते सपण्यापूर्वीं हजर व्हाव म्हणून तर आलों घाईनं. ”

“ ठीक ठीक ” हंसण्याचं नाटक करून दिन्न म्हणाला आणि उठला. मधल्या दाराजवळ जाऊन थाप मारून तो म्हणाला “ माले, बाहेर धडफळे आले आहेत बरं का. ”

धडफळे म्हणजे एक कप चहा हें माहीत झालेल असल्यामुळे मोरीत अग पुसता मालतीनं ओरडून म्हटलं. “ समजल समजल. पण जरा वेळ लागेल रे. ”

दिन्न्या आधींच धडफळे म्हणाले. “ सावकाश होऊं द्या. आमची काही घाई नाही. ” त्यानीं वर्तमानपत्राचं वाचन चालू ठेवलं.

दिन्हा वाटलं याच्या डोक्यांत धोडा घालावा. पण मुबईच्या चाळींतल्या खोलीत धोडा कुठून मिळणार ! त्यान आपलं दाढीच सामान काढलं आणि आरशापुढें उभं राहून गालावर सावणाचा फेस चोळीत तो म्हणाला, “ ह काय धडफळे ! काय म्हणतो तुमचा रा. स्व. सघ ? ”

वाचनांत खंड पडूं न देतां धडफळे म्हणाले, “ अरे म्हणायचा काय ? आतां गोष्ट्या बंद करून टाकतो बघ आम्ही ? ”

“ अस कां ? आनंद आहे त्याच्या मागोमाग मेंढराची हत्याही बंद करा. आणखी ती आटपल्यावर डेकूण, पिसवा, डास— ”

“ तुम्ही कॉंग्रेसवाले लोक अशीच चेष्टा करणार आमची. माहीत आहे मला. ”

“ मी कॉंग्रेसवाला आहे म्हणून कोणी सांगितलं तुला ? मी कोणत्याहि पक्षांतला नाहीं बाबा. मी एक साधासुधा सुखानं जिवंत राहूं पाह-

णारा माणूस आहे. अन् माझ्यासारखीच देशांतलीं कोट्यवधि माणस आहेत. ”

दिनूची आणि धडफळ्याची ती नेहमींची हमरी तुमरी लवकर सपण्या-सारखी नव्हती. दिनूची दाढी सपली, परंतु दोघाचा वाद चालूच राहिला. शेवटीं मालती फराळाच आणि चहाच घेऊन बाहेर आली तेव्हा धडफळ्याच तोंड आपोआप बंद झाल. फराळावर हात मारून आणि चहाची ठेकर देऊन ते आपला सोटा घेऊन उठले. तोपर्यंत पाऊण तास निघून गेला होता. ते गेले तों दिनूच्या कचेरीतले दोन स्नेही आले. त्याच्या मागोमाग आणखी अशीच माणस येत राहिलीं. दिन् शेंवटीं मनाशीं उमजला कीं आता चुळबुळ करण्यात काहीं अर्थ नाही. अकरा वाजले तेव्हा त्यान आणि मालतीन चागले कपडे केले, आणि तीं दोघ मिळून गिरगावात नानू खरेच्या घरीं जायला निघालीं.

रविवार असच्यामुळें बस मिळायला वेळ लागला. जी बस मिळाली तिच्यातहि एका बाकावर दोन जागा त्यांना सापडल्या नाहींत. दिन् पुढच्या वाजूस एक जागा होती तिथें बसला. मालती मागच्या एका बाकावर बसली. तिच्या शेजारीं बसलेल्या बाईन तिला म्हणलं, “ तुम्ही अडचण करून बसू नका ह. अगदीं नीट बसा. ” “ हो हो ” अस तीहि म्हणाली, परंतु जरा अग चोरूनच बसण तिला भाग होत, कारण त्या शेजारच्या बाईन पदराखालीं तान्ह मूल घेतलेल होत. त्या बाईला सकोच वाटू नये म्हणून विडकीतून बाहेर पाहात राहण्याची मालतीन काहीं वेळ काळजी घेतली. पण मग तिला न कळत तिची नजर आत वळली. झिरझिरीत वस्त्राखालीं त्या बालकाच सुंदर मुखमंडल आणि तितकच सुंदर त्या बाईच गोरपान पुष्ट स्तनमंडल तिला दिसल ! त्या दृश्यावरून तिची नजर चटकन हलेना. ते पाहण्यात तिच्या मनाला काहीं एक नवीनच सूक्ष्म परंतु खोल सुख होत होत, आणि त्या सुखाच्या स्पर्शापासून दूर व्हावस तिला वाटत नव्हत... आपली आणि त्या स्त्रीची नजरानजर होऊ नये अशी तिची इच्छा होती. परंतु त्या स्त्रीन खालीं आपल्या मुलाकडे लावलेले डोळे एकदम वर उचलले व मान वळविली त्यामुळें तिची आणि मालतीची दृष्टिभेट झालीच. मालतीला चोरट्यासारखें झालं. परंतु

त्या स्त्रीनं इतकं मनमोकळं हास्य केल कीं तिला वाटलेला चोरटेपणा लगेच नाहीसा झाला, आणि तीदेखील अगदी प्रसन्नपणें इसली. इसता इसता त्या स्त्रीन आपल्या स्तनावरून ब्लाऊझ ओढून सरकवीत मुलाला पदराबाहेर काढून हातात समोर धरलं, व त्याचे मुके घेतले. त्या बालकानं प्रथम आईकडे व नंतर मालतीकडे बघितल. त्याला काय वाटल कुणास ठाऊक, पण तो खुदकन गोड इसला आणि त्यान मालतीकडे झेप घेतली. त्याची आई इसली आणि म्हणाली ‘ओळख विळख काहीं लागत नाही लबाडाला. साऱ्या मुलखाचा आगतुक आहे!’ मालतीन त्याला घेऊन त्याचा मुका घेतला तेव्हा तो आणखीच इसला, आणि पाय झाडून डोकं माग टाकून आडव होण्याचा प्रयत्न करू लागला. जणू त्याला तिच्या पदराखालीं व्हायचं होतं... ‘कसा वेडा आहे बघितलात ना!’ त्याची आई म्हणाली. मालती काहीं न बोलता इसली, परंतु अंतर्थांमीं काहीं एक विचित्र संमिश्र भावना तिन त्या क्षणीं अनुभविली. त्या बालकाबद्दल तिला ममतेचे जे पाझर फुटले ते तिला विलक्षण सुखाचे वाटले. परंतु स्वतःची रुक्षता तिला एखाद्या अपूर्णतेसारखी वाटली व त्याची तिला वेदना झाली. जी गोष्ट घडू नये म्हणून तिन आणि दिनूनं कटाक्षान काळजी घेतली होती ती घडावी अस तिला एकदम फार फार वाटलं. त्या बालकाला तिनं आपल्या अंगाशीं अगदीं घट्ट धरुन त्या वेळच्या तिच्या मनातल्या विचाराची त्या बालकाच्या आईला कोटून कल्पना असणार! तिची उतरण्याची जागा आली आणि तिन हात पुढे केले तेव्हा मुलाला परत तिच्याजवळ देताना मालतीला वाईट वाटलं... जागा रिकामी झालेली दिमल्याबरोबर दिनू शेजारीं येऊन बसला, आणि त्याच्या अंगाचा स्पर्श होताच मालतीनं आपला हात त्याच्या दडात अडकविला, त्याच्या खाद्यावर मान टेकली, आणि हळूच म्हटलं “दिनू!” त्यान हळूच विचारलं “काय?” मालती लाजली. तिनं आपला ओठ चावला. ती हलकेच म्हणाली “काहीं नाही.”

नानू खरेच्या घरीं जेवणासाठीं जमलेले मित्र दिनूप्रमाणेंच आपापल्या बायका घेऊन आले होते. त्याच्यापैकीं बहुतेकजणीं लेकरवाळ्या होत्या, आणि जेवणाआधींच्या व नंतरच्या गप्पांच्या वेळेस नानूच्या मुलाच

कौतुक त्यांनीं जितकं केलं तितक्याच कौतुकानं आपल्या मुलाच्या हकीगती त्यांनीं सांगितल्या. पुरुषावेगळी बायकाची स्वतंत्र बैठक झाली की त्या किती निःसकोचान अगदीं खाजगी गोष्टींची चर्चा करतात ते पाहून मालतीला आश्चर्य वाटलं. मूल न होऊ देण्याचा आपला निश्चय त्या समवयस्क तरुण स्त्रियाजवळ सांगण मालतीला भाग पडलं, आणि “अगबाई !” “तुमचं आपलं भलतच दिसत आहे” अशा प्रकारचे काहीशा आश्चर्यांचे काहीशा अवहेलनेचे त्याचे उद्गार तिला ऐकावे लागले. नानूची म्हातारी आल्या तर स्पष्टच म्हणाली, “दीड वरीस होऊन गेल तरी तुझ्या घरात पाहिला पाळणा हालला नाही म्हणून सांगतेस ? अस कसं ग हे ? आमच्या वेळेस मुलींची लग्न आठव्या नवव्या वर्षीं होत असत. पण आतांच्या तुम्ही मुली लग्नाच्या आधीच न्हात्याधुत्या असता. खर म्हणजे वैशाखात लग्न झालं तर पुढच्या चैत्रात तुमच्या घरीं मुलाच बारस व्हायला हव. नानूच्या बायकोन इतकीं वर्षे लावलीं तेव्हा—”

म्हातारीच्या बोलण्याकडे मालतीन लक्षच दिलं नाही.

बाहेरच्या खोलींत पत्त्याचा डाव माडण्याचा वेत नानू आणि त्याचे मित्र करूं लागले. दिनू म्हणाला, “माफ करा रे बुवा. मला जायला हवं.”

कुणी म्हणाल, “अरे हट ! मोठा पाहिला आहे जाणारा. बैस.”

कुणी म्हणाल, “रविवारच कसलं काम आलं आहे लेका ? थापा मारतोस होय ?”

दिनू म्हणाला “शपथ काम आहे रे. पत्त्याच्या डावाला मी कधीं नाहीं म्हणून काय ? पण आज नाहीं मला बसता येत.”

त्यानं काचा घालून कोट चढविलाच. “दिन्या, असं माणसांतन उठून जाऊं नये” “आमच ऐकत नाहींस पण हें जड जाईल हं तुला” असे आर्जवाचे धमकावणीचे ऊद्गार मित्रांनीं काढले. परंतु त्याकडे त्यानं दुर्लक्ष केलं. आंतल्या खोलींत डोकावून त्या महिला-समाजांतली आपली अर्धांगी हुडकायला त्याच्या नजरेला थोडा वेळ लागला. पण तिची

आणि त्याची दृष्टादृष्ट होताच तो म्हणाला “ माले, आपण जाऊ या. चल. ”

आंतल्या खोलीतलं महिला मंडळही मालतील सोडायला तयार नव्हतं. परंतु दिनूच्या तोंडच्या “ चल ” या दोनच अक्षरांनी तिच्या अगावर सुखाचे शहारे उठले होते. घरी जाण्याची घाई तो का करीत होता तें समजल्यामुळे आनंदाची लहर तिच्या मनात उसळली होती. सगळ्यांचा आग्रह मोडून ती उठली, आणि तिनं आपल नेसण ठाकठीक केल. तिच्या कपाळीं कुक लावताना नानूची आई तिला म्हणाली “ आता तुझ्या घरच्या बारशाला उशीर होता कामा नये ह. ” मालतीन खालच्या नजरेनं दिनूकडे चोरटा कटाक्ष टाकला. नानूच्या आईचे शब्द त्यान ऐकले होते. तो हसत होता.

परत जाताना बस मिळायला पुन्हा उशीर झाला. पुन्हा दोघाना वेग-वेगळ्या वाकावर बसाव लागल.

बसमधून उतरून बिऱ्हाडाच्या वाटेनं तीं दोघ जाऊं लागलीं तों फिरायला निघालेलीं जोडपीं रस्त्यातून चाललेलीं त्या दोघाना दिसलीं. सिनेमाच्या थिएटरपुढें गर्दी होती. ‘ मेरी कफे ’ पुढच्या त्या छोट्या बगिच्यात नुकतच पाणी शिंपडलेलं होत. छोट्या छोट्या टेबलावर स्वच्छ आच्छादन घातलीं होती. माणसं आइस्क्रीम खात होती. परन्तु यापैकीं कशाकडेच मालतीच लक्ष नव्हत. घराची ओढ लागल्याप्रमाणें तिचीं पावल झपाझप पडत होती. केवळ दिनूला डिवचण्यासाठीं तिन विचारल,

“ इतक्यात घरीं जाऊन काय करायचं आहे रे ? आपणही फिरायला जाऊ कीं कुठें तरी. ”

“ हं: ! ” अस म्हणून दिनून तिच्याकडे एकदा पाहिल्यासारखं केलं आणि हातात धरलेला तिचा हात दाबून तो तिला ओढ लागला.

त्याची ती घाई आणि ती नजर पाहून मालती मनांतल्या मनांत हसली

खोलीचं दार उघडल्याबरोबर ती झटकन आतल्या खोलीत गेली. मोरीतला नळ सोडून तिनं आपल्या तोंडावर पाणी मारलं.

सकाळच्या प्रमाणेच बाहेरच्या दाराला कडी लागल्याचा आवाज तिला ऐकू आला ! आणि सकाळच्या प्रमाणेच टॉवेल घेण्यासाठी तिनं दोन्ही हात वर उचलले होते तोच दिनूच्या हाताची मिठी तिच्या अगाभोंवती पडली ! परन्तु सकाळसारखी आता ती म्याली नाही. तिचं मन पालटलं होतं. आपण माहेरीं काय विसरून आलो ते ती विसरली होती.

“ माले ! ” तिच्या तोंडावर टेकलल्या दिनूच्या ओठातून शब्द निघाला.

“ दिना ! ” ती उलट म्हणाली, आणि तिनं मान हालविली.

दिनू म्हणाला, “ आता तुझं मी ऐकणार नाही. ”

“ नको ऐकू ! ” मालती म्हणाली, “ मीच तुझं ऐकेन. ”

“ यमूकाकू पळून गेल्या ! ”—

त्या छोट्याशा गावात ज्याच्या त्याच्या तोंडीं हा एकच विषय झाला.

“ यमूकाकू ” हें नाव ऐकल्यावर कुणाला वाटेल मध्यम वयाच्या कर्त्या सवरत्या लेकरवाळ्या बाईच हे नाव आहे. पण तस नाही. वामनरावाना लोक ‘ काका ’ म्हणत म्हणून त्याच्या बायकोला ‘ यमूकाकू ’ असं नाव पडलं होतं इतकच. वास्तविक त्यांना ‘ यमू ’ हेच नाव शोभण्यासारखं होतं. फारच झालं तर ‘ यमूताई ’. परंतु गावच्या लोकांनी त्यांना यमूकाकू ठरविलं होतं, त्याला काय इलाज ?

यमूकाकू पळून गेल्या या बातमीचाही अर्थ काहीअसा नव्हता की आजच यमूकाकू एकाएकी उठल्या होत्या आणि घरातून चालल्या झाल्या होत्या. गेल्या दीड दोन महिन्यांपासून वामनराव खानावळीत जेवू लागल्याच लोकाना माहीत होतं. परंतु लोकांनी विचारलं तर वामनराव सागत बायकोला मंगळागौरीसाठी माहेरीं पाठविली आहे, आणि लोकाना ते खर वाटत असे. पण श्रावण गेला, भाद्रपद सरला, दसरा झाला, दिवाळी जवळ आली तरी देखील वामनराव जेवणासाठी खानावळीत जात असलेले दिसले तेव्हा लोकाना “ मंगळागौरीसाठी पाठविलेली आहे माहेरी ” हें वामनरावाचं सांगणं पटेना. यमूकाकू अजून कशा परत येत नाहीत असं विचारून विचारून गावकऱ्यांनी वामनरावाना भडवून सोडलं. शेवटी कुणाजवळ तरी वामनराव म्हणाले “ आता तुम्हाला खर तें सागतो. माझी बायको कधी परत येणार नाही. तुमची यमूकाकू पळून गेली असं समजा. ”

मग काय विचारता ? बोलून चालून तें लहानसं गाव. घटकाभरांत सगळीकडे बातमी पसरली की यमूकाकू पळून गेल्या. धक्का देणाऱ्या बातम्याची गावकऱ्यांची भूक सहसा तृप्त होत नसे. त्या लहानशा गावात खळबळ उडविणाऱ्या घटना कुठल्या घडायला ? त्यामुळे यमूकाकूची ती बातमी ऐकतांच लोकांनी तिच्यावर अगदी अघाशी झडप घातली. जो तो दुसऱ्याला सागत सुटला “ यमूकाकू पळून गेल्या, तुम्हाला समजलं की

नाहीं ?” आणि सारे गावकरी त्या घटनेवरचं आपलं मत प्रदर्शित करू लागले, “ अलीकडच्या मुलींनीं अगदी ताळतत्र सोडला हो ! ” जो तो वामनरावाविषयीं सहानुभूति दाखवू लागला. त्या गावच्या जनता जनार्दनाच्या मतानं यमूकाकू म्हणजे एक ऊठवळ बाई ठरली !

तें गाव आकारानं लहान होतं. परंतु लहानपणा एवढा एकच त्याचा विशेष नव्हता. किंवाहुना इतर सामान्य लहान गावाहून हें गाव फारच वेगळ्या तऱ्हेच होतं. पर्वताच्या पाठीवरून आगगाडीचा रस्ता गेलेला होता. तळाशीं दरीच्या निमुळत्या टोकाशीं बीज उत्पन्न करण्याचा मोठा कारखाना होता. कारखान्याच्या पश्चिमेस दुसऱ्या टोकाचा रुंद विस्तार पसरलेला होता. मोठ्या शहराकडून येणारा रहदारीचा पक्का गाडी रस्ता कारखान्याच्या एका बगलेन वर चढलेला होता. आगगाडीच्या रुळाचा फाटा डोंगराची एक रांग फोडून तयार करण्यात आला होता तर गाडी-रस्त्याचा घाट अलीकडच्या दुसऱ्याच एका रांगेला वळसे घालीत वर चढला होता, आणि गाडीरस्त्याचा हा घाट अर्धा संपून ज्या ठिकाणीं मोठा टप्पा होता तिथेंच रस्त्यापासून जरा आतल्या बाजूस बीस पंचवीस बगले होते. त्या बंगल्याच्या समूहालाच गाव असं म्हणत असतं. दरीच्या तळाशीं विजेचा कारखाना निघण्यापूर्वीं या ठिकाणीं घर तर राहोच, साधी कातकऱ्याची झोपडीदेखील नव्हती. नुसतं जंगल होतं. परंतु कारखाना निघाला तेव्हा कारखान्यांतल्या वरिष्ठ नोकरांना राहाण्याच्या जागा बांधाव्या लागल्या. तळाशीं हवा चागली नाहीं, आणि कारखान्यापासून वरिष्ठ कामगार फार दूरही असता कामा नये म्हणून अर्ध्या घाटावरच्या टप्प्याची ही सपाटीची जागा पसंत करण्यात आली आणि छोटे मोठे दुमदार बंगले बीजकंपनीनं बांधले. या छोट्या गावाचा जन्म झाला.

अशा प्रकारें वसलेलं हें छोटं गांव आकारानं अगदीं लहान होतं खरं. परंतु तें एक खेड होतं असंही म्हणता येत नव्हतं, आणि तें खेड नव्हतं असंही म्हणायची सोय नव्हती. त्या गांवाला खेडं म्हणावं तर सारीं घरां सुबक आणि उत्तम बाधणीचीं होती, पाण्याची आणि विजेच्या प्रकाशाची सोय पहिल्या प्रतीची होती. रस्ते दोनच होते, पण ते नेहमीं सुस्थितीत असत. घाण, केरकचरा कुठें दिसत नसे. कॉंबड्या, बदकं, डुकरं, गाढवं

इत्यादि खेड्यातले ठराविक रहिवासी कधी दिसत नसत. परंतु ते खेडेगांव नव्हतं असंही म्हणण्याची सोय नव्हती. कारण ते हमरस्त्यापासून दूर नव्हतं तरी एकदर जगापासून तोडल्यासारखेच होतं. शहरातला गजबजाट, रहदारीची वर्दळ, आणि माणसाची धावपळ या गोष्टींचा त्या गावाला बिलकुल संपर्क नव्हता. इथे सारं शांत आणि स्तब्ध होत. सामान्यतः खेड्यात जी हालचाल असते तीही येथे नव्हती. कारण आजूबाजूला शेती नव्हती, मळे नव्हते, रानात चरायला जाणाऱ्या अगर परत येणाऱ्या गायी, म्हशी, अगर मेढ्या गावात नव्हत्या. खेड्यातल्या लोकांचे जे उद्योग असतात ते करणारी माणसं या गावात नव्हती, नागरी जीवनाची गडबड आणि धावपळ या ठिकाणी नव्हती, ग्रामीण जीवनाच्या विशेष खुणाही येथे नव्हत्या. शहर तर नव्हेंच, पण खेडेगांवही नव्हे, अशा विचित्र प्रकृतीचं यात्रिक युगातल हे एक नवं लहानस गाव पर्नताच्या कुशीत निर्माण झाले होते.

अशा या गावात वामनरावाची गृहिणी म्हणून कमू एके दिवशी आली, व यमूकाकू झाली.

ती रूपानं अगदींच सामान्य होती. तिच्या लहानपणीच तिचे आईबाप वारल्यामुळे चुलत्यान तिला लहानाची मोठी केली होती. हुडा द्यावा न लागता एखाद स्थळ मिळालं तर तो बघत होता. बिजवर वामनराव आढळल्याबरोबर यापेक्षा अधिक चांगलं स्थळ कोठून मिळणार असा विचार करून त्यानं यमूच लग्न करून टाकल. लग्नाचा समारंभ यमूच्या गावीच झाला, आणि तो आटपल्यावर लगेच यमू जी आपल्या नवऱ्याबरोबर निघाली ती एके दिवशी संध्याकाळी बसमधून खाली उतरली, आणि दिवेलागणीच्या सुमारास आपल्या नव्या घरात प्रविष्ट झाली.

बंगल्यातल्या चार खोल्या, पुढचा मागचा वहराडा, रात्रदिवस पाण्याची भली मोठी धार सोडणारा न्हाणीघरातला नळ, दालना-दालनांतले विजेचे दिवे, या सगल्या गोष्टी पाहून यमू खुष झाली. तिला वाटल आपल नशीब चांगलं म्हणून या अशा घरात आपण आलों. तिच्या मनाची ही खुशी नंतरच्या दिवसात वाढली. बंगल्याच्या एका वहराड्यातून गर्द झाडीनं आच्छादलेली डोंगराची भिंत आणि घाटातून वळण घेत गेलेला सुंदर रस्ता

दिसे, दुसऱ्या नाजूच्या व्हराड्यात उभं राहिलं कीं दरीच्या तळाशीं असलेल्या कारखान्याच भल मोठं पऱ्याच लाल छप्पर व करखान्यापासून वहात दूर गेलेला नदीचा नागमोडी प्रवाह उन्हात चमकताना दिसे, आणि ठिकठिकाणच्या झाडाच्या झुपक्यानीं व लहान मोठ्या जलाशयानीं नटलेला भूप्रदेशाचा सपाट विस्तार फारच शोभिवत वाटे. पुढच्या किंवा मागच्या व्हराड्यात नुसत बसून राहिल तरी घटका दोन घटका सहज मजेन जातात अस यमूला आढळून आलं. घरकाम करण्यात आणि सार काम आटपल कीं व्हराड्यात बसून राहण्यात सारा दिवस केव्हाच निघून जात असे. चुलत्याच्या घरात मोलकरणीसारखे कष्ट उपसता उपसता कटाळलेल्या यमूला आपण किती सुखात पडलों अस वाटल मुख्य म्हणजे चुलत्याच्या घरात तिची नशावरसुद्धा सत्ता नव्हती, पण आता ती एका पुरुषाची गृहस्वामिनी झाली होती. घराची मालकीण झाली होती आपली कशावर तरी सत्ता आहे ही जाणीव माणसाच्या सुखाला आवश्यक असते. ही जाणीव यमूला आयुष्यात प्रथमच मिळाली. तिला वाटल आपले दुःखाचे व कष्टाचे दिवस सपले. आता यापुढे आपण मोठ्या सुखान राहू...

परंतु माणसाच मन मोठ चमत्कारिक आहे. चमत्कारिक म्हणजे अस्थिर आहे. त्याला दुःखाची सवय होते, तसच सुख अपुर वाटू लागत. ज्या गोष्टी आपल्या सुखाला पुरेशा आहेत अस यमूला प्रथम प्रथम वाटल त्याचाच अपुरेपणा तिला दळूदळू जाणवू लागला. बगला चागला होता, दिवें विजेचे होते, पाण्याचा नळ अखड वहात होता, व्हराड्यातून मनोहर सृष्टिशोभा दिसत होती ! परंतु यापलीकडे काहीच नव्हत ! वामनरावाच्या कामाच्या वेळा ठरलेल्या नव्हत्या. कधी सकाळची, कधी दुपारची, कधी रात्रीची पाळी त्यांना करावी लागे. ते खाली कारखान्यात कामावर गेले कीं आठ तासाची निश्चित असे. जेव्हा त्याची कामाची पाळी नसे तेव्हाही त्याचा पाय घरात नसेच. गावातल्या पुरुषांनी पऱ्याचा अड्डा काढला होता. त्या अड्ड्यावर ब्रिजचा डाव रात्रदिवस चालूं असे. वामनराव जेवायला केव्हा येतील त्याचा नियम नसे. रात्री झोंपण्यासाठी येतील कीं नाही त्याचीही खात्री नसे. कित्येकदा उजाडण्याच्या वेळेस ते ब्रिजचा डाव आटपून घरी येत, आणि आल्याबरोबर यमूकाकुंना हुकूम

सोडीत, “ आज सकाळची आठाची पाळी आहे. चटकन् जेवायला वाढ बघू. ” जेवण आटोपून ते निघून जात, आणि असे गेले की परत केव्हा उगवतील ते एक परमेश्वरालाच माहीत असे. त्याच्या या वागण्याबद्दल यमूकाकूनी नापसती दाखवून पाहिली, गोडीगुलाबीन सागून पाहिले, रुसण्याचेदेखील प्रयोग केले. तिची कल्पना होती की नव्या बायकोचे लाड आपले पतिराज करतील. बिजवर नवरे बायकोच्या धाकात राहतात असं तिन ऐकल होत. परंतु तिला लवकरच कळून आल की वामनराव त्यापैकी नाहीत. केवळ जेवण करून घालायला आणि घर संभाळायला हक्काच माणूस हव म्हणून लग्न केल्याप्रमाणे त्याच सारं वागण होत. शृंगाराची देखील त्यांना चटक नव्हती. यमूक रूप सामान्यातल होत, परंतु तिच्या अंगात तारुण्य तर मुसमुसत होत ! खर म्हणजे आपल्या नवऱ्यान व्यसन लागल्याप्रमाणे आपल्याभोवती नाचायला हव अस यमूकाकूना वाटे. पण कारखान्यातली आठ तासाची पाळी व पत्त्याचा अड्डा यापलीकडे तिसरी गोष्ट वामनरावाच्या गावीच नव्हती ! वाचण्याचीदेखील त्यांना आवड नव्हती. त्यांच्या घरात पुस्तक किंवा वर्तमानपत्रही औषधालादेखील मिळण्यासारख नव्हत

चार सहा महिन्यातच यमूकाकू अगदी कटाळून गेल्या. असल्या ससारात सुख कुठे आहे अस त्याच मन विचारू लागलं. कित्येकदा त्यांना वाटे माहेरी जावं. परंतु तिकडे तरी सुख कुठे होत ! त्यांना प्रेमाचं माहेर नव्हत, सुखाच सासर नव्हत ! आयुष्यातला कंटाळा त्यांना असह्य वाटू लागला.

गावांत सुमारे पचवीस लहान मोठे बगले होते. परंतु तितकी बिन्हाड नव्हती. ‘ साहेब ’ या रागेत बसणारे ऑफिसर सहकुटुंब रहात असत, पण थोड्या पगाराचे कामगार होते ते कारखान्याच कंत्राट घेऊन चालविलेल्या खाणावळीत, जेवत असत. त्यांनी बायकामुल या गावी आणलेली नव्हती. यामुळे पुरुषमाणसाना संगत सोबत खूप होती, पण बायका दहासुद्धा नव्हत्या. आणि ज्या होत्या त्या वामनरावापेक्षा पगारान वरिष्ठ असलेल्या ‘ साहेबा ’च्या घरातल्या असल्यामुळे स्वतःचा मोठेपणा मिरवून नेहमी वागत, मैत्रिणी जोडून तरी कंटाळा घालावण्याचं साधन निर्माण करावं अशा

हेतूनं वरिष्ठ साहेबाच्या या मडमाना आपल्या घरी बसायला बोलविण्याचे व त्यांच्या घरी बसायला जाण्याचे प्रयोग यमूकाकूंनी करून पाहिले, परंतु त्यातून सुखाऐवजी मनस्तापच निर्माण झाला. मग त्यांनी तो नाद सोडून दिला. चागली लग्न होऊन संसाराला लागलेली, सुखात असावी अशी वीस वर्षांची यमूकाकू, पण या गावातल्या आणि घरातल्या आयुष्यात मनाच समाधान तिला कोठे सापडेना. दिवसामागून दिवस, आणि महिन्यामागून महिने जात होते. यमूकाकूंच्या जीवनक्रमात कोणताही बदल होत नव्हता. दिवस सपला की रात्र होते, आणि एक महिना सपला की दुसरा सुरू होतो, एवढीच काळाच्या ओघाची जाणीव यमूकाकूंना होती...

कधी कधी आपल्याला मूल व्हाव अशी त्यांना फार इच्छा होई. आयुष्यातल्या साचपाण्याला त्या इतक्या विटल्या होत्या की अपत्याची कल्पना मनात आल्यावर त्यांना काव्याचे विचार मुळीदेखील सुचत नसत. ज्यावर प्राणापलीकडे प्रेम कराव असा एक जीव आपल्याला लाभेल, आपल्या मुलाचे आपण परोपरीचे लाड करू, त्याला न्हाऊ घालू, कपडे करू, हिंडवू, फिरवू असे बेत त्यांच्या मनात येत नसत. त्यांच्या आयुष्यातला आणि मनातला काव्यरस इतका आटून गेला होता की मुलाची इच्छा त्या एवढ्याचसाठी करीत की त्यांना वाटे मूल झाल म्हणजे आपल्याला हक्काची सोबत मिळेल. एवढ्या साध्या गद्य हिशेबान त्या परमेश्वराची प्रार्थना करीत, माझ्यावर थोडा तरी प्रसन्न हो आणि मला मूल होऊ दे... परंतु देव त्याचं मागण ऐकेल असं लक्षण दिसेना. लग्नाला जवळ जवळ दीड वर्ष झालं तरी यमूकाकूंना दिवस गेले नव्हते...

कटाळा आणि एकटेपणा यमूकाकूंना इतका नकोसा झाला की व्हरांड्यांत बसून दरीकडे पहाताना त्यांच्या मनात येई, एखाद्या कड्यावरून खाली दरीत उडी घ्यावी...

एके दिवशी सूर्यास्त झाल्यानंतर वाढणाऱ्या अधारात दरात उडी घेण्याच्या उद्देशानं त्या खरोखरच बंगल्याबाहेर पडल्या, आणि गांवचा मुख्य रस्ता ओलांडून घाटापलीकडच्या डोंगर माथ्याकडे निघाल्या. वामनरावाची कारखान्यांतली पाळी तिसरे प्रहरी चोर वाजतां सुरू होणार होती. त्यांना चहा करून देताना यमूकाकू मनाशी म्हणाल्या होत्या, आतां रात्री बारा

घाजता पाळी संपल्यावर पत्ते खेळायला न जातां घरीं आलांतच तर मी काहीं तुमच्या डोळ्यांना दिसायची नाहीं. वामनराव पोषाख चढवून गेले. त्यानंतर त्या चार घटका देवासमोर बसल्या, आपल सार दुःख त्यांनीं देवाजवळ पूर्वी हजार वेळा सांगितलं होत पण पुन्हा सांगितलं, मनाशीं योजिलेला विचार देवाला सांगितला, परमेश्वरा माझ चुकत तर नाहीं ना असं निर्गुण निराकार देवाला पुनः पुन्हां विचारलं, आणि मग दिवस खालीं गेलेला दिसला तेव्हा त्या देवापुढून उठल्या, व बगल्याबाहेर पडून झपाझप चालू लागल्या.

गावचा रस्ता ज्या ठिकाणीं घाटातल्या मोठ्या सडकेला मिळत होता त्या ठिकाणीं खालून आलेली एक बस उभी राहिलेली त्यांना दुरून दिसली. एक तरुण पुरुष खालीं उतरलेला त्यांनीं पाहिला. त्या तशाच घाटरस्ता ओलाडून पुढे जाणार होत्या. बस पुन्हा सुरू होऊन घाट चढू लागली बसमधून उतरलेला तरुण पुरुष हातातली लहानशी सूटकेस सावरून गावाकडे जाणाऱ्या रस्त्याच्या रोखानं पावल टाकू लागला. यमूकाकून पहाताच तो थक्कला व गावाच नाव घेऊन त्यान विचारलं,

“ हाच रस्ता ना ? ”

यमूकाकूनीं मान हालविली. त्या पुढें निघाल्या होत्या, परंतु त्या तरुण पुरुषान आणखी प्रश्न केला,

“ खालच्या विजेच्या कारखान्यात कुणी वामनराव टिपणीस कामावर आहेत काय ? ”

“ होय. ”

“ त्याचा बगला आहे ना इथे ? ”

“ होय. ”

“ कितीसा दूर आहे ? ”

“ जवळ आहे. या रस्त्यानं गेलं कीं डाव्या हातचा सातवा बंगला. ”

“ काका घरीं असतील ना ? ”

“ खालीं कारखान्यात पाळीवर गेले आहेत. ”

“ परंतु त्याच्या पत्नी तर असतील कीं नाहीं ? मला त्याच्याकडे उतरायचं आहे. ”

यमूनं त्या अगदीं अस्पष्ट प्रकाशात त्या प्रवाशाच्या चेहऱ्याकडे पाहिल. तितक्यात रस्त्यावरचे सगळेच दिवे लागले त्याबरोबर कोपऱ्यावरचा दिवा लागला, व त्या उजेडात तो तरुण तिला अगदीं स्पष्ट स्पष्ट दिसला. ती त्याला एकदम म्हणाली,

“ तुम्ही आमच्याच घरीं उतरायला आलात याची मला कल्पना नव्हती. चला. ”

“ म्हणजे तुम्हीच काकाची—” तो तरुण अडखळला.

“ हो ” अस म्हणून यमू इसली.

त्यानं विचारल, “ कुठे कामाला निघाला होतात काय ? ” यमूबरोबर गावच्या दिशेनं पावल टाकीत पाहुण्यानं विचारल.

ती म्हणाली, “ कोपऱ्याच्या जरा पुढें घाटातल्या रस्त्यावर मारुति आहे, तिथें वात लावायला चाललें होतें—”

“ मग वाटल तर आपण जाऊ या कीं. तुमच वात लावण्याच काम करा. मग जाऊं आपण घरीं—”

यमू म्हणाली, “ नको, आज नाहीं वात लावली तरी चालेल. आज कांहीं शनिवार नाहीं. ”

मग तीं दोघ बंगल्यापर्यंत चालत गेलीं.

यमूकाकूनीं टेलिफोनवरून वामनरावाना पाहुणे आल्याची वदीं दिली. पाहुणाही त्याच्याशीं टेलिफोनवरून बोलला. यंत्रावर देखरेख ठेवण्याचं काम वामनरावाकडे होत, त्यामुळे ऐन वेळेस त्यांना रजा मिळण सहसा शक्य नसे. परंतु वामनरावांनीं फोनवरून सांगितल कीं सुटका झाली तर पहातो अन् घरीं येतो.

वामनराव दहा वाजता घरीं आले. तोंपर्यंत यमूकाकूनीं अगदीं उत्तम-पैकीं जेवण तयार केलं. सैपाक करतांना आज किती तरी दिवसांनीं त्या आनंदात होत्या. सुगरणपणान सारे पदार्थ केले पाहिजेत ही त्याची मेलेली इच्छा किती तरी दिवसांनीं आज टवटवीत झाली होती. ज्याला रुचकर, खमग असं काहीं तरी करून वाढाव व वाहवा मिळवावी असं कुणी मनुष्य आपण केलेले पदार्थ खाणार आहे असं तिला वाटेनासच झालं होतं, परंतु आज तिची ती इच्छा पुन्हा जागृत झाली. वामनरावाची गृहिणी

म्हणून ती या बंगल्यात आल्यापासून त्याच्याकडे कुणी पाहुणा आलाच नव्हता, तो आज एकाएकी आला होता. तरुण, देखणा, मोकळेपणाने खूप बोलण्याची ज्याला आवड होती अशा त्या पाहुण्याचं आगमन म्हणजे यमूला एक मोठीच घटना वाटली. तिच्या कटाळवाण्या एकाकी जीवनाच्या साचपाण्यात एकदम खळबळ उडाली. नवीनच तरंग उठले. निचेष्टता सपली. हालचाल होऊ लागली. यमूला कित्येक दिवसांनी एकदम उत्साहाचा अनुभव आला. कुणाजवळ क्वचितच तोड उघडणारी ती उल्हासान बोलण्यासाठी उत्सुक झाली.

वामनरावाना फोन केल्यानंतर तिन पाहुण्याला कपडे काढायची खोली दाखविली होती, न्हाणीघर कुठे आहे तें सांगितले होते. तो सार आटपून पुढच्या खोलीत केव्हा बसतो यावर सेपाकघरातून तिन लक्ष ठेवले होते, आणि शिरा, पोहे आणि चहा घेऊन ती बाहेर गेली होती. हातातल्या वस्तू ती टेबलावर माडीत होती, तेव्हा त्या तरुणाने हातातले वृत्तपत्र दूर टाकले आणि म्हटले,

“ काका असते म्हणजे त्यांनी तुम्हाला माझी ओळख करून दिली असती आता ते नाहीत तेव्हा माझी मीच ओळख करून देतो. इंग्लंडमध्ये हा शिष्टाचारच समजतात...”

‘तुम्ही इंग्लंडमध्ये होता?’ असा प्रश्न यमूच्या जिभेवर आला. परंतु तो विचारण्याचा धीर तीला झाला नाही. त्या तरुण पाहुण्याची तिला थोडी भीति वाटू लागली. त्याचं पुढचं बोलण ऐकताना त्याच्या नजरेला नजर देण्याचा धीर तिला होईना. तो सागत होता,

“ तुमच्या लग्नात माझ्या आईला तुम्ही पाहिले असेल. खरं म्हणजे मी काकाना मामाच म्हणायला हवे. लहानपणी काकामामा अशी हाक मी त्यांना मारीतही असे. परंतु पुढे त्यातला चमत्कारिकपणा मला कळू लागल्यावर मी त्यातला मामा गाळून टाकला व इतरांप्रमाणे काकाच म्हणू लागलों.” तो हसला आणि त्याच्या बोलण्यातल्या विनोदाने यमूलाहि हंस्सू आले व हसताना तिन त्याच्याकडे पाहिले. तो पुढे म्हणाला, “ इंग्लंडला अभ्यासासाठी जाण्यापूर्वी मी काकाच्याकडे कधी कधी येत असे. त्या वेळेस त्यांनी इथल्या कारखान्यात नोकरी धरलेली

नव्हती. काकाकडे वारंवार यावंसं वाटे. परंतु आमच्या पहिल्या मामीला पाहुणे आलेले फारसे आवडत नसत. तीन आठवड्यांपूर्वी मी विलायतेहून परत आलों. आई म्हणाली एकदा मामाकडे जाऊन आलं पाहिजे तुला. मी म्हटलं जाणारच आहे, आणि दोन दिवसांची सवड सापडल्याबरोबर निघालो. म्हटलं हें गाव फार सुंदर आणि हवेशीर आहे असं ऐकतो तेव्हा तें कसं आहे पहाव, आणि—” तो किंचित् थांबला आणि मग म्हणाला, “आणखी आपला नवी मामीही बघावी.”

त्याच ते बोलण ऐकून यमूला गोंधळल्यासारख झालं.

तो म्हणाला, “माझी ओळख करून देण्यासाठी आणखी काय सांगूं? पण खरंच! माझ नाव मी अजून तुम्हाला सांगितलं नाहीच! माझ नाव सदानंद काका मला लहानपणापासून नुसतच “सदा” म्हणतात. तुम्ही-सुद्धा म्हटल तरी चालेल. मी तुम्हाला काय म्हणूं?”

आता यमू फारच गोधळून गेली. परंतु तिला एकदम हसूही आल व ती म्हणाली “काकू म्हणू नका म्हणजे झालं.”

सदानंद मोठ्यादा हसला. तो म्हणाला “खरं म्हणजे मला भूक अगदी-सुद्धा नव्हती. पण मी किती खाल हो! याच श्रेय माझ्या अधार्शापणाला द्यायचं की तुमच्या सुगरणपणाला?”

यमू गोंधळून पहात राहिली. परंतु तिच्या तोंडून उत्तर गेल “मी कांहीही म्हटलं तरी ते माझ्या अगार्शीच येणार. तुमचा प्रश्न मोठा गैरसोयीचा आहे!”

तो म्हणाला “तें कां? मला अधाशी म्हटलत तरी मी कांहीं रागवणार नाही. एवढंच म्हणून की इतके चागले पदार्थ केल्यावर कोण नाही अधाशीपणा करणार?”

यमूनं विचारलं “शिरा आणि पोहे आवडले तुम्हांला?”

“बर्शीत एक कण तरी शिल्लक ठेवला आहे कां बघा कीं!”

“आणखी आणतें हं.” असं म्हणून यमू जाऊं लागली तेव्हा सदानंद म्हणाला “आणखी नको रे बाबा. मी तर आतां जेवणार देखील नाही.”

“वा वा!” असं म्हणून तिनं मान वेळावली.

तो म्हणाला “खोटं नाही. आतां अगदी भूक उरली नाही.”

“ अजून दीड तास अवकाश आहे. पुन्हा लागेल भूक. इथली हवा अशी चांगली आहे की तासातासान खावसं वाटत.” तिन हसत हसत टेबलावरच्या कपवशा उचलल्या व ती सैपाकघराकडे गेली. जेवणाचे पदार्थ उत्तम करण्याच्या धादलीत ती अगदी गुगून गेली. . .

“ फारच चांगला आहे तुमचा बंगला ! ” हे शब्द ऐकून यमू दचकली. तिन माग वळून पाहिलं तों सदानंद सैपाकघराच्या दारात उभा होता ! हात पुसता पुसता ती म्हणाली, “ बाहेर हिंडायला गेलात उद्या तर फारच आवडेल तुम्हाला आमच हें ठिकाण. ”

“ तुम्ही आणि काका रोज जात असाल ? ”

काहीं उत्तर न देता यमून चुलीकडे मान वळवली.

तो दारातून पुढे येऊन तिच्यासमोर उभा राहिला आणि म्हणाला, “ तुमच्याशी बोलत इथे बसलो तर तुमची काहीं हरकत नाही ना ? ” एक स्टूल ओढून घेऊन तो बसलासुद्धा. “ तुमच्या हाताचे पदार्थ इतके रुचकर कसे होतात ते मला समजेल तरी. तुमच्या हातांत खास कांहीं तरी जादू आहे—”

यमूच्या हातातली पळी खाली पडली. ती म्हणाली “ कुणार्शी बोलता बोलता सैपाक करायची मला सवय नाही. तुम्ही इथे बसलात तर माझ लक्ष नाहीं लागायच. ”

“ अस ? ” म्हणून तो हसला परंतु उठला नाही. बसूनच राहिला. आणि मधून मधून बोलतही राहिला. यमूच्या मनात सारखे येत होत, हा उठून बाहेर जाईल तर बर होईल, माझ चुलीकडे थोड तरी लक्ष लागेल, सैपाक चांगला होईल. परंतु त्यानं उठून जाऊ नये असही तिला वाटलं. कारण त्याच बोलण तिला फार आवडत होत. विलायतेंतील कारखान्याच्या गोष्टी तो तिला सागत होता, आणि मधूनच तिकडल्या सृष्टिशोभेचीं वर्णनं करीत होता. एकदा ती म्हणाली,

“ पण इथल्या डोंगरमाथ्याची आणि दरीची शोभादेखील तुम्हांला खचित फार आवडेल. ”

तो म्हणाला, “ संध्याकाळीं बसमधून घाट चढतां चढता जे पाहिलं

त्यावरून या दरीची शोभा फार चांगली असली पाहिजे अस वाटलं खरच. आता रात्र सपून दिवस केव्हा उजाडेल अस झालंय मला.”

यमू म्हणाली, “पूर्वेकडच्या बाजूस एक पॉइंट आहे, तिथून सूर्योदय फार चांगला दिसतो. हे दाखवतीलच तुम्हाला.”

परंतु वामनराव आपल्या पाहुण्या भाचाला घेऊन हिंडायला जातील ही यमूची अपेक्षा खोटी ठरली. वामनराव रात्री दहा वाजता घरी आले. जेवताना आणि नंतर त्यांनीं सदानदर्शी खूप गप्पा मारल्या. त्याची खूप विचारपूस केली. परंतु झोपण्यापूर्वी ते त्याला म्हणाले, “उद्या तू मला सुटी द्यायला हवीस बरं का. पुण्याहून दोघे पटाईत ब्रिज खेळणारे उद्या यायचे आहेत. आमचा अड्डा सकाळीं आठला जो सुरू होईल तो रात्रीं किती वाजेपर्यंत चालेल त्याचा नियम नाही. या कारखान्यातले आम्ही सारे लोक ब्रिजचे मोठे षोकी आहोत. आमचा डाव पाह्यला तू ये वाटलं तर. तुझी इच्छा असली तर खेळायलासुद्धा बैस. ब्रिजची आवड तुला आहे की नाही ?”

“अहं” अस म्हणून सदानंदानं मान हालविली. “पत्ते खेळण मला बिलकुल आवडत नाही. बायकाचा घरवशा खेळ आहे तो.”

“चुकीची समजूत आहे तुझी !” वामनराव उसळून म्हणाले “बायका काय खेळतात ब्रिजचा डाव ? बुद्धिमान पुरुषांनींच फक्त खेळावा असा डाव आहे तो !” त्यांनीं सदानंददर्शी वाग्युद्धच सुरू केलं.

सदानंद म्हणाला, “परंतु हा वाद हवाय कशाला ? मी तुम्हांला उद्यां सुटी दिली पाहिजे आणि तुम्ही सकाळपासून पत्त्यांच्या अड्ड्यावर जाणार एवढंच ना ? काही हरकत नाही. मी एकटाच भटकून उद्या डोंगरावर.”

त्याप्रमाणे दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तो एकटाच हिडून आला. पण तिसऱ्या प्रहराचा चहा घेतल्यावर तो यमूला म्हणाला, “आतां सध्याकाळीं पुन्हा एकटाच पाठवणार कां हिंडायला तुम्ही मला ? नवरा पत्त्याच्या अड्ड्यावर, घरधनीण सैपाकघरांत चुलीपाशीं ! पाहुणा एकटाच रानात भटकतो आहे ! काय तुमची ही आदरातिथ्याची रीत ? विलायतेहून परत

आलेला भाचा पाहुणा आला, पण मामा आणि मामी त्याला बरोबर घेऊन हिंडायला जायला सुद्धा तयार नाहीत. मी गाशा गुंडाळून संध्याकाळच्या बसनेच परत जावं अशी तर इच्छा नाही तुमची ? ”

त्याच्या बोलण्याची नाटकी तऱ्हा पाहून यमूला फारच गमत वाटून हसू आला. ती म्हणाली, “ इतक्या निकरावर यायच काय कारण ? मी येत की तुमच्याबरोबर हिंडायला ? ”

“ हा, अस काहीं म्हणा ” असं म्हणून सदानंद हंसला. त्यानं कपडे चढविले. त्याच्याबरोबर झपाझप चालता चालता व बोलता बोलता त्याची व आपली फक्त चौवीस तासाची ओळख आहे असं यमूला वाटेना. तिला वाटलं, याची आणि आपली फार दिवसाची मैत्री आहे. याला आपला स्वभाव पुरता माहीत आहे. त्याचा आपल्याला माहीत आहे. दोघांच्या परस्पराशी वागण्यात संकोच मुळीच उरला नाही.

दुसऱ्या दिवशी सदानंद परत जावयास निघाला तेव्हा तिला वाटलं आपल्या अंतःकरणाची जागा एकदम रिकामी होत आहे. बसमध्ये तो बसला आणि बस चालू लागली तेव्हा त्याला उद्देशून हात हालवितांना तिला वाटलं ओरडून सागाव “ पुन्हा लवकर या. ”

परंतु तिनं न सागताच सदानंद पुन्हा आला !

मग वारवार येऊ लागला !

इतक्या वारंवार की यमूला त्याची भीति वाटू लागली. तो अगदी प्रथम आला तेव्हा त्याला निरोप देताना “ पुन्हा लवकर या ” असं ओरडून सागावस तिला वाटलं होतं. परंतु आता दर वेळेस तिला वाटे त्याला सागाव “ पुन्हा कधी येऊ नकोस. ” एकदा तिनं आपल्या मनातल्या सान्या गोष्टी त्याला स्पष्ट करून सांगितल्याही. “ तूं अगदी प्रथम आलास त्याच्यापूर्वी माझ आयुष्य कंटाळ्यानं आणि एकटेपणानं अंधारं झालेलं होतं. ” ती म्हणाली. “ तुला खर वाटणार नाही, पण त्या दिवशी संध्याकाळी मी दरिंत उडी घेण्यासाठी निघाले होतं. तूं भेटला नसतास तर मी जीव दिलाच असता. परंतु तुला पाहिल्याबरोबर माझं मन बदललं. मरण्याची इच्छा मावळली, जगावंसं वाटू लागलं. तुला घेऊन घरांत आले

त्याबरोबर वाटल, सगळीकडे कसा प्रकाश भरलेला आहे. ज्या आनंदाचा मला कधी अनुभव नव्हता अशा आनंदानं माझं आयुष्य तूं भरून टाकलंस. अंधार नाहीसा केलास. प्रकाश पसरलास. तुझे माझ्यावर फार उपकार झाले. पण सदानंद, आता हें सारं बंद झाल पाहिजे. कारण या प्रकाशाला आगीच स्वरूप यायला लागलं आहे. मला प्रकाश हवा होता, परन्तु आगीत भाजण्याची माझी इच्छा नाही. मला सुख हव होत, परन्तु मला पाप नको आहे. मला एकटेपणा असह्य झाला होता. मी जीव द्यायला निघालं होतं. परतु आता हे मिळालेल सुख कितीही हवंस वाटलं तरी त्यातलं पाप मला असह्य वाटतं. तू मला फार हवा आहेस. परन्तु म्हणूनच मला तुझी भीति वाटते. तुझ येण बंद झाल पाहिजे...”

परन्तु तिचं हे सागण न मानता सदानंद पुन्हा आला. ती त्याच्यावर रागावली नाही. “ पुन्हा येऊ नकोस ” असही तिन त्याला सांगितलं नाही. सदानंदला वाटल तिच मन पालटलं.

तो पुढच्या वेळेस आला तो सुखाच्या नाना कल्पना करीतच ! पण तो येऊन पाहतो तो बगल्यात यमू दिसेना. वामनरावांनी त्याला सांगितलं, “ तुझी यमूकाकू मंगळागौरीसाठी माहेरी गेली आहे. ” तें ऐकून त्याला फार आश्चर्य वाटल.

श्रावण संपून भाद्रपद सुरू झाला तेव्हा तो पुन्हा आला. पण वामनराव त्याला म्हणाले, “ तुझी यमूकाकू अजून आली नाही. ”

गावातले लोक वामनरावाना विचारीत “ काकू केव्हा येणार ? तुम्ही खाणावळीत किती दिवस जेवणार ? ” वामनराव सागत “ येईल ती लवकरच. ” परतु दीड दोन महिन्यांनंतर या लपडावाला वामनराव कटाळले व शेवटी कुणाजवळ तरी ते म्हणाले, “ तुमची यमूकाकू पळून गेली अस समजा. ” मग काय विचारता ? घटकाभर गावात सगळीकडे बातमी पसरली की, यमूकाकू पळून गेल्या. जो तो वामनरावास सहानुभूति दाखवू लागला आणि त्या गावच्या जनता जनार्दनाच्या मतानं यमूकाकू म्हणजे एक उठवळ बाई ठरली.

वामनरावाबरोबर ससार करता करता वैतागलेली यमू एके दिवशी

संध्याकाळीं दरीत उडी ध्यावयास निघाली होती हें फक्त सदानंदाला माहीत होत. आणि त्याचप्रमाणे पातिव्रत्याची मर्यादा आपल्याकडून ओलाडली जाऊ नये म्हणून व ज्यावर प्रेम जडल त्याची गाठच पुन्हा पडूं नये म्हणून ती घरातून नाहीशी झाली होती हेंही एकट्या सदानदाला माहीत होतं. कारखान्याच्या गावान जिला दुराचरणी ठरवल होतं त्या यमूची सदानदाला वरचेवर आठवण होई. आणि प्रत्येक वेळेस तिच्या पाप-भीरुत्वापुढे आणि शुद्ध चारित्र्यापुढें तो आदरान मस्तक वाकवी ! यमूनं स्वतःच्या आयुष्यातून त्याला कायमचं जावयास लावल होतं. ती स्वतः त्याच्या आयुष्यातून कायमची दूर झाली होती. तिच्या इच्छेविरुद्ध तो वागणार नव्हता परन्तु तिची त्याला वारवार आठवण होई व त्याला वाटे यमूच्या दुःखाला आणि त्यागाला काहीं अर्थ आहे काय ? माझी आणि तिची अशी ताटातूट व्हावी याला काहीं अर्थ आहे काय ?—मग त्याच्या मनात येई, की हे प्रश्न आजपर्यंत माणसापुढे कितीदा तरी उभे राहिले आहेत ! आणि अजूनपर्यंत कुणालाही या प्रश्नाची उत्तरं सापडलेलीं नाहीत !...

मडईवरच्या घड्याळाकडे सुधाताईंनी नजर टाकली आणि ताज्या भाजीन भरलेली पिशवी हातात नीट सरसावून घेत त्या मनाशी म्हणाल्या, “अग बाई ! लवकर घरी गेल पाहिजे.” अजून त्याचं स्नान व्हायच होतं, ते आटपून, जेवण करून शाळेची वेळ त्यांना साधायची होती. लगबगीनं जाव म्हणून त्यांनीं पाय उचलला. तितक्यात “सुधा” अशी हाक त्यांना ऐकू आली. त्यांनीं थबकून वळून पाहिल, त्याच्याच वयाची एक स्त्री त्याच्याजवळ येता येता म्हणाली, “अग बाई ! तूच का ती ? कशी अचानक भेटलीस ग !”

त्या स्त्रीला सुधाताईंनीं मुळींच ओळखल नाही. परंतु फार जुनी ओळख असल्याप्रमाणे त्या बाईन त्याचा मोकळा हात धरला व ती म्हणाली, “बेळगावाहून निघाले तेव्हा तुझ्या अक्काकडून तुझ्या बिन्हाडाचा पत्ता विचारून घ्यायला विसरलें. तिनं मला बजावून सांगितल, कीं पुण्यास जात आहांत तर सुधाला भेटल्याखेरीज राहू नका. मी तिला म्हटल, हे तू मला सागायला का हवंस ? पण मग घाईत पत्ता विचारून घ्यायच विसरलेंच. तुझ्या बिन्हाडाचा शोध कुणाजवळ करावा अशा काळजीतच होतें मी, तों तूच अचानक कशी भेटलीस बघ ! कुठें राहतेस तू ?”

आपल्या राहत्या जागेचा संपूर्ण पत्ता सुधाताईंनीं सांगितला तेव्हा त्या स्त्रीन विचारल, “पण मला कसा ग हा पत्ता सापडायचा ? या पुण्यांतले हे रस्ते अन् हीं घरं भारी गोंधळ उडवतात माणसाचा !”

तें ऐकून सुधाताई साहजिक म्हणाली, “मी आता घरीच निघालें आहे, आत्ताच येता का माझ्याबरोबर ?”

ती स्त्री म्हणाली, “येता का म्हणजे काय विचारतेस ? तुझ्याकडे यायला मला संकोच का वाटे ? लहानपणीं तू, तुझी आक्का, आणि मी किती तरी एकत्र खेळलों आहोत. तुझ्याबरोबर नुसती येणारच नाहीं मी, आत्ता जेवायलासुद्धा तुझ्याकडेच राहीन. तुझ्या घरी संकोच करायला तूं कुणी परकी कां आहेस ? आत्ताच्या सैपाकासाठींच भाजी घेतली आहेस ना ? कोबी घेतली आहेस वाटतं ? खर म्हणजे बेळगांवाहून येतांना तुझ्यासाठीं

कोबी, फ्लॉवर, नवलकोल अशी ताजी भाजी घेऊन यायचं माझ्या मनात होत; पण घाईत सारं राहिलंच बघ.” खाली वाकून सुधाताईच्या हातातली पिशवी थोडी उघडी करीत ती बाई पुढे म्हणाली, “ मुईमुगाच्या ओल्या शेंगाहि घेतल्यास वाटत ? ही मिठाई काही बेळगावला कधी पाह्यला मिळत नाही हो. तुझी आक्का पुण्याला आली की बेळगावला परत येताना टोपलीभर ओल्या शेंगा आणते आणि आणल्या की मला त्यातल्या चार मुठी तरी पाठविल्याखेरीज राहात नाही. मला फार आवडतात भाजलेल्या शेंगा.. ! ”

भाजलेल्या शेंगाची भोक्ती ही बडबडी बाई कोण असावी याचा जोरजोरान तर्क करीत सुधाताई तिला घेऊन बिन्हाडाच्या वाटेन पावल टाकीत होत्या. एखाद्या खूप वर्षांच्या ओळखीतल्या माणसाप्रमाणे ती बाई बोलत होती, आक्काचं नाव वरचेवर घेत होती, परंतु त्या बाईचं नाव सुधाताईना काही केल्या आठवत नव्हतं इतकच नव्हे, तर त्या बाईला आपण पूर्वी कधी कुठे पाहिल त्याची देखील आठवण होत नव्हती. असा विसराळूपणा त्याच्या स्वभावात नव्हता. उलट, माणसाचे चेहरेच नव्हे, तर त्याचीं सबद नावदेखील आपल्या लक्षात उत्तम राहातात या गोष्टीचा त्यांना अभिमान होता. हाताखालून गेलेल्या विद्यार्थ्यांची आडनावच नव्हे तर आद्याक्षरदेखील त्यांना मुखोद्गत असत. का. न. भिडे, वि. रा. पटवर्धन अशा प्रकारे सबद कंटलॉग त्यांना पाठ असे. परंतु या बाईचं नाव त्यांना काही केल्या आठवेना ! रस्त्यान जाता जाता त्या सारखा विचार करीत राहिल्या की हिच्या भावना न दुखविता हिच्याकडून हिच नाव काढून घेण्यासाठी काय युक्ति करावी ? वाटभर त्या बडबड्या बाईचं बोलण चालू होत. सुधाताई एकीकडे हु हु करीत होत्या, परंतु दुसरीकडे तिचं नाव माहित करून घेण्याची युक्ति त्याच मन शोधीत होत.

दारात पाऊल टाकताच त्यांनी सैपाकीणबाईला हाक मारली व तिच्या हाती भाजीची पिशवी देत म्हटल, “मी एकटाच जेवायची नाहीं बर का. या पाहुण्या आल्या आहेत. आमचं दोघीचं.” मग त्याच्या डोक्यात एक कल्पना एकदम आली व पाहुण्या बाईकडे पाहून त्या हसून म्हणाल्या, “ आमच्या या सैपाकीणकाकू मोठ्या विचित्र आहेत. माझी

कुणी मैत्रीण आली की नुसतं माझी मैत्रीण एवढच समजल्यान त्याचं समाधान होत नाही, त्या सरळ मैत्रीणीला म्हणतात, तुमच नाव सांगा. ” त्यांनीं हळूच सैपाकीणकाकूना डोळा घातला आणि त्या बाईच्या तोंडून तिच नाव आतां बाहेर पडेल अशा मोठ्या आशेन त्या तिच्या तोंडाकडे बघत राहिल्या,

परतु नाव सांगण्याऐवजी ती बाई सैपाकीणीला म्हणाली, “ काकू, आधी चागला गरम चहा करा बाई. ” सुधाताईकडे पाहून ती पुढे म्हणाली, “ तुझ्या घरात मला कसला संकोच ? तू कुणी परकी की आहेस मला ? ”

सुधाताई हसल्या, परतु मनातल्या मनात त्या अगदीं अस्वस्थ झाल्या. ही बाई अगदी पहिल्यादा मडईपाशीं भेटल्याबरोबरच आपण सरळ तिला तिचं नाव विचारल असत तर बर झाल असत, तिला ओळखल्याच सोग आपण त्या वेळेस केल हेंच चुकल, आता तिला तिचं नाव विचारणं अवघड झालं आहे व अधिकच अवघड होणार आहे, या विचारान त्यांना थोडीशी चीड येऊ लागली.

त्या बाईन विचारलं “ हें ग काय सुधा ? तुझे मिस्टर कुठें दिसत नाहीत ? सैपाकीणकाकूंनाहि आपण दोघीच जेवायचं म्हणून सांगितलंस ? ”

“ फिरतीवर गेले आहेत. ” अशी आपल्या नवऱ्याबद्दलची माहिती त्या चौकस बाईला पुरवून सुधाताई पुढे म्हणाल्या, “ आता चहा झाला की आघोळीबिंधोळ लवकर आटपायची बर का. जेवण आटपून मला शाळा साधायची आहे. ”

“ म्हणजे, तूं नोकरी करतेस की काय ? ”

“ दिवसभर घरात बसून राहून तरी काय करायचं ? म्हणून — ”

“ मूल झालं नाही तोवर अस म्हणशील ! का मूलच नको म्हणून ठरवलय तुम्ही नवराबायकोनीं ? हे अलीकडचे थेर मला नाही पसत. घरात मुलं पाहिजेत बाई. मला चार मुलं झालीं आहेत; पण आणखी हवीशीच वाटतात. आमचे हे मला सांगतात, अमुक वस्तु वापरू, तमुक वापरू; पण असला घाणेरडेपणा मला नाही आवडत. ”

तितक्यात काकूनीं चहा तयार करून आणला.तो दोसून ती बाई खोलींतल्या तसबिरी पाहुं लागली, आणि हा फोटो कुणाचा, तो कुणाचा अशी चौकशी करू लागली. सुधाताई तिला म्हणाल्या, “ ते फोटो मग बघा. आधी आघोळ करून घ्या, मला शाळेत जायचं आहे.”

ती बाई म्हणाली. “ वा ग वा ! कधी नव्हे ती मी तुझ्या घरी आले आणखी तू मला घाईन जेवायला घालून शाळेत जाणार होय ? तें काही नाही आजच्या दिवसाची रजा काढ. ”

सुधाताईच्या मनात आलं, आता काय कराव या बाईला ! ही कांही आता झटपट आटपणार नाही, जेवायला तासभर लावील. शाळेतले पहिले दोन तास तरी बुडवण मला भाग पडेल. आणि चमत्कार अमा, की हिचं नांवदेखील मला आठवत नाही, तें हिच्याकडून कसं काढून घ्याव ते सुचत नाही, हिची माझी ओळख कुठली तें काही केल्या लक्षात येत नाही !... पण आता त्या बाईच्या कचाट्यांत त्या पुरत्या सापडल्या होत्या. शेजारच्या बिऱ्हाडातला मुलगा त्याच्या शाळेतच जाणारा होता. दोन तासाची रजा मागण्यासाठी त्यांनीं चिठी खरडली व त्या मुलाबरोबर पाटवून दिली.

पाहुण्या बाईन बघातल दोन बादल्या पाणी सपवून आघोळ करायला एक तास लावला. सुधाताईना गार पाण्यानंच कसं बसं स्नान आटपावं लागलं. जेवणाच्या वेळेस त्या बाईची चर्पटपजरी पुन्हा सुरू झाली. तिचा दीर बेळगावच्या म्युनिसिपालिटींत अकाऊंटंट होता वाटत. त्याच्यावर पैसे खाण्याबद्दल कुभांड कसं रचण्यात आलं व खटला करण्यांत आला त्याचं आख्यान तिनें चालू केल. या आख्यानात सुधाताईना कशी गोडी वाटणार परतु ती बाई ज्याप्रमाणे सपासप घास घेत होती, त्याप्रमाणेच बोलत होती. सुधाताईच्या मनात एक युक्ति आली व त्या खोटंच म्हणाल्या,

“ होय, वर्तमानपत्रांत या केसबद्दल वाचल्याच आठवत खरं. तुमच्या दिराचं नावदेखील छापून आल होतं नाही ? ... काय बरं त्याचं सबध नाव ? ” त्या मोठ्या आशेनें त्या बाईच्या रवंय करणाऱ्या जवळ्याकडे पहात राहिल्या. त्याना वाटलं ती आपल्या दिराचं सबंध नाव सांगेल आणि मग निदान हिचं आडनांव तरी कळेल.

पण ती बाई आता कढीची दुसरी वाटी रिकामी करून खाली ठेवीत म्हणाली, काय सागायच मेल्याचं नाव ! मोठं रामलक्ष्मणाच पवित्र नावच की नाही ? मी आमच्या ह्याना नेहमी म्हणते, की तुमचे सख्खे भाऊ असे दिवटे कसे हो ? नवऱ्याला नात्यागोत्याची फार माणस असण वाईटच बघ ! तुझ्यामाग दीरानणदाचा लब्धेदा नाही, फार सुखी आहेस तू.”

सुधाताई स्वतःशी म्हणाल्या, पण हिला माझी इतकी खडान् खडा माहिती आहे ? आकाला आणि मला ही फार वर्षापासून ओळखत असली पाहिजे खास. परंतु मी तर हिला पूर्वी कधी पाहिल्याच आठवत नाही. काय चमत्कार आहे ! त्या तिच्याकडे इतक निरखून पाहू लागल्या, की जणु एखाद्या पत्रातल्या किरट्या अस्पष्ट अक्षराकडे सूक्ष्मदर्शक काचेतून त्या पाहत होत्या. परंतु काही केल्या ती ‘लिपी’ त्यांना लागेना.

जेवण आटपल्यावर पुढल्या खोलीत बसून सुधाताईंनी पुढे केलेल्या डब्यातल्या सुपारीच्या भुकटीचा फराळ त्या बाईन सुरू केला, आणि दुसरं एक आख्यान सुरू केल. तिच्या भाचीच सोलापूरला लग्न होतं. तिकडेच ती निघाली होती. ती भाची लाखातली एक मुलगी असल्याच सुधाताईंना पटवून देण्यासाठी तिच गुणवर्णन ती करू लागली. “...सधात जाते ती. नाटकात काम करते फिडिल अस वाजवते की ऐकतच राहव बाळी म्हणजे एक रत्न आहे. तू पाहिली असलशीच की तिला आठवते ना. ?”

बाळीला पाहिल्याच कबूल करण्याऐवजी सुधाताईंना जबरदस्त इच्छा झाली, की त्या बाईला सरळसरळ विचाराव, “भाफ करा, पण तुमची ओळख कांही मला अजून पटत नाही. तुम्हाला मी जेवायला घातल, तुमच्यासाठी शाळेतले दोन तास बुडवले, पण खर म्हणजे तुमच नावसुद्धा मला माहीत नाही. विचारते याबद्दल रागावू नका, पण तुमच नाव काय ?” परंतु हा अशिष्टपणा करण्याच धाडस त्यांना करवलं नाही. उलट त्यांनी म्हटल, “बाळी आठवते तर ! न आठवायला काय झाल ?”

या उत्तेजानं त्या बाईच्या “बाळीवर्णना”ला आणखी भरती आली. बाळीच्या लग्नाच आख्यान तिने आणखी अर्धा तास चालवल; आणि मग एकदम आठवण झाल्याप्रमाणे ती म्हणाली, “तुझ्याकडे एक काम आहे सुधा. विसरतच होतं. ऋषी बेंधळी पहा मी !”

सुधाताई तिच्याकडे पहात राहिल्या. आता ही बाई कसल काम काढते !

ती बाई म्हणाली, “ भाचीच्या लग्नाला जायच तर आहेर न्यायला हवा ना चागला ? निघताना मी पुरेसे पैसे घेतले होते बरोबर, पण आता कमी पडणारस वाटतय. या दिवसात पैसे कसे उडतात ते तुला माहीत आहे. सोलापुरला काहीं मनाजोग्या वस्तू मिळणार नाहीत म्हणून आहे-राची खरेदी इथे पुण्यालाच करणार आहे. मला पंचवीस रुपये देशील तर मोठं काम होईल. सोलापुरला गेल्याबरोबर तुला पाठवून देईन. करतस का माझ एवढे काम ? कर बाई. ”

“ मोठ्या आनदानं दिले असते हो, पण घरातच इतके शिल्क नाहीत बघा ! ” अस सुधाताईना उत्तर देता आल असत. परन्तु वीस मिनिटा-पूर्वीच पोस्टमनन त्याचा मार्ग बद केला होता. त्याच्या एका गोष्टीचे बरोबर पंचवीस रुपये सपादकाकडून आले होते. ही बाई एकदाची गेल्यावर ठेवू सावकाश कपाटात, अशा विचारानं मनीआर्डरीच्या नोटा सुधाताईनीं पुढच्या बसायच्या खोर्लीतच टेबलावरच पेपरवेटखाली राहू दिल्या होत्या. वक्तशीर पैसे पाठविणाऱ्या सपादकाचा आणि ते आणून देणाऱ्या पोस्टमनचा सुधाताईना भयकर राग आला. त्यानीं पाहिल तो त्या बाईची काकटष्टि पेपरवेटखालच्या त्या नोटावरच होती...!

ती बाई पुन्हा म्हणाली, “ सोलापूरला गेल्याबरोबर तुला मनीआर्डर करीन. का तुझे पैसे बुडवीन असे वाटतय तुला ? तस असेल तर — ”

“ छे छे ! हे काय हो तुमचं झोळण ? मी काय इतकी ही आहे होय ? ” असं काहींसं पुटपुट सुधाताईनीं मुकाट्यान पेपरवेट उचलल, आणि नोटा त्या बाईच्या हातात कोबल्या !

अगदीं जिवणी फाडून इसत ती बाई म्हणाली, “आता माझ्या बाळीला माझ्या मनाजोगा आहेर घेता येईल हो मला...तुझे कसे आभार मानूं ? ”

“ शी, आभार कसले मानता ! ” मनातला सारा संताप दडपून सुधाताईनींमुद्धा दात विचकले.

अखेर ती बाई उठली व निघाली. जाताना तिन सुधाताईना धीर दिला, “ अगदीं सोलापूरला गेल्याबरोबर पाठवून देतं हं तुझे पैसे. ”

“ सावकाश पाठवा हो. पैशाचं काय मोठंसं ? ” सुधाताई म्हणाल्या. ती बाई गेल्याबरोबर त्यानीं धाडकन् दार लावून घतल आणि “ सुटलें बाई एकदाची ! ” असा उद्गार काढला. त्या बाईचं नाव अजूनदेखील त्याना आठवलं नव्हतं.

संध्याकाळीं शाळेतून आल्याबरोबर त्यानीं आपल्या बेळगावच्या बहिणीला पत्र लिहिल. त्या बाईचं वर्णन लिहिलं, एकंदर प्रकार इथंभूत लिहिला आणि शेवटीं त्यानीं आकाला विचारल, “ या बाईचं नाव काय ? मला काहीं केल्या आठवत नाही. ”

तीन दिवसांनीं आकाच उत्तर आल. तें वाचून सुधाताई थक्क झाल्या. त्यानीं लिहिल होत—“ तूं लिहितेस त्या वर्णनाची बाई थोड्याच दिवसापूर्वी माझ्याकडे अशीच आली होती. पुण्याहून आले आणि आकांना भेटल्याखेरीज राहू नका म्हणून तुमच्या सुधान बजावल आहे अस ती म्हणाली. अशीच माझ्याकडे जेवायला राहिली; खूप बडबडली. भाचीच्या लग्नासाठीं धारवाढला निघालें आहे, वाटेत बेळगांवला उतरले, अस तिन सांगितलं. चांगला आहेर घ्यायचाय, पैसे कमी पडताहेत, असंच मलाहि म्हणाली अन् माझ्याकडून पंचवीस रुपये घेतलेन्. धारवाढला गेल्याबरोबर मनिऑर्डर करतें अस वरचेवर बजावून गेली. तिचं नाव तिच्या तोडून काढण्यासाठीं मी हजार युक्त्या केल्या, पण तिन तें काहीं सांगितल नाही. मला तर तें मुळींच आठवेना. खूप दिवसांच्या ओळखीच्या मैत्रिणीप्रमाणे तिन गप्पा मारल्या. मी अगदीं बुचकळ्यात पडलें, की ही बाई कोण अन् मला हिच नाव कस आठवत नाही ? तुला विचाराव म्हणून मी तुला पत्र धाडणारच होतें, इतक्यांत आज तुझच पत्र आलं ! ”

सुधाताईनीं अकाच्या पत्राची घडी केली. त्या मनात समजल्या कीं आपले पंचवीस रुपये गेले !

जयंतचं आडनाव 'खरे' होतं. 'खरेपणा'चा आणि त्याचा अशा प्रकारे जन्माचा संबंध जडला असल्यामुळे आणि या जन्माच्या गुलामगिरी-विरुद्ध शक्य तेवढे बंड करण्याच्या साहजिक इच्छेमुळेच की काय कोण जाणे, तो फार क्वचित् खरं बोलत असे. आपल्या आडनावाविरुद्धचा हा बडावा त्यानं अगदीं लहानपणापासून पुकारला होता. अगदीं नाईलाज झाला तरच तो लहानपणीं खरं बोलत असे. क्षुल्लक बाबतींतच खोट बोलाव महत्वाच्या बाबतींत बोलूं नये, असा पक्तिप्रपंच त्यानं कधींच ठेवला नाही. किंवा अमक्याशीं खरं बोलायचं, तमक्याजवळ खोट बोलायचं, असाहि भेदभाव त्यानं केला नाही. खर सागण्यापेक्षा खोट सांगितलं कीं काहीं तरी घोटाले निर्माण होतात व गंमत होते अशी अनुभवान त्याची खात्री पटली होती, आणि या गंमतीची त्याला चटक लागली होती. कित्यकेदा ही गमत अक्षरशः त्याच्या अंगावर बेतत असे. परन्तु तशी बेतली तरीदेखील 'कस फसवल ! कशी गंमत केली !' अस त्याला म्हणता येतच असे, व खोटं बोलण्याचा आपला प्रयोग वाया गेला नाही अस समाधान त्याला मिळत असे. त्याचा दादा शिकवणीसाठीं मास्तराकडे गेलेला असला आणि कुठें गेला म्हणून वडिलानीं विचारल तर तो चटकन् सागत असे दादा मघाशींच पोहायला गेला. आपल्या ताईच्या हालचालींबद्दलहि तो अशाच खोट्या कंठ्या उठवी, आणि नंतर होणारी गंमत बघत राही. खोटंनाटं रचून सागण्यासाठीं त्याला आपली कल्पना-शक्ति चालवावी लागे. त्या गोष्टीचा त्याला अवर्णनीय आनंद होत असे. खोटं बोलण्याचा त्याचा सराव जसजसा वाढत गेला तसतशी त्याची कल्पना-शक्ति अधिकाधिक तरल होत गेली. पाहता पाहता खोट बोलणं म्हणजे त्याला तळाताचा मळ वाटायला लागला. घरचीं माणसं, शाळेंतले मास्तर, सवंगडी, सगळ्यांना प्रत्येक गोष्टींत थापा मारण्याचं त्याला व्यसनच लागल...

तो मोठा होत गेला, शाळा पुरी करून कॉलेजांत गेला तरी खोटं बोलण्याचं त्याचं हें व्यसन काहीं सुटल नाही. त्याच्या त्या व्यसनाला थोडे

निराळ वळण लागल इतकच. अगोर्शी येणारी भलतीच थाप ठोकायची नाही असा विवेक तो ठेवू लागला. हें तारतम्य बाळगूनहि पुष्कळ बाबतींत थापा मारता येतात, असं त्याला आढळून आलं. ज्या गोष्टींचा खरे-खोटेपणा पडताळून पाहणं अशक्य आहे, अशा गोष्टींत तो आपली तल्लख कल्पना चालवी आणि वाटेल तस खोट बोले. उदाहरणार्थ, माझे वडील टिळकाच्या अगदीं निकटवर्ती मित्रांपैकी होते अस सांगायला काय हरकत होती ! टिळक आता हयात नव्हते, आणि जयंत बी. ए. च्या वर्गात असताना त्याचे वडीलहि निवर्तले होते. मी गडकन्याचा अगदीं आवडता चेला होतो, अशी गरगरीत थाप पुष्कळ कवि आणि साहित्यिक ठोकून देतात हे तो पाहत होता. त्या 'फॉर्म्युल्या'चा उपयोग करून खोट्या थापा देण्याची आपली हौस त्याला हवी तेवढी भागविता येत असे. हयातापेक्षा मयताची सख्या अधिक होती, आणि त्यामुळे त्याच्या खोट्या थापाच क्षेत्र अगदीं विस्तृत होत रामजी, निसार यासारखे क्रिकेटर, दीनानाथ, लोढे यासारखे गायक नट, मास्टर विनायकसारखे दिग्दर्शक, खाडिलकरासारखे नाटककार व सपादक, ही सारी मडळी इहलोक सोडून गेलेली होती. या सान्याशीं आपली फार दाट ओळख असल्याच जयताला सहज सांगता येत असे. कुणी म्हटलं होत तू मोठा क्रिकेटर होशील, कुणी त्याच्या गाण्याची तारीफ केली होती, कुणी तो नट होणार म्हणून भविष्य केल होत, कुणी त्याला म्हणाले होते तू मोठा साहित्यिक होशील...

कॉलेजात प्रोफेसरच काम करू लागल्यापासून जयंत असल्या थापा जास्त प्रमाणात देऊ लागला. “ मी मोठा क्रिकेटर व्हायचा हो ” किंवा “ मी मनात आणलं असतं तर मोठा नट झालो असतो ” अस तो म्हणे, आणि आपली प्रोफेसरकी म्हणजे आपल्या आयुष्यातला एक अपघात आहे अस दर्शवून स्वतःचा चौफेरपणा ऐकणाराना पटवी. जिचा खोटेपणा उघडकीस येणार नाही अशीच थाप मारण्याची काळजी प्रोफेसरचा प्रतिष्ठित धंदा करू लागल्यापासून जयंतला घेण भाग पडू लागल. त्यामुळे त्याच्या खोट बोलण्याच्या हौसेचा कोंडमारा होत असे. व्याख्यान ऐकणाऱ्या वर्गातल्या मुलामुलींवर “ इंप्रेशन ” मारण्यासाठी सारेच प्रोफेसर थापेबाजी करीत असतात, ही गोष्ट फार सोयीची वाटल्यामुळेच त्यान फक्त दीडशे

रूपये पगाराची प्रोफेसरकी पत्करली होती. परतु नेमलेला विषय वर्गात शिकविताना— म्हणजे तो व्यवस्थित शिकविण्याची स्वतःची नालायकी झाकताना— माणूस मारून मारून कितीशा थापा मारणार ? जयतनं लहानपणापासून अभ्यासपूर्वक कमाविलेल्या कलेला एवढी सधि पुरेशी वाटण्यासारखी नव्हती. पुण्या-मुंबईच्या मुलुखात स्वतःचा प्राध्यापकाचा दर्जा सभाळण आवश्यक असल्यामुळे त्याला आपल अभिजात कलासामर्थ्य आवरून घराव लागे. दिसेल त्या झाडावर कुन्हाड चालवू पाहणाऱ्या छोट्या वॉशिंग्टनप्रमाणे लहानपणीं जयतनं खोटंनाटं रचून सागण्याचं जें हत्यार अनिर्बंध चालविल होत, ते तसच चालविण आता मोठेपणीं त्याला शक्य नव्हतं. “ रम्य ते बालपण ” हें पद गुणगुणताना त्याच्या मनात हाच अर्थ असे...

मात्र पुण्या-मुंबईत त्याला जे करता येत नसे ते तो अनोळखी मुलखात प्रवासाला गेला कीं मनसोक्त करून घेई. एकदा मद्रास-मदुरा या बाजूला तो एकटाच हिंडायला गेला तेव्हा विख्यात हॉकी खेळणारा ध्यानचंद याचा भाऊ रूपचंद तो मीच, अस त्यानं खुशाल सांगितल. एका गावीं तर त्यान सत्कारदेखील करून घेतला, आणि वृत्तपत्रात वाचून मिळविलेल्या माहितीवरून हॉकीच्या सामन्यातले आपले अनुभवदेखील श्रोत्यांना सांगितले. एकदा तो गोव्यात हिंडत असताना रात्रीच्या वेळेस एका हॉटेलात पलिकडच्याच टेबलावर बसलेल्या तीन चार मंडळींनी त्याला विचारलं,

“ प्रोफेसर जयंत खरे आपणच काय ? ”

त्यान उत्तर दिल, “ फार लोक मला हा प्रश्न करतात बुवा ! मी खरोब्ररच प्रोफेसर खऱ्यासारखाच दिसतो कीं काय ? ”

प्रश्न विचारणारे चाट झाले. त्यातला एकजण म्हणाला “ हॅ ! तुम्ही बनवता आहा आम्हाला. ”

“ का तुम्ही बनवता आम्हाला ? ”

“ म्हणजे प्रोफेसर खरे खरच नाहीं तुम्ही ? ”

“ आता काय सागाव ?— ”

“ मग ? ”

“ माझा कॉर्टेक्टरचा धंदा आहे. ”

“ कुठे ? ”

“ मुंबईत ! ”

“ अरे वा ! बरं झाल की, आम्ही मुंबईचेच आहोंत. कधी मर्फी भेट— ”

“ जरूर ” अस म्हणून तोडाला आला तो ऑफिसचा पत्ता जयतनं ठोकून दिला होता. आणि नंतर त्याच्या बैठकीत सामील होऊन कॉर्टेक्टरच्या धंद्यातल्या कित्येक गमती त्यानं त्या मुशाफिराना सुनावल्या होत्या.

त्याच्या अर्गी कल्पकता होती त्याप्रमाणेच बहुश्रुतपणा होता. त्यामुळे जे खोटे सोग तो आणी ते उत्तम प्रकारे वठाविण त्याला शक्य होई.

साराश जयत खरे जरी एका नामाकित कॉलेजातला प्रतिष्ठित प्रोफेसर झाला होता तरी खोटेपणाची जन्मजात हौस त्यानं सोडली नव्हती. ती हौस भागविण्याचे प्रसंग तो जरा काळजीपूर्वक निवडीत असे एवढंच. खोटेपणावर त्याचं फार प्रेम होतं. मंजुळेवर जेव्हा त्याचं प्रेम जडलं तेव्हा तिचं नाक त्याला चाफेकळीसारखं वाटलं, ओंठ तोंडल्यासारखे, डोळे कमळासारखे, भुंवया धनुष्यासारख्या, हे सारं झालंच. परंतु सगळ्यात अधिक त्याच्या पसंतीस काही उतरलं असेल तर तें तिच आडनाव ! तिच आडनाव “ खोटे ” होतं ! वर्गाच्या हजेरीपटात जेव्हा “ मंजुळा खोटे ” हे नांव त्यानं वाचलं त्या वेळेसच तिच्यावर प्रेम करायला त्यानं सुरवात केली. तिच्याशीं सूत जमविण्याचे त्याचे प्रयत्न जेव्हा सफल होऊ लागले तेव्हा त्यानं तिला कॉलेज बदलायला लावलं. ती त्या गोष्टीला तयार होईना. ती म्हणाली,

“ मी दुसऱ्या कॉलेजात गेलं तर तुम्ही कसे मला सारखे दिसाल ? ”

त्यानं तिची समजूत घातली, “ तुझा प्रश्न बरोबर आहे. परंतु एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी. ”

“ कोणती ? ”

“ ज्या कॉलेजांत मी काम करतो त्या कॉलेजचे चालक आहेत भटजी. माझ्या वर्गातल्या एखाद्या मुलीशीं मी लग्न लावलं तर शांत पापम् म्हणून ते ओरडत उठतील, आणि मला नोकरीवरून काढतीलसुद्धा ! ते

सारेजण मोठे शुद्ध आहेत अस नाही. त्याचीहि एकेक लफडी आहेत, पण “ जें करायच तें चोरून ” या आर्यसंस्कृतीचे चाहते आहेत ते. तू दुसऱ्या कॉलेजात असलीस तरी विद्यार्थिनीच असशील, पण माझ्या वर्गातली नसशील. मग मी तुझ्याशी एक सोडून दहा लग्न केली तरी आमचे भटजी चालक अक्षता टाकायला येतील ! म्हणून म्हणतो तू कॉलेज बदल.”

मंजुळेन त्याच ऐकलं होत. नंतरच्या तीन वर्षांत दोघांनी एकमेकावर मनसोक्त प्रेम केलं होत. मंजुळेचे वडील दादासाहेब खोटे मुंबईत सी. आय. डी. खात्यांत मोठ्या हुद्यावर होते. त्यांना मंजुळेच्या आणि जय-तऱ्या प्रेमाची कल्पना नव्हती. पण आता साऱ्या गोष्टी त्यांच्या कानावर घालण्याची वेळ आली होती. चालू सुटीत मंजुळा मुंबईस गेली तेव्हा जयंतला सांगून गेली होती की “ हलके हलके मी दादाना सारं मागेन. त्याच मन तयार करीन, आणि आपल्या लग्नाला सम्मति देण्याच्या लहरीत ते आहेत असं दिसल्याबरोबर तुला बोलावीन. तू ये, दादाना भेट आणि मला मागणी घाल. ”

तेव्हा आता आज रात्री मुंबईला जाणाऱ्या रात्रीच्या शेवटच्या पॅसेंजर-मध्ये सेकडक्लासच्या एका डब्यात बसलेल्या दोघा सहप्रवाशाशी गप्पा मारणाऱ्या जयंतला जेव्हा त्यांनी विचारलं, “ मुंबईला कशासाठीं चाललां आहात ? ” तेव्हा जयंतनं खरं म्हणजे सांगायला हव होतं, अमक्या अमक्या गृहस्थाना भेटण्यासाठीं. त्यानं मंजुळेवरच्या प्रेमाची हकीगत आणि दादासाहेब खोटेच्या नाव प्रवासातल्या त्या सोबत्याना सांगायला हव होतं असं नाही, परंतु काहीं कामासाठीं एका गृहस्थाना भेटायला चाललों आहे एवढं म्हटलं असतं तरी भागलं असतं, आणि मग गप्पा दुसऱ्या विषयाकडे वळल्या असत्या. पण एक विलक्षण थाप मारण्याची जयंतला लहर आली आणि ती ठोकल्यावाचून त्याला राहवेना...

डब्यात एकंदर चार बर्थ्स होत्या. खालच्या दोहोपैकी एकीवर एक गृहस्थ गाडी सुटल्यापासून तोडावर गुड्डप पाघरून घेऊन निजले होते. खालची दुसरी बर्थ जयंतची होती. वरच्या दोन बर्थ्स ज्यांनीं रिझर्व केल्या होत्या ते वर चढून निजण्यापूर्वी थोडा वेळ म्हणून जयंतच्या बर्थवर बसले. गप्पा सुरू झाल्या. त्या दोघांनी जयंतला विचारलं, “ कुठें मुंबईला

कां ? ” तेव्हा त्यानं “ हो ” म्हटलं. पुढचा प्रश्न ओघानंच आला, “ कशासाठी जाता ? ”

हा प्रश्न ऐकल्याबरोबर फार दिवस उपाशी राहिलेली गरगरीत थाप लगावण्याची जयतची भूक एकदम कडकटून उठली. एखाद्या लेखकाच्या मनांत लघुकथेचा किंवा नाटकाचा विषय येतो तो ज्याप्रमाणे कथानकाचा सबद आराखडा घेऊनच, त्याप्रमाणे जयतला पुष्कळदा एखादी थाप सुचे ती तिच्या साऱ्या तपशिलासकट ! आता तसच झाल. मुबईला कशासाठी चालला आहात हा प्रश्न ऐकल्याबरोबर नुसतच खोटं बोलायच जयतच्या मनांत आल नाही, तर जी थाप द्यायची तिची संपूर्ण संपादणी कशी कशी करायची त्याचा देखील “ ब्ल्यू प्रिंट ” च त्याच्या कल्पनेन तयार करून त्याच्यापुढे धरला.

योग्य अभिनय करून तो म्हणाला, “ बिझिनेससाठी ! ”

त्याचे दोघे सहप्रवासी बुचडेवाले मद्रासी होते. कपाळाला मोठ गंध, कानात हिऱ्याच्या फुल्या, कमरेला लुंगी, अगात रेशमी शर्ट, गळ्याभोवती रुईफुली जरीकाठाच उपरणं, डाव्या मनगटावर सोन्याच घड्याळ अशा थाटाचे दक्षिणात्य होते ते. त्याच आणि जयताच सार बोलण इंग्रजीत चालल होतं. “ बिझिनेससाठी ” म्हटल्यावर पुढचा प्रश्न ओघानच आला.

“ कसला बिझिनेस करता ? ”

जयंतनं उत्तर दिल, “ हैद्राबादला टॉफीचा कारखाना आहे आमचा. ‘ सालरजग टॉफीचे ’ चे डबे तुम्ही पाहिले असतील. मद्रासच्या ‘ हिंदू ’ मधे देखील आमची जाहिरात असते. तुम्ही पाहिली असेल की. ”

‘ सालरजंग टॉफी ’ त्या बुचडेवाल्यानीं जन्मात पाहिली नव्हती. तिची जाहिरात त्यांना कधी दिसली नव्हती. परंतु असेल बुवा अस म्हणून सालरजग टॉफीची बात गिळून टाकणं त्यांना भागच होत. हेच तर जयतचं खरं कौशल्य होतं.

एका बुचडेवाल्यानं विचारलं. “ सालरजग हें तर मुसलमानी नांव आहे — ”

जीभ जरासुद्धा अडखळू न देता जयत म्हणाला, “ हा बरोबर आहे. मी मुसलमानच आहे माझ नाव हुसेन. ”

कल्पकता आणि बहुश्रुतपणा हे गुण जसे जयतच्या थापेबार्जीत उपयोगी पडत त्याप्रमाणे त्याच्या शरीराची आणि चर्येची ठेवण उपयोगी पडे. त्याला सुटानुटात पाहणाराला तो ब्राह्मण तर राहोच, पण हिंदुदेखील वाटत नसे तो मुसलमान असावा अस वाटे.

एक बुचडेवाला म्हणाला, “ अस्स ? ”

दुसऱ्यान विचारलं, “ मग मुबईला कशाला चालला ? ”

जयत म्हणाला, “ करीमभाई खटखटे ऐकून माहित असतील आपल्याला. ”

त्या दोघानीं हें नाव ऐकल नव्हत. तथापि ते म्हणाले. “ बरं—”

“ कोट्याधीश आहेत. आगाखानाचे जवळच्या नात्यातले आहेत. त्याच्याशीं एक मोठा ‘ डील ’ करायचा आहे.

“ अस्स ? ”

“ हा. ‘ डील ’ जर का ठरला तर खोऱ्यान पैसे ओढीन मी. अन् माझी खात्री आहे की, माझी योजना करीमभाई खटखट्यांना मान्य होईल, आणि मी म्हणतों त्या बिझिनेसनध्ये दहा लाखाच भाडवल ते गुंतवितील. ”

“ टेन लॅक्स ? ओ यो यो ! माय गॉड ! कसला नवा बिझिनेस काढणार आहात ? ”

“ तुम्हाला सांगितलं तर हसाल. पण शेंकडा आठशे टक्के फायदा देणाऱ्या धंद्याची कल्पना काढली आहे. ”

“ ओ यो यो. सागा तरी. ”

जयतनं विचारलं, “ चिकी खाल्ली आहे का कधी, चिकी ? ”

एक बुचडावाला म्हणाला, “ चिकी ? व्हॉट इज दॅट ? ”

पण दुसरा बुचडा म्हणाला, “ चिकी ! ओ यो यो ! खाह्नी आहे. माहीत आहे. ” त्यानं वर्णन करून आणि जबडा हालवून आपल्या देशबाधवाला चिकीची कल्पना दिली.

दोघेहि बुचडेवाले जयतची “ चिकी-योजना ” उत्सुकतेनं ऐकू

लागले. जयंत सागत होता, “आपल्या देशात ज्याप्रमाणे पानपट्टी खाण्याची लोकाना सवय आहे त्याप्रमाणे अमेरिकेत “च्यूइंग गम” लोक सारखा तोंडात धरतात. उत्तमपैकी चिकी तयार करून अमेरिकेत धाडली तर हा हां म्हणता पॉप्युलर होईल आणि प्रचंड मार्केट मिळेल. आपल्या इकडे लोक सिनेमाला गेले की शोगदाणे खातात. अमेरिकेत श्रीमत लोक चॉकॉलेट खातात. गरीब लोक च्यूइंग गम चघळतात. उत्तम खमंग चिकी करून करून सुंदर सुंदर डब्यात भरून पाठविली तर गरीब अमेरिकन तर ती आवडीन घेतीलच, पण श्रीमंत लोकदेखील चॉकॉलेट डबे टाकून देतील आणि आमची चिकी खाऊ लागतील. एकट्या न्यूयॉर्क शहरात चारशे थिएटर्स आहेत, म्हणजे एकदर अमेरिकेत किती असतील बघा. रोज कित्येक लक्ष अमेरिकन स्त्री-पुरुष सिनेमा पहातात. त्याच्या तोंडात आपल्याकडची चिकी भिजू लागली की आमच्या ‘सालरजंग चिकी’चे डबे टनावरी खपतील की नाही सागा. चिकीच्या छोट्या छोट्या खमंग तुकड्याचा पाव पौडाचा डबा आम्हाला पडेल चार आप्याना आणि अमेरिकेत विकला जाईल सहज एक डॉलरला. टनावरी डबे खपू लागले की फायद्याचा केवढा डोंगर उभा राहील !—”

जणु नोटाचा प्रचंड टींग दृष्टीस पडल्याप्रमाणे दोघा बुचडे-वाल्यांनी छाती बडविली आणि “ओ यो यो” असा कोरस केला. त्यांतला एकजण म्हणाला, “अगदी सोन्याची खाणच तुम्ही शोधून काढली आहे.”

जयंत म्हणाला “हां, पण ही खाण खोदायला कुदल-फावड सोन्याचच हवं ना ?” बुचडेवाले मनापासून हंसले. “लाखांनी फायदा ओढायचा तर आधी लाखांनी पैमे घातले पाहिजेत धंद्यात. हो की नाही ?” दोन्ही बुचड्यांनी मान हालविली. “म्हणून चाललो आहे करीमभाई खटखट्याच्या भेटीला—”

“तुमची मुबईची ट्रिप यशस्वी व्हावी अस आम्ही इच्छितो” असा सोहेबी आशीर्वाद त्या दोघा मद्राशानी तोंडभर दिला. मग ते म्हणाले “आतां तुमच्या बर्थवर आम्ही अधिक वेळ नाही बसत. तुम्हाला झोंप आली असेल ना ? निजा तुम्ही. पसरा आपला बिस्तरा. तुमची नव्यानं

ओळख झाली. फार आनंद झाला. कधी मदुरेला आलात तर या आमच्या ऑफिसात. ”

जयत म्हणाला “ हा हा जरूर येईन. पण हें आपल उगीच म्हणायच. कारण, आता इकडे तिकडे हिंडायला मला क्षणाची तरी फुरसत होईल काय ? लवकरच अमेरिकेस सुद्धा जावं लागेल मला. एका वर्षाच्या आत सालरजंग चिकीचा साऱ्या अमेरिकेत सुळसुळाट करून टाकतो बघा. ”

“ हा टाकाल, टाकाल बुवा. तुम्ही मोठे धाडसी बिझिनेसमन आहात खरे हुसेनभाई. अच्छा गुड नाईट ! ” असं म्हणत एक बुचडा वर चढला.

दुसरा त्याच्या आधीच वर चढून, आडवा पसरून घोरायला देखील लागला होता.

जयंतनं विस्तरा पसरला, कपडे काढले, आणि अखेर दिवा मालवून डब्यात अंधार करण्यापूर्वी सिगारेटचे झुरके ओढीत तो जरा वेळ माडी घालून बसला. मनसोक्त खोदनाटं बोलण्याची हौस बऱ्याच दिवसांनी त्याला भागविता आली होती, आणि अगदी बेहद्द अफाट थाप त्याला सहजासहजी सुचली होती. तो स्वतःवर अगदी खूष होता, आणि त्या खुर्षीतच तो सिगारेट ओढीत होता. समोरच्या बर्थवर निजलेल्या माणसाकडे त्याची नजर गेली. त्याच्या मनात आल, काय चमत्कारिक माणूस आहे ! गेल्या दोन तासांत त्यानं फक्त एक दोन वेळा डोक्यावरच पाघरून काढून जरा बघितल्यासारखं केल होतं. बाकी सारा वेळ घुघट घेऊन तो झोंपला होता. जयंतचं आणि त्या दोघा मद्राशाचं सारं बोलणं तर त्यानं ऐकल असलच पाहिजे. परंतु त्यात लक्ष घालण्यासाठी तो उठूनहि बसला नव्हता, किंवा बोलण्याची कटकट होते अशी तक्रारहि त्यानं केली नव्हती. तो स्वस्थ पडला होता...

जयंतन सिगारेटचं थोडकं खिडकीबाहेर टाकल, आणि विचार केला, आता दिवा मालवावा आणि झोंप घ्यावी.

परंतु तितक्यात समोरच्या बर्थवर निजलेल्या त्या माणसानं पाघरून दूर केलं आणि तो उठून बसला. त्यानं जांभई दिली, दोन्ही पजांनी

कपाळ दाबून केस मांगं सरकविले आणि खाली पडलेल्या स्लिपरमध्ये पावल घातली. त्याची आणि जयन्तची दृष्टादृष्ट झाली. किंचित हसून त्यान विचारल, “ किती दिवस राहणार मुबईला ? ” या प्रश्नावरून हे उघडन्न झालं की त्या दोघां बुचडेवाल्यांना जयतन मारलेल्या साऱ्या बाता या गृहस्थान निजल्यानिजल्या ऐकल्या होत्या व त्या सदर्भातच तो किती दिवस राहणार म्हणून विचारीत होता.

म्हणून जयतन उत्तर दिल, “ बघू या आता बिझेनेससाठी किती दिवस राहाव लागतं तें. ”

तितक्यात लोणावळ्याचं स्टेशन आलं. गाडी उभी राहिली. डब्यावरून जाणारे प्लॅटफार्मवरचे दोन पोलीस शिपाई जयन्तच्या डब्यात वाकले. जय-तच्या समोरच्या बर्थवर बसलेल्या माणसाला पाहताच त्यानीं एकदम पावल जुळवून पोलिसी थाटाची खडी ताजीम दिली. डाव्या दंडावरची बाही वर करून खाजवता खाजवता त्या बर्थवरच्या माणसानं त्या सलामीकडे उगीच पाहिल्यासारख केल, आणि विचारलं, “ काय रे ? ठीक आहे ना ? सापडला की नाहीं अजून ? ”

एक पोलीस म्हणाला, “ सापडला ना साहब सध्याकाळींच ! मुबईला रवाना केला त्याला ! ”

“ होय का ? बरं झाल. बाकी काय ? ”

“ काहीं नाहीं साहेब. आलबेल. ”

“ अच्छा. ”

त्या “अच्छा”चा अर्थ ते दोघे शिपाई समजले. त्यानीं पुन्हा खडी ताजीम दिली व ते पुढे गेले.

तो माणूस उठला आणि मोरीच्या खोलीत गेला.

तो बाहेर आल्यावर दिवा मालवण्याचं काम करील अशा समजुतीनं जयंतन अथरुणावर अंग पसरल, डोळे मिटले, आणि तो मंजुळेचे विचार करू लागला. तिच्या पत्रातला मजकूर त्याला आठवूं लागला.

“... दादाच मन मीं तयार केलं आहे. आता तू ये, आणि त्यांना भेट. शिकार साधेल. दादा इतक्यात काहीं दिल्लीला जाणार नाहीत, परंतु ते केव्हा कुठें जातील त्याचा नेम नसतो. तेव्हा तू लवकरच ये. दादाशी

कसं बोलायचं काय बोलायचं तें नीट पाठ करून ये. आणि हें बघ जयत, दादाशी बोलताना कसलीही थाप देण्याच्या भानगडीत पडू नकोस. आमच्या दादापुढे कुणाचीहि लटपट चालत नाही. लक्षात ठेव ...” हा मजकूर मनाशी आठवता आठवता जयतच्या डोळ्यापुढें मजुळा उभी राहिली. तिचा मुका घेऊन जयत म्हणाला, तूं अगदी काळजी करू नकोस ग. मला खोऱ्या थापा मारायची सवय आहे, असा सशयदेखील तुझ्या दादाना येऊ देणार नाही. कोटीत उभा राहणारा साक्षीदार शपथ घेतो तशीच मनाशी घेईन “ देवाशपथ खरं तें सागेन. खोट बोलणार नाही ” मग तर झाल ना ! त्याच्याशी काय बोलायचं तें अगदी चोख पाठच करून येतो. तू काळजी करू नकोस. ” मग मंजुळेच्या बापाशी जे बोलायचं त्याची आत्तापर्यंत शंभर वेळा पाठ केलेली नकल आठवून तिची तो उजळणी करू लागला, आणि ती करता करताच त्याला झोंप लागली...

दुसरे दिवशी दाढी-आटपून पहिल्या प्रतीचा जामानिमा करून तो दादासाहेबाची भेट घेण्यासाठी निघाला तेव्हाही तो आपल्या भाषणाची पुन्हा एकदा मनाशी उजळणी करीत होता. “ तूं येथील त्या वेळेस मी मुद्दामच घरात असले तरी आत लपून बसेन,” अस मंजुळें त्याला लिहिले होतं, ते मात्र त्याला पसंत नव्हतं, आणि आता वाटेन जाता जाता तेंच त्याच्या मनात वरचेवर येत होतं. खर म्हणजे मंजुळें हजर राह्यला हव होत. तिन आणि त्यान भिळूनच दादासाहेबापुढें उभ राहून म्हणायला हव ह्मेतं ..पण दादासाहेबाना तोंड देण्याचं काम त्यान एकट्यानंच कराव अस तिन ठरविले होत...अच्छा, काहीं फिकीर नाही, असा मनाला धीर देत दादासाहेबाच्या घराच्या जवळ जवळ तो जात होता...

त्यान घटा वाजविली. शिपाई आला तेव्हा त्यानं विचारलं “ साहेब आहेत का ? ” ‘ आहेत ’ असं उत्तर देऊन शिपायानं त्याला पुढच्या खोलीत बसवले आणि सांगितलं, “ साहेब बाहेर जाण्यासाठी कपडे करीत आहेत. इतक्यात येतीलच खाली.”

जयत चुळबुळ करीत बसला.

उजवीकडल्या खोलीच्या दाराचा आवाज झाला तेव्हां तो चटकन् उठून उभा राहिला. परन्तु त्यानं पाहिले तों दाराआड लपलेल्या मंजुळें

अर्ध तोड बाहेर काढलेलं त्याला दिसलं. तो हसला. मंजुळेंन त्याला खुणेन सांगितलं, कीं मी आंत येत नाहीं. दादा आता येतील खालीं. व्यवस्थित काम कर. मी शेजारच्या खोलींत आहे. उलट कांहीं सांगण्यासाठीं तो खुणा करणार होता. परंतु मंजुळेंन दार लोटल आणि ती नाहींशी झाली.

जयत पुन्हा चुळबुळ करीत बसला.

परन्तु दोन मिनिट झालीं नाहींत तोंच दादासाहेब खालीं आले. हस्तादोलनासाठीं हात पुढे करून ते इग्रजीत म्हणाले,

“ मी जरा घाईत आहे. ”

हें सांगताना ओळखीच्या माणसाशीं बोलतांना कराव तस हास्य त्यानीं केलं.

जयंत इग्रजीत म्हणाला “ मी पुन्हा येईन वाटल्यास. केव्हा येऊं ? ”

“ तें कांहीं सांगता येणार नाहीं. आज कदाचित् दिल्लीला जाव लागेल मला. ” ते थोडेसे थांबले आणि नंतर म्हणाले, “ आत्ताच काढतों तुमच्या-साठीं पाच दहा मिनिटांची सवड. काय काम आहे बोला. ”

“ काम म्हणजे तस कांहीं नाहीं विशेष. आपण मनात आणलत तर पाच मिनिटातदेखील होईल. ”

“ अच्छा. सागा. ”

“ तुमच्या मुलीबद्दल कांहीं विचारायचं आहे— ”

अत्यंत आश्चर्यानं दादासाहेबांनीं विचारलं, “ आमच्या मंजुळेबद्दल ? ”

“ हा, तिच्या लग्नाचा तुम्ही कांहीं विचार करीत असाल कीं— ”

“ तिनें आपला नवरा शोधून काढावा असं मीं ठरविलं आहे. हल्लींच्या तरुण मुली— ”

त्यांना पुढें बोलूं न देता जयत म्हणाला, “ हें आपल्याला पसंत आहे ! तिनें काढला आहे एक नवरा शोधून— ”

भयंकर आश्चर्यानं दादासाहेब म्हणाले, “ तुम्हाला काय माहीत ? ”

“ काय माहीत म्हणजे ? ज्याला मंजुळेंन शोधून पसंत केला आहे तो मीच कीं ! ”

“ आं ? ” असा तिरसट उद्गार काढून दादासाहेब एकदम तडातड

बोल्दू लागले. “ तुमची तिची ओळख तरी कशी झाली ? ती शिकते पुण्याच्या कॉलेजात. तुम्ही असतां हैद्राबादला. तुम्ही तिला भेटलात केव्हा ! कुठे ?— हें सागतां तरी काय तुम्ही मला ? आणि माझ्या मुलीला मागणी घालायच धाडस करता कसं तुम्ही ? दुनियेंतले सारे हिंदु नवरे मेलेत कीं काय म्हणून तुमच्यासारख्या मुसलमानाला मी माझी मुलगी देऊ ? उठा ! चालायला लागा पाहू ! गेट आऊट ! ”

दादासाहेब सुटायुटाच्या थाटवाज पोषाख करून वरून खाली आले तेव्हा जयंतनं त्यांना एकदम ओळखल नव्हतं. पण आता एकदम त्यांच्या लक्षात आल, कीं रात्रीं समोरच्या बर्थवर फक्त स्लीपिंग सूट घालून जे गृहस्थ निजले होते व त्यांच्याशीं थोडस बोलल होते, ते दादासाहेबच होते. आणि सालरजंग चिकीची जयतची प्रचंड थाप साग्रसगीत ऐकल्यासुद्धे ते त्याला साहजिकच हुसेनभाई समजत होते. त्याच्या मनात आलं, झाला का आता ब्रह्मघोटाळा ! आता मंजुळेच्या या बापाला खरी गोष्ट पटवायची कशी ? पण त्यान मनाशीं ठरविल, कीं तितकी वेळच आली तर आपला सुता झालेला नाही ही गोष्टसुद्धां.....

तो एकदम इंग्रजीऐवजी मराठीत बोल्दू लागला, “ दादासाहेब, मी मुसलमान नाहीं आपला काहीं तरी गैरसमज झाला आहे. ”

दादासाहेब म्हणाले “ गैरसमज काय ? काल रात्रीं डब्यांत तुमचं सारं बोलण मीं ऐकल आहे. तुमची सालरजंग चिकीची स्कीम— ”

“ अहो दादासाहेब, कसला सालरजंग अन् कसली चिकी ? साऱ्या बाता ! ”

“ बाता ? ” भ्रमांत पडलेल्या एखाद्या माणसाप्रमाणें चर्या करून दादासाहेब त्याच्याकडे बघत राहिले.

“ अहो, बाता नाहीं तर काय ? सारं सारं खोटं. केवळ करमणुकीसाठीं. माझं नांव जयत खरे. पुण्याच्या एका कॉलेजात मी प्रोफेसर आहे. माझं आणि मंजुळेचं आज तीन चार वर्ष प्रेम आहे. आता आम्ही लग्न करावं म्हणतों, म्हणून तुमचा रुकार घेण्यासाठीं— ”

एखाद्या माणसाला पिशाच्च दिसावं आणि नंतर तें त्याच्या दृष्टिपुढून

नाहींसं व्हावं म्हणजे तो जसा पहात राहील, तसे दादासाहेब जयंतकडे पहात राहिले. मग ते एकदम मोठ्यादा हसू लागले आणि म्हणाले,

“ वाहवा वाहवा ! तुम्ही एक ‘ जीनियस ’ आहात खरे. सुसाट थापा मारण्यात, आणि बिझिनेसच्या कल्पना काढण्यातसुद्धा ! करीमभाई खटखट्याकडे दहा लाख रुपये मागायसाठी मुबईत आला होता ना तुम्ही ? ”

आपली थाप फारशी अगावर ब्रेतली नाही आणि सुत्याचा निर्णायक प्रश्न निघाला नाही म्हणून जयताला फार आनंद झाला. तो म्हणाला, “ दहा लाख रुपये ज्यावरून ओवाळून टाकावे अस रत्न मागायसाठी तुमच्याकडे मी आलो आहे दादासाहेब. ”

दादासाहेब पुन्हा हसले मग “ मजू मजू ! ए मजू ! ” अशा त्यांनी हाका मारल्या. आणि दाराशी डोकावून “ काय दादा ? ” अस मजुलेन विचारताच ते म्हणाले, “ अग सालरजग चिकी कधी खाली आहेस का तू ? ”

लग्नाशी बिलकुल सबंध नसलेल्या त्या विचित्र प्रश्नान मजुळा गोधळून गेली. तिन विचारल, “ काय खाल आहे का ? ”

“ चिकी ! सालरजंग चिकी ! ” अस म्हणून दादासाहेब खो खो करून हसत सुटले आणि लेकीला म्हणाले, “ ये, अशी पुढे ये. सालरजग चिकी म्हणजे काय ते सागतो. ”

मजुळा बापाजवळ आली, आणि हसली. परंतु सालरजग चिकी ही काय भानगड आहे तिला कळेना, आणि त्यामुळे तिची चर्चा गोधळल्यासारखी दिसत होती. तिन हळूच चोरटी खूण करून जयतला विचारलं, अरे बाबा, ही काय भानगड आहे ? त्यान उलट चोरटी खूण करून तिला सांगितलं, काही भानगड नाही, आपल काम फत्ते झालं आहे.

मजुलेच्या मुद्रेवरचा गोंधळ कायमच राहिला. परंतु बापाकडे बघून “ दादा ” एवढच ती म्हणाली, आणि मग तिला खुदकन हसू आलं.

आपल्याला न आवडणाऱ्या अशा एकाद्या गावाचा आपला सबंध सुटणार अस ठरल, कीं ते गाव अधिकच अप्रिय वाटू लागत व त्या गावात इतके दिवस आपण राहिलो तरी कसे याच मनाला आश्चर्य वाटू लागत. ज्या दुसऱ्या गावीं आपण जाणार असतो ते फारच आकर्षक वाटू लागत आणि तिकडे जाण्याचा ओढीमुळे आपण एक एक दिवस मोजू लागतो.

याचा अनुभव तुम्हाला असेल अगर नसेल, परंतु माझी मुवईला बदली झाली—म्हणजे खटपट करून मी करवून घेतली तेव्हा हा अनुभव मला अगदी पुरता येऊ लागला. ज्या गावात मी नोकरीला होतो ते अगदी रद्द गाव होत. तिथल्या नोकरीत मी कस वस एक वर्ष काढलं आणि इतका कंटाळून गेलो, की या गावातच मी किती वर्ष पिचत कुजत पडणार या विचारानं घायाळ झालो. लहानस जिल्ह्याच गाव होत तें. आजू-बाजूस निसर्गसौंदर्य खूप होत, हवा चागली होती. मोठ्या शहराच्या मानानं स्वस्ताईदेखील पुकळ होती. पचवीस रुपयात खाणावळवाला चागल सुग्रास जेवण घाली. बाजारकट्ट्यावर सकाळ-संध्याकाळ म्हशीच ताज दूध पिळून मिळत असे.

प्रथम काहीं दिवस माझ मन त्या गावात रमल. नोकरी काहीं मोठी प्रतिष्ठेची नव्हती. माझ्यासारख्या पदवीधर माणसाला जे काम करण्यात मौज वाटावी अस कचेरीतल काम नव्हत. येणाऱ्या आणि जाणाऱ्या घाऊक मालाचा हिशेब ठेवायचा म्हणजे कितीस मनोरंजक काम असणार याचा तुम्हीच विचार करा. परंतु पहिल्या पहिल्यादा त्या खड्डेवाशीचा मला वीट आला नाही. उलट, सकाळीं तीन तांम आणि दुपारीं चार तांम मिळून सातच तांम नोकरी करावी लागत होती, मालक सुस्वभावी होता, पेढीवर जायला थोडा उशीर केला किंवा संध्याकाळीं लवकरच जातो म्हटल तरी तो चालवून घेई, इत्यादि गोष्टीमुळे नोकरी सुखाची वाटत होती. गावाच्या शाळेतले तालीममास्तर ओळखीचे झाले होते. मी आखाड्यांत जाऊ लागलो होतो. गावालगत बागा होत्या. त्यातल्या विहिरीवर मनमुराद पोहता येत होतं.

स्वच्छंदानं भटकण्यासारख्या किती तरी रमणीय मोकळ्या जागा आजूबाजूस होत्या. टेकडीवर शकराच देऊळ होत. नदीचा लहानसा घाट होता. पहिल्या देान महिन्यात मी अगदी खूष होतो. मनाला वाटत होत, शंभर सवाशे रुपये मिळताहेत, खायला प्यायला रगड आहे, कुणाची भगभग नाही, एकट्या फर्टिंग ब्रह्मचान्याला याहून अधिक काय पाहिजे ? अगदी मिजा-र्शात होतो म्हणानात मी !

परतु ही माझी मिजास फार दिवस टिकली नाही. त्या गावातलं आयुष्य मला कटाळवाण वाटू लागलं. त्या टिकाणी काय आहे याऐवजी काय नाही याचाच विचार मी जास्त करू लागलों ; आणि तो करू लागलो तेव्हा माझ्या तक्रारीची यादी रोजच्या रोज वाढतच चालली. त्या गावात इराण्याच हॉटेल नव्हतं, जिथे चांगली चांगली नवी पुस्तक वाचायला मिळतील असं वाचनालय नव्हतं, समुद्रकाठ नव्हता, एखादा सुंदर बगीचा नव्हता, नाटक पहायला मिळत नव्हतं, एका जुन्या गुदामाची थोडी डागडुजी करून त्याच सिनेमा थिएटर बनविण्यात आलं होतं, परतु 'हरिश्चंद्र,' 'अमरज्योत' अशा वीस वर्षांपूर्वीच्या जुन्या फिल्मा दाखविल्या जात असत आणि सगळ्यात वार्ट गोष्ट होती ती ही, की माझी मैत्रीची भूक भागत नव्हती. ज्याच्या सहवासांत गोडी वाटावी असा मित्र मला कधी या गावात मिळेल अशी आशा धरता येत नव्हती. मैत्रीण तर स्वप्नातदेखील डोळ्यांना दिसण्यासारखी नव्हती !

त्या गावाचा मला कंटाळा येऊ लागला. तिथल्या रुक्ष जीवनाच्या चाकोरीतून बाहेर पडण्यासाठी मी वाट शोधू लागलों. परतु तें गाव आणि त्या गावांतली माझी नोकरी म्हणजे एखाद्या बंद बोळासारखी होती. त्या बोळातून पलीकडचा रस्ता दिसत नव्हता !

परतु एके दिवशी अकस्मात् मला रस्ता दिसला ! या गावातून मला माझी सुटका करून घेता येईल अशी आशा उत्पन्न झाली, आणि ती सुटकादेखील या पेढीच्या नोकरीत राहूनच होण्यासारखी होती. आमच्या पेढीचा मुंबईतला मुनीम नोकरी सोडून रंगूनला निघाला होता व त्यानं आमच्या मालकांना लिहिलं होतं की कुणी तरी एखादा नवा उमेदवार

इकडे पाठवा, त्याला पेढीचा सर्व व्यवहार समजावून देऊन तीन महिन्यात तयार करीन आणि काम पहाण्यास लायक झाला की मग मी रगूनला जाईन. या गोष्टीचा सुगावा लागल्याबरोबर मी मालकाकडे गेलों आणि त्यांना म्हटलं, “ मला मुंबईला पाठवा.”

ते म्हणाले, “ कुणाला पाठवायच तें आधींच ठरवलय् मी ”

मी विचारलं, “ कुणाला ? ”

“ कचेरीत तुझ्या टेबलाशेजारच्या टेबलावर बसून जो काम करतो त्याला. ”

“ म्हणजे व्यकू कुळकर्ण्याला ? ”

“ होय, तो तुझ्या आधी एक वर्ष माझ्याकडे कामाला लागला आहे; सीनियर आहे तो. त्याला मुंबईला धाडायच ठरविल आहे मी ”

“ त्याला ? ” असा वेड्यासारखा उद्गार मी काढला आणि हताश मुद्रेन मालकापुढे क्षणभर उभा राहून मग दूर झालो बोलतातून पलीकडे जणारा रस्ता माझ्या दृष्टीस पडला न पडला तोच ‘ रस्ता बंद ’ची पाटी आडवी आली होती माझ्या सुटकेचा संभव बुडबुड्यासारखा क्षणमात्र तरंगला होता आणि लगेच फुटला होता !

परंतु काहीं वेळान मला या निराशेच्या अधःकारातहि एका नव्या कल्पनेचा किरण दिसला ! माझ्या मनांत आल, व्यकू कुळकर्ण्यानं जर मालकाना सांगितल “ मला मुंबईस जाता येणार नाही ” तर ? मग मालक साहजिकच मला विचारतील, “ जातोस का ? ” पण मुंबईस जाण्याची संधि आयती चालून आलेली असताना व्यकू कुळकर्णी ती हातची सुखासुखी जाऊ देईल हें शक्य नव्हतं. पण त्याच मन वळवूं पाहणं तर माझ्या हातच होतं. त्यानं फारच ओढून धरल तर त्याला लाच देऊं करायलादेखील माझी तयारी होती. पैशान काय विकत घेता येत नाही ? व्यकू म्हणजे काहीं कुणी साधुसत नव्हता.

हा मार्ग दिसल्याबरोबर मी त्या मार्गान शपाट्यान निघालों. माझ्या हेतूचा पत्ता लागूं न देतां मुंबई शहरात जागेची केवढी टंचाई आहे, साऱ्या वस्तूची केवढी महागाई आहे, खानाबळी किती वाईट आहेत, पॉवडरच्या दुधाचा चहा कसा प्यावा लागतो, वाईट हवेमुळ तब्येतीचं

कस मातेर होत या गोष्टीच पुराण मी व्यंकोबाला सांगू लागलों. त्या पुराणाचा मला हवा तो परिणाम होईना. तेव्हा अखेर माझ्या मनातली गोष्ट मी त्याला स्वच्छुच सांगितली आणि म्हटल, “व्यंकोबा, तूं चोळून चालून या गावचाच राहिवासी आहेस. तुझ घरदार आहे, शेतवाडी आहे. कशाला जातोस त्या मुबईत? मुबईतल्या नोकरीचा मोठा पगार तुला दिसतो आहे, पण बाबा, त्या लकेतल्या सोन्याच्या विटा. इथल्या दीडशे रुपयाची सर मुबईतल्या पाचशे रुपयाना नाही बघ.”

पण या मदगति फसव्या गोलदाजीन व्यंकोबाची विकेट काही पडेना. तेव्हा मग सरळ सरळ तुफानी गोलदाजीच काढली मी त्याला म्हटल, “हप्त्याहप्त्यान पाचशे रुपये तुला देईन, पण तुझा चान्स मला दे.” ही माचा मात्र लागू पडली. व्यंकू कुलकर्णी कबूल झाला. मुंबईची नोकरी नको म्हणून त्यानं मालकाना सांगितल. मग मालकांनी अर्थातच मला विचारलं “जातोस का?” मी म्हटल, “तुम्ही म्हणताच आहात तर जातो.”

माझी नेमणूक झाली. मला मोठा आनंद झाला. ‘सुटलो या गवातून’ असं वाटू लागल. मुबईत आपल्याला किती मजा करता येईल त्याचीं स्वप्न मला पडू लागलीं. हें गाव सोडण्याचा दिवस दहा दिवसावर आला, नऊ दिवसावर आला, आठच दिवस उरले—असा मनार्शी हिशोब करीत राहिलों.

चोवीस तारखेला रविवार होता. सकाळच्या प्रहरी मी डोक्याचे केस चोळीत खिडकीत उभा होतो. तितक्यात कोपऱ्यावरच्या तालमीला वळसा घालून एक टागा आला, आणि ज्या वाड्यात माझी खोली होती त्याच्या दाराशी उभा राहिला. एक म्हातारे गुरस्थ खाली उतरले आणि त्याच्या मागोमाग—

सुमारे सतरा अठरा वर्षांची एक तरुण मुलगी खाली उतरलेली मला दिसली !

वाड्यातल्या देशपांडे मास्तराचीं दोन मुल धावत दारात गेलीं आणि नाचत ओरडू लागलीं, “काका आऽ ले !”, “उघाताई आऽ ली !”

दाराकडे येता येता उषान वर पाहिल. माझी तिची दृष्टादृष्ट होताच ती थोडीशी चमकली, पदर सावरीत पायऱ्याकडे आली, देशपाडे मास्तराच्या छोट्या बेबीला उचलून तिचा पापा घेऊन आत गेली व मला दिसेनासी झाली. तिच्या पाठोपाठ ते वृद्ध गृहस्थहि गेले. रस्त्यानं परत खडखडत जाणाऱ्या रिकाम्या टाग्याकडे बघत मी उभा राहिलो.

दाढी-आघोळ आटपून, पोषाख करून मी वाड्याच्या अगणात उतरलो त्याबरोबर देशपाड्याची छोटी बेबी धावत माझ्याकडे आली व मला म्हणाली, “उषताईन मला किती गमतीदार बाहुली आणलीय पाहिलीत का ! ती डोळे मिटते, उघडते, आणि उघडताना म्याव असा आवाज करते. ही बघा !” तिन बाहुलीच खोक खाली वर केल आणि आवाज झाल्या-बरोबर “पाहिलत्, कशी गमत आहे !” म्हणून ती नाचू लागली.

“फार छान आहे बाहुली !” अस बेबीला म्हणताना माझी नजर सहज देशपाड्याच्या दाराकडे गेली. दारात उभी असलेली उषा माझ्या दृष्टीस पडली.

“आणखी गोप्याला काय आणलंय ते पाहायचंय का तुम्हाला ! या ! या !” अस म्हणून बेबी माझा हात धरून ओढू लागली.

“आत्ता मी कामात आहे ग, दुपारी येईन ह.” असं बेबीला सागत हात सोडवून घेत ना मी पुन्हा दाराकडे सहज पाहिलं. उषा गालातल्या गालात हसताना मला दिसली.

नंतर दिवसभरात ती माझ्या दृष्टीस पडली नाही. घरातून बाहेर आणि बाहेरून परत खोलीवर अशा मी चार पाच खेपा घातल्या. प्रत्येक वेळेस मास्तराच्या दाराकडे नजर टाकली. परंतु ती एकदाहि दिसली नाही. माझ्या खोलीला फक्त रस्त्याच्या बाजूस एक खिडकी होती. जिच्यातून आगणात खाली पाहता येईल अशी खिडकी नव्हती, ही गैरसोय एक वर्षानंतर प्रथमच माझ्या लक्षात आली ! एकदा मनात आल, खुशाल काही तरी निमित्त काढून देशपाडे मास्तराकडे जाव. त्याच्याकडून एखाद पुस्तक घेण्यासाठी कधीकधी त्याच्या बिऱ्हाडांत मी जात असे. परंतु मी कोणत्या हेतून आलो ते मास्तर ओळखतील अशी भीति वाटून भी गेलो नाही.

संध्याकाळीं मी अगदीच कटाळलों आणि टेकडीवरच्या शंकराच्या देवळांत गेलो. देवळाच्या दाराच्या दोन बाजूस दगडी चौथरे होते. त्यावर बसलं की खालच्या घाटाच्या पायऱ्या आणि नदीचं पात्र याची शोभा पाहण्यासारखी दिसे. देवळाच्या दारापर्यंतच्या तीस चाळीस पायऱ्या नेहमीप्रमाणे खाली मान घालून मी धावत चढलो आणि अखेरच्या पायरीवर पोचल्यावर मान वर करून पाहतों तों दोन्ही चौथरे भरलेले दिसले. एकावर मास्तरांचा गोप्या आणि बेबी गसली होती, दुसऱ्यावर उषा गुलबक्षीच्या रंगीबिरंगी फुलांची माळ करीत बसली होती.

मला पाहिल्याबरोबर गोप्या टाळ्या वाजवून ओरडला, “ उषाताई, ए उषाताई ! हे वसंतराव आलेत बघ. आता पतंग कसा उडवायचा तें आपल्याला दाखवतील ते ! ” चौथऱ्यावर त्याच्या माडीपार्शी त्यानं घेतलेला पतंग व दोऱ्याच बडल पडलं होत, ते घेऊन त्यानं चौथऱ्या-खाली उडी मारली, आणि पतंग माझ्या हातांत देत तो म्हणाला, “ उषाताईला काही केल्या उडविता येईना. आतां तुम्ही उंच उडवून दाखवा. म्हणजे उषाताईची हुयों होईल ! ”

तें ऐकल्याबरोबर उषाला खुदकन् हसू आलं. आणि त्याच वेळीं तिन माझ्याकडे पाहिलं. मी हळूच म्हटलं, “ मला तरी कुठें उडवता येतो आहे पतंग ? तुमच्याऐवजी माझीच हुयों होणार आहे ! ”

फुलाची माळ किती लांब झाली तें पाहण्यासाठीं ती हातात धरून बघत उषा म्हणाली, “ कधीं उडवला नाहीत पतंग ? लहानपणींमुद्धा ? ”

“ अं हं ” असं म्हणत मी हसलों. “ आता परीक्षाच आहे माझी ! ”

आम्हां दोघाचं सभाषण चालावं ही गोष्ट गोप्याला आणि बेबीला बिलकुल पसंत नव्हती. तीं दोघांहि माझा कोट ओढून म्हणूं लागलीं, “ उडवा ना हो वसंतराव ! उडवा कीं ! ”

देवळाच्या डाव्या बाजूस थोडी मोकळी सपाट जागा होती. तिकडे जाऊन गोप्याच्या हातीं पतंग देऊन आणि मांज्याचं टोक धरून मी त्याला म्हटलं, “ हं, सोड वर आतां. ” पण तें काही जमेना. दर वेळेस त्यानं पतंग वर सोडावा आणि वाऱ्याच्या झोतान तो खाली जमिनीवर फरफटावा

असं होऊं लागल. काय करावं अशी मला पंचाईत पडली. मी उषाकडे पाहिलं. माझ्या त्या पाहण्याचा अर्थ ओळखून ती लगबगीनं आली आणि म्हणाली, “ मी घरून सोडूंक का पतंग ? ”

तिच्याजवळ पतंग देण्यात गोप्याला पराभव आणि अपमान वाटला. तो काहीं केल्या तिच्या हातीं पतंग देईना. पण मी त्याला पुष्कळ चुचकारलं आणि पतंग खूप उच्च उडविण्याची खात्री दिली तेव्हा तो कबूल झाला.

माझ सुदैव असं कीं पतंग वर सोडण्याची कामगिरी उषान उत्तम केली आणि मलाहि माजाचे व्यवस्थित हिसके देण्याची कला कशी एकदम अवगत झाली कुणास ठाऊक, परंतु पतंग डौलानं वर चढत उच्च गेला खरा ! गोप्या आणि बेबी टाळ्या वाजवून ओरडू लागलीं “ बघा वसंतरावानीं पतंग कसा उडविला. उषाताईची हुर्यो ! ”

उषा मला म्हणाली, “ चागल येतयू कीं तुम्हाला. ”

मी म्हटलं, “ पतंग सोडणार माणूस चागल असलं कीं येत. ”

तितक्यात वाऱ्याचा झोत आला आणि पदर उडू नये म्हणून तिनं वळून माझ्याकडे सरळ तोंड केल. माझ्या तोंडून एकदम प्रश्न गेला, “ किती दिवस राहणार ? ”

सरळ उत्तर देण्याऐवजीं तिन विचारल, “ का ? ”

त्या उलट प्रश्नान मी थोडासा गागरलो. परंतु तिन ज्याप्रमाणे अनपेक्षित प्रश्न केला त्याप्रमाणे आपणहि अनपेक्षित उत्तर द्यावं अशा धीट विचारानं मी म्हटलं, “ तुमचा जास्त परिचय व्हावा अशी इच्छा आहे. माझं हें बोलणं तुम्हाला वावग तर वाटायच नाही ना ? वाटणार असेल तर क्षमा मागून टाकतो. ”

“ अरे बापरे ! ” अस म्हणून ती मोठ्यादा हसू लागली.

मी म्हटलं, “ पण माझ्या प्रश्नाच उत्तर अजून मला मिळालंच नाही. ”

“ कोणता प्रश्न ? तुमच्या क्षमायाचनेच्या बोलण्यामुळं तो प्रश्न विसरलंच मी. ”

“ किती दिवस राहणार आहात ? ”

ती म्हणाली “ बघायच. जमलं तर कायमचीच या गांवीं राहीन.

मास्तराच्या शाळेत एक जागा रिकामी झाली आहे ; ती मला मिळण्या-सारखी आहे अस मास्तराचं पत्र आलं म्हणून काकाच्याबरोबर मी निघून आले. उद्या इंटरव्ह्यू व्हायचा आहे. नेमणूक झाली तर गांवात कुठे तरी जागा मिळते का बघायचं ? ”

“ मला वाटलं, तुमचं अन् मास्तराचं काही नात आहे. ”

“ नाही, आमचं त्याचं काही नातं नाही. ”

“ पण ही बाबामडळी तर तुम्हाला नात असल्याप्रमाणेच चिकटली आहेत. ”

“ मास्तराची आणि आमच्या काकांची फार जुनी ओळख. या दोन्ही मुलांना घेऊन ते पुष्कळदां आमच्या घरीं आले आहेत. ”

“ अस होय ? ”

तिनं एकदम विचारलं, “ तुम्ही इथे कायमचेच असता ? ”

माझ्या ध्यानात एकदम आलं कीं थोड्याच दिवसांनी मी हे गाव सोडून मुंबईस जाणार आहे. पण मी म्हणालो, “ होय, नेहमीच इथे असतो. ”

“ एकटेच ? ”

“ सध्या तरी एकटा आहे. ”

“ सध्या तरी ! ” अस म्हणून ती हसली. आणि तिच्या बोलण्यातली खोच कळल्यावर मलाहि हसू आलं.

मुलांना घेऊन ती परत निघाली तेव्हा तिच्याबरोबर घरापर्यंत जाण्याचा मला विलक्षण मोह झाला ; पण “ मी थोडा चौथऱ्यावर बसणार आहे ” असं सांगून मी तो आवरला. माजा गुडाळून बंडल आणि पतंग गोप्य च्या हातांत मी दिला तेव्हा त्यानं विचारलं, “ उद्या पुन्हा उडवूं या ना ? ”

मी उषाकडे पाहात म्हटलं, “ काही हरकत नाही. उद्यासुद्धां येईनं ही मी. ”

मुलांना घेऊन ती पायऱ्या उतरूं लागली. तिनं गुंफलेली माळ चौथऱ्यावर पडलेली दिसली. ती उचलून मी ओरडलों, “ ही माळ विसरलात. ” मी ती माळ उचलून उंच करून दाखविली.

उषानं वळून माझ्याकडे पाहिलं. मी ओरडून विचारलं, “देऊं का आणून ?”

तिन ओरडून सांगितलं. “नको—” आणि पाठ फिरवून ती पायऱ्या उतरून लागली. खालच्या रस्त्याला लागून ती दिसेनाशी झाली तेव्हां मी चौथऱ्यावर बसलो.

माझ्या मनात आलं, मुंबईला कशाला जायचं? हे गाव काही वाईट नाही. ‘उद्या इटरव्ह्यू होणार आहे. माझी नेमणूक झाली तर—’ हे उषाचे शब्द मला आठवले व ते मनाशीं घोकीतच तिन्हीसाजाच्या प्रकाशात कमीकमी दिसून लागणारं नदीच पात्र मी बघत राहिलो.

दुसऱ्या दिवशीं कचेरीत काम करीत असताना शाळेच्या मुख्याध्यापकाशीं उषाचा इटरव्ह्यू कसा काय होत असेल याच्याच कल्पना माझ्या मनांत चालू होत्या. त्या इटरव्ह्यूचा निकाल कळावा म्हणून घटकाभर आधींच कचेरीतून पळण्याचा विचार मी केला होता; परंतु कधी नव्हे तें एक किचकट काम निघाल आणि मालक मला म्हणाले, “एवढं पुरं केल्याशिवाय घरीं जाऊ नका.” पेढीच्या एका गिऱ्हाईकानं विलाबाबत, वाधा काढला होता आणि गेल्या तीन वर्षांत त्याच्याकडे रवाना झालेल्या मालाच्या जुन्या फायलींवरून उतारा काढून वकिलाला समजावून देण्यासाठीं त्याची केस लिहून काढायला हवी होती. रोजच्यापेक्षा जरा आधीं सोडतां का असं विचारयला मी मालकाकडे गेलों त्या वेळेस त्यांनीं मला हें काम सांगितलं ! आधींच दुपारीं सांगितलं असत तर संध्याकाळपर्यंत मीं ते सहज हातावेगळं केलं असत. आतां यापुढें तें करायचं म्हणजे कचेरीतून सुटायला रात्रीं आठ वाजणार होते !

मालकाजवळ मी काही बोललों नाही. पण मनातल्या मनात मी चिडलों. शक्य तितक्या झटपट मीं काम केलं तरीदेखील पेढीतून बाहेर पडायला आठ वाजलेच. उशीर झाला तर गार जेवण मिळेल या भीतीनं खोलीवर न जातां खाणावळीकडे जाणं भाग होतं. जेवण आटपून बिऱ्हाडाकडे परत आलों तों दरवाजा लागलेलाच होता ! दरवाजाची दिंडी तेवढी उघडी होती. आंत पाऊल टाकल्याबरोबर

आजूबाजूंस सगळीकडे नजर टाकली. खाली वर एकाहि खोलीत दिवा दिसेना.

वाड्यातल्या इतर बिन्हाडांप्रमाणेच मास्तराच्या घरातहि सामसूम आणि निजानिज झाली होती. इंटरव्ह्यू मनाजोगा न झाल्यामुळे आणि शाळे-तली जागा न मिळाल्यामुळे उषा आपल्या काकाच्याबरोबर निघून तर गेली नाही अशी शका माझ्या मनात आली. देशपांडे मास्तराचा रोज पहाटे चार वाजता उठण्याचा क्रम असल्यामुळे रात्री आठ वाजताच ते निजत असत हे मला माहीत होत. तरीदेखील त्याच्या बिन्हाडाची ती बंद दार, ती स्तब्धता, आणि तो गुडूप अधार, या सगळ्या गोष्टींचा एकच वाईट अर्थ माझ्या मनानं केला. वाटल, उषा आली तशी परत गेली. आता आपल्याला ती पुन्हा कधी दिसणार नाही !

माझ्या खोलीकडे जाणाऱ्या जिऱ्याला नऊच पायऱ्या होत्या, परन्तु त्या चढायला मला अठरा मिनिटं लागलीं असतील. पाय खोलीकडे जायला मुळीं तयारच नव्हते. मनाला वाटत होत परत खाली जाव, आंगण ओलाडून मास्तराचं दार ठोठावावं आणि सरळ विचाराव ... परतु इतका धीर कुठला व्हायला ! नेहमीप्रमाणे हात उंच केले, कुलूप काढल, दार लोटल, पुन्हा धाड्दिशीं लावल आणि दिवा न लावताच अंगातला कोट फेकून देऊन अंथरुणावर पडलों. झोपेवाचून तळमळत ! उषाला नोकरी मिळाली कीं न मिळाली याबद्दल तर्क करीत !...

दुसऱ्या दिवशीं सकाळींही मला असच वाटत राहिल कीं उषा निघून गेली असावी. दहा वेळा जिना उतरून खाली आगणात गेलों; काहीं ना काहीं निमित्त काढून रेगाळलों; परन्तु काहीं अदमास घेताच येईना. शेवटीं एकदा गोप्या दारात आला आणि तिथूनच त्यान मला ओरडून सांगितल, “ काका गेले ! ” “ उषाताईसुद्धा ? ” अस ओरडून त्याला विचाराव अशी मला जबरदस्त इच्छा झाली, परतु ती मी मोठ्या प्रयत्नान दाबली व खोलीकडे गेलों आणि निजून राहिलो. खाणावळीत जावंस किंचित्देखील वाटेना. पेढीवर जायची वेळ झाली तेव्हां कोट घातला आणि निघालों. रस्ता भयाण आणि उदास वाटत होता. खाली मान घालून अंधारात पावलं टाकीत चालल्याप्रमाणे मी चाललो होतो.

पण मधेच मागून येणाऱ्या बैलगाडीची चाक ऐकू आली म्हणून झटकन कडेला होऊन मान वर केली आणि त्याच क्षणी रस्त्यातला सारा अधार एकदम नाहीसा होऊन लखलख प्रकाश पडल्यासारखे मला वाटले ! माझ्यापुढे पांच दहा पावलांच्याच अंतरावर लगवणीन चालणारी उषा मला दिसली !

मी झपाझप पावल टाकली, तिच्या जवळ गेलो, आणि म्हणालो, “ कॉन्ग्र्युलेशन्स ! ”

माझ्याकडे पाहताच ती किंचित् चमकली, पण मग लगेच हसली व म्हणाली, “ थॅक्स. पण तुम्ही कस ओळखलंत ? ”

“ मी कस ओळखल ते नका विचारू, तुम्ही मला कालच का कळवले नाही ते सागा ! ”

तिन तिरप्या डोळ्यांनी माझ्याकडे बघत म्हटलं, “ रात्री साडेआठपर्यंत तुम्ही काल कुठे होता ते तुम्हीच सागा ”

तिचं ते बोलण ऐकताच मला आनंद झाला. मी म्हटलं, “ म्हणजे आनदाची बातमी मला कळविण्याची तुमची इच्छा होती तर ? ”

“ मला नका विचारू ” असं म्हणून तिनं फणकऱ्यान मान हालविली.

काल कचेरीत अचानक जादा काम निघाल्यामुळे खोलीवर यायला मला कसा उशीर झाला, सकाळी आगणात मी किती धिरट्या घातल्या, आणि काका निघून गेले अशी गोप्यान बातमी सांगताच मी कोणता तर्क ग्राह्यकच केला, ते सार तिच्याबरोबर चालताना मी सांगितलं.

तां हसून म्हणाली. “ काका सामान आणण्यासाठी परत गेले. आता थोडे बिऱ्हाड केलं पाहिजे ना मला. मास्तराच्या घरी किती दिवस राहायचं ? ”

“ हो, तेहि बरोबरच आहे ” असं काही तरी मी पुटपुटली आणि मग मी एकदम विचारलं, “ आम्हाला पेढे केव्हा देणार ? ”

ती म्हणाली, “ देऊं की—पेढ्याचं काय एवढं ? ”

शाळेचा रस्ता जिथे फुटत होता त्या कोपऱ्यावर आम्ही आलो तेव्हा मी म्हटलं, “ आता तुमची आमची वाट निराळी ! ”

उजवीकडच्या रस्त्याकडे बघून ती म्हणाली, “ तुमची पेढी या बाजूला आहे होय ? ”

मी म्हटल “ मी पेढीवर असतो हें तुम्हाला कस कळलं ? ”

“ मास्तरांनी सांगितलं. ”

“ तुम्ही त्यांना विचारलत ? ”

तिन हसून मान हालविली.

तिन मास्तराजवळ माझी चौकशी केली या साध्या क्षुल्लक गोष्टीचा मला विलक्षण आनंद झाला. मी हसलो आणि म्हणालो, “ बर आहे, बाई ! तुम्ही आता ‘ बाई ’ झालात, नव्हे काय ? सार गाव तुम्हाला बाई म्हणून ओळखणार ! ”

“ शी: ! मला नाही ह बाई म्हटलेलं आवडायच ! निदान तुम्ही तरी नये बाई म्हणता कामा ! ”

“ बर बरं ! ” अस म्हणून मी पुन्हा हसलों आणि आपल्या वाटेला लागलों. माझ्या दृष्टीला तो रस्ता एकदम किती शोभिवत दिसू लागला होता. ज्या गावाचा मला कटाळा आला होता तेंच गाव मला एकदम सुंदर वाटू लागलं होत ! ते सोडून मुंबईला जाण्याची मला आतां बिल्कुल इच्छा नव्हती. मी मनाशी ठरविलं की पेढीवर गेल्याबरोबर मालकाना सागायच माझ्याऐवजी व्यंकोबालाच मुंबईला पाठवा. ज्या व्यंकोबाची मुंबईला न जाण्याबद्दल मनधरणी केली होती, त्याच व्यंकोबाची आता मुंबईस जाण्याबद्दल मनधरणी करावयास मी तयार होतो. जाण्याबद्दल पांचशे रुपये त्यानं मागितले तरी ते देण्याची माझी तयारी होती. कारण या गावात आता उषा राहणार होती. तिची माझी ओळख पुरत्या चौवीस तासांचीदेखील नव्हती. अजून कशाचाच पत्ता नव्हता. परंतु मुंबईस न जातां या गावांतच राहण्याचं मी मनाशी पक्क ठरविलं होत !...

तिच्या गळ्यात हार पडल्याबरोबर थिएटरात टाळ्याचा कडकडून गजर झाला ! बाबलीला वाटलं, आपण जाग्या नसून खाचित स्वप्नांत आहोत.... थिएटरातली ती प्रचंड गर्दी, तो दिव्याचा झगझगाट, तिच्या कानावर आलेली तिच्या प्रशशेची मोठमोठ्या लोकांची भाषणं, त्या भाषणात तिच्या नावाचा उल्लेख झाला की पडलेल्या टाळ्या, आणि सुगंधी फुलाच्या दरवळाचा अंगाभोवती पडलेला विळखा—या गोष्टी खऱ्या नसून आपल्याला त्याचा भास होत आहे, अस बाबलीला वाटलं. भोंवतालचे हे सारे प्रकार प्रत्यक्ष घडत असतानाही तिला सारख वाटत होतं, छे, हँ खर नव्हे. मला स्वप्न पडत असावं ...

गेले कित्येक दिवस बाबली एक प्रकारच्या स्वप्नांत होती. तिनं ज्या चित्रपटात प्रथमच भूमिका केली तो कल्पनेपलीकडे गाजला होता. सिनेमाच्या जगात पूर्वी कुणालाहि माहीत नसलेली बावीस वर्षांची ही मुलगी एका रात्रीत असंख्य प्रेक्षकांची लाडकी तारका बनली होती. चित्रपटातल्या तिच्या गाण्यावर आणि नृत्यावर दुनिया बेहद्द खूष झाली होती. तिनं ज्याच तोंडहि कधी पाडिलं नव्हतं असे हजारों पुरुष तिच्यावर लुब्ध झाले होते. त्याची प्रशंसापत्र आणि प्रेमपत्र रोज रोज येऊन त्याचा ढीग साचला होता. तिचा चित्रपट अनेक ठिकाणी प्रकाशित झाला होता व त्या त्या गावी चिकार गर्दीचे आठवड्यामागून आठवडे लोटत होते. मुंबईच्या थिएटरात तो जिथे प्रथम प्रकाशित झाला तिथे त्याच्या रौप्य ज्युबिलीचा आठवडा साजरा होत होता...या साऱ्या गोष्टी बाबलीला एकाद्या स्वप्नासारख्या वाटल्या होत्या ... आणि आज चित्रपटाच्या रात्रीच्या 'शो'ला ती हजर राहिली आणि तिचा जाहीर सत्कार झाला त्या वेळेस प्रत्यक्ष स्टेजवर ती खुर्चीत बसली, मोठमोठ्या लोकांनी भाषण केली, तिच्या गळ्यात हार पडले, टाळ्यांचा कडकडाट झाला तेव्हा तिला वाटलं, सहा महिने सतत पडत असलेल्या या स्वप्नाचा कळस होत आहे, आतां मात्र या स्वप्नातून आपण जाग्या होऊ...

परंतु तिचं तें जागेपणचं स्वप्न चालूच राहिलं. ती स्टेजवरून खाली

उतरली. आपल्या बॉक्सकडे जाऊं लागली. तिच्या एका बाजूला चित्रपटाचे दिग्दर्शक मालक आणि दुसऱ्या बाजूला रंगनाथ सावकार तिचे शब्द झेलीत, तिला शाबासकी देत, मधूनच तिचा हात धरल्यासारखं करीत चालले हांते तिच्या मागोमाग किती तरी लोकांचा थवाच्या थवा होता, बॉक्सच्या दाराशी पोचल्यावर लोकांचा तो घोळका बाहेर राहिला. तिन आत पाऊल टाकल, कोचाच्या एका कडेला दिग्दर्शक-मालक बसले, दुसऱ्या कडेला रंगनाथ सावकार बसला, मधोमध ती बसली. घर्घर अशी घटा झाली. लोकांचा गलगग शान्त होऊ लागला, दिवे विझले, अधार झाला. थिएटरात सपूर्ण स्तब्धता झाली. प्रकाशाचा झोत पडद्यावर पडला, चित्रपट पुढें सुरू झाला. वेषभूषेनं सजलेली स्वतःची छाया बाबलीला पडद्यावर दिसली. एका नदीच्या किनाऱ्यावर वेलींनी वेढलेल्या एका झाडाच्या बुध्याला टेकून ती उभी होती. रानातल्या पक्ष्याचा किलबिलाट चालू होता. पाण्याच्या प्रवाहाचा बारीक खळखळाट ऐकू येत होता. तिच्या तोडच्या गाण्याचा पहिला चरण उमटला. त्या चरणाच्या शब्दांनी प्रेक्षकांच्या हृदयाचा एकदम ठाव घेतला. हजारो हातांच्या टाळ्यांनी गाण्याचा ताल धरला.

बॉक्समध्ये बसलेल्या बाबलीच्या अंगावर एकदम शहारे आले. तिला वाटल, आपण खचित स्वप्नात आहोत... आणि ते रोमांच तिच्या अंगावर असतानाच चित्रपटातल तें गाण संपल. इतका वेळ पायाशीं तसाच रिकामा राहिलेला घडा तिन उचलला, आणि पाण्याच्या काठाशी जाऊन तिनं तो पाण्यात बुडविला...

बाबलीला एकदम आठवण झाली. हुब्रेहूब हाच प्रसंग तिच्या आयुष्यात एकदा प्रत्यक्ष घडला होता... अशीच नदी, असंच पाणी, असंच झाड, असच तें पाण्याजवळ जाण, आणि अगदीं असच घागर पाण्यात बुडविण !—पण त्या गोष्टीला आता जवळजवळ—किती बर ?—तीन वर्षे झालीं होती. या चित्रपटातल्या नायिकेप्रमाणेच ती एके दिवशीं नदीवर जाऊन घागर पाण्यात बुडवीत होती. फरक एवढाच की, ती या नायिकेप्रमाणे आनंदानं गाण म्हणत नव्हती, तर उलट अतःकरणात दाटलेला दुःखाचा आणि निराशेचा पूर सोशीत होती. नदीच्या पाण्यात

आपल्या डोळ्यातलीं आसवं साडीत होती. तिला वाटत होतं, आता यापुढें जगण्यात अर्थ नाही. या गावात आपली अबू आता राहिलेली नाही. सावकाराच्या मुलाच्या नादान विषडलेली एक अकलशून्य, चारित्र्यहीन, कलकित मुलगी म्हणून सारा गाव आता आपल्याकडे पाहिल. आपला सावत्र बाप यापुढें आपल्याला घरात ठेवणार नाही. त्यान घरात जरी ठेवेल तरी त्याची शिवीगाळ आणि मारहाण सोशीतच आपल्याला राहाव लागेल. आता यापुढें जगण्यात काहीं अर्थ नाही. हातातली घागर भरण्यासाठी पाण्यात बुडविण्याऐवजी स्वतःच पाण्यात बुडी घेऊन हें जिणें संपवाव हेच चागल...तिन आजूबाजूला पाहिल, कुणी नाही अशी मनाची खात्री करून घेतली. घागर दूर ठेवली. ओचा-पदर खोवला, देवाच नाव घेतल. आणि ती पाण्यात उडी घेणार तोच तिला हाक ऐकू आली, “ बाबली ! ” तिन दचकून पाहिलं. तिला हाक मारीत पडित तिच्याकडे धावत येत होता ! ..

बॉक्समधल्या कोचावर बसून चित्रपट पाहणाऱ्या बाबलीच्या डोळ्यापुढे तीन वर्षांपूर्वीच्या तिच्या प्रत्यक्ष जीवनाचा हा चित्रपट सरकत होता.

गावच्या सावकाराचा मुलगा रंगनाथ उडाणटप्पु आणि चगीभंगी म्हणून प्रसिद्ध होता. त्यान गावातल्या किती तरी मुलींच वाटोळ केल होतं. आणि हे माहीत असूनही ती त्याच्या नादीं लागली होती. तिच्या काळ्या सावळ्या रूपावर, आणि मुसमुसणाऱ्या तारुण्यावर तो लुब्ध झाला यात आश्चर्य नव्हत, ती त्याच्या भुलावणीला बळी पडली होती हे आश्चर्य होत. तिच्या बापान तिला बजावून सांगितल होत “ त्या रग्याच्या नादीं लागलीस तर तोड फोडून टाकीन लक्षात ठेव. ” साऱ्या गावानही हाच इशारा दिला होता. पण तारुण्याच्या पहिल्या वेड्या अवस्थेत ती होती. सावकाराचा रंगनाथ तिला हवासा वाटू लागला होता. तो तिला पैसे देऊ शकत नव्हता. कारण सावकारीची सारी जिदगी त्याच्या कटू बापाच्या हातात होती. पण गोड गोड थापांची खैरात तो वाटेल तेवढी करू शकत होता. त्या थापा तिला पैशापेक्षा लाख मोलाच्या वाटल्या. रंगनाथच्या जाळ्यात ती सापडली आणि पुरती अडकली. ती त्याच्या चोरून गाठी भेटी घेऊ लागली.

हवालदार भोसल्याचा तरुण मुलगा पडित तिच्याशी लग्न करायला

तयार होता. पण तिला वाटे, शिपाई पेशाच्या या तरुणाशीं लग्न करण्यात कोणतं हशिल आहे ? हा काय मला ख्यालीखुशालींत ठेवील, माझ्या गुणाच कौतुक करील, मला मोठमोठ्या शहरीं घेऊन जाईल, कीं उंची उंची साड्या नेसवील, कीं दागिने घालील ? लष्करी नोकरी करता करता हा मला गावोगाव हिंडवील, आणि एक दिवस कुठल्या तरी लढाईत हा मेला कीं सरकारांतून मिळणाऱ्या पेन्शनीवर चार मुलं संभाळीत मला आयुष्य काढाव लागेल. त्यापेक्षा रंगनाथाशीं लग्न करणं किती तरी चांगलं. तो रंगेल आहे, गुलहौशी आहे, त्याचा कद्रू बाप मेला कीं सावकारी आणि इस्टेट त्याचीच आहे.

या दिशेबानं तिनं पंडित भोसलेला झिडकारलं आणि रंगनाथाच्या नादाला ती जास्त जास्त लागली. त्यान तिला लग्नाचीं वचनं दिलीं तीं तिला खरीं वाटलीं. ती त्याला आपलं सर्वस्व देऊन बसली.

आणि एके दिवशीं रंगनाथचं लग्न झालेलं तिनं डोळ्यानीं पाहिलं. त्याच्या लग्नानंतर तो जेव्हां भेटला तेव्हा तिनं त्याला खूप शिंव्या दिल्या. पण तो निर्लज्जपणान हंसून म्हणाला, “उगीच का भाडतेस ? मी काय तुझ्याशीं खरंच लग्न करणार होतो ? तू माझी रखेली होतीस. आणि यापुढें देखील तुला रखेली म्हणून ठेबायला मी तयार आहे.” तें ऐकताच तिनं त्याच्या खाडकन मुस्कटांत मारली होती. त्याचं भाडण ऐकून तिचा बाप बाहेरच्या सोप्यात आला होता. रंगनाथानं त्यालाही सांगितलं होतं कीं. “आजपर्यंत तुझी ही बाबली माझी रखेली होती. यापुढेंही ती माझी रखेली राहील. तिचं आणि तुझंही कल्याण होईल.” तिच्या बापानं रंगनाथाला हाकून दिलं होतं, पण तिला घरात नेऊन यथास्थित बडवून तो म्हणाला होता, यापुढें तू माझ्या घरात राहू नकोस ...

त्या दिवशीं तिनं जीव दिलाच असता, पण पंडित अकस्मात् हाका मारीत आला होता. त्यान तिला नदीवरून परत नेलं होतं. तिला तो म्हणाला होता, “माझ्याशीं लग्न कर असंच मी तुला म्हटलं असतं, पण लढाई सुरू झाली आहे. आघाडीवर जाण्याचा मला तातडीचा हुकूम झाला आहे.”

ती त्याला म्हणाली, “ मग मला नदीवरून परत कशाला आणलंस ? ”

“ तुझा जीव मोलाचा वाटतो म्हणून.”

“ मोलाचा ? ” तिनं विचारलं, “ आता काय मोल राहिलं आहे माझं ? ”

पंडित म्हणाला, “ असं म्हणू नकोस बाबली ! माणसाच्या जीवनाचं मोल कधी सपत नाही. तुझ तर सार आयुष्य तुझ्यासमोर आहे. तूं तरुण आहेस, देखणी आहेस, पुष्कळ गुण तुझ्या अर्गी आहेत.”

ती एकदम म्हणाली, “ त्या गुणांनीच मला पागल केलं की ! ”

तो म्हणाला, “ पण त्या गुणांनीच कदाचित् तुझ्या हातून झालेला पागलपणा तूं पुसून काढशील, आणि मोठी होशील. तुझ्याबद्दल मी मनाशी काही एक गोष्ट ठरविली आहे. तूं हो म्हणशील तर — ”

ती म्हणाली, “ तू मला वाचविलंस. आतां माझं वाटेल तें तूंच कर. ”

त्यानं तिला आपल्याबरोबर मुंबईस नेल होतं, आणि त्याचा एक स्नेही सिनेमाच्या धंद्यात होता, त्याच्या स्वाधीन करून तो आघाडीवर निघून गेला होता. त्यानंतर गेल्या तीन वर्षांत त्याची बातमी तिला मुळींच नव्हती...ती आपल्या गुणानीं मोठी मोठी होत गेली होती. आज तिच्या यशाचा कळस झाला होता...आनंदाचा मात्र नव्हे ! कारण बॉक्समध्ये बसून चित्रपट पाहात असताना आज तिला पंडितची विशेष आठवण होत होती. त्यानं तिला वांचविली नसती तर तिचं आयुष्य त्याच दिवशी नदीच्या पाण्यांत संपलं असत. कीर्तीचे हे सोडाळे बघायला बाबली शिल्लकच राहिली नसती. तिचा मानसन्मान होत होता, तिच्या गळ्यात हार पडले होते. आणि ज्यानं तिला आत्महत्येपासून परावृत्त केलं आणि कीर्तीच्या या मार्गावर आणून सोडलं तो भोसल्यांचा पंडित कुठे आहे तें देखील तिला माहीत नव्हतं ! उलट ज्यानं एकदां तिच्या तारुण्याशीं गंमतीनं खेळ केला, तिच्या अब्रूला कलंक लावला, तो रंगनाथ मात्र तिच्या आयुष्यांत आज पुन्हां परत आला होता. तिच्या

डाव्या हाताला, तिच्या शेजारी, तिला खेदून बसला होता. त्याला ती दूर ढकलू शकत नव्हती...

ज्या दिग्दर्शक-निर्मात्यांनी हा चित्रपट काढला होता त्यांना मोठ्या भाडवलाची गरज होती. रगनाथचा बाप आतां मेला होता. त्याच्या हातात लाखो रुपये खेळू लागले होते. चित्रपटाच्या धर्मात वाटेल तेवढे पैसे घालायला त्याची तयारी होती. बाबलीन त्याच्याजवळ रखेली म्हणून रहाव एवढीच एक त्याची अट होती. त्यान हव तेवढ भाडवल दिल तर धर्मात तिला भागीदार करण्याची दिग्दर्शकाची तयारी होती. तिच्यापुढे आणखी आणखी पैसा, आणखी आणखी कीर्ति हात जोडून उभी होती. फक्त तिन रगनाथला 'हो' म्हणायचा अवकाश होता. तिच्यापुढे एकच प्रश्न होता, रगनाथला रुकार द्यायचा काय? 'हो' म्हणायचा काय?...

एकदम दिवे लागले तेव्हा ती आपल्या विचारातून जागी झाली... थिएटरातले हजारो लोक जागेवरून उठले. गलगा झाला. बॉक्स-खालच्या जागावरचे लोक पुन्हां थवा वरून तिच्याकडे पहात राहिले. तिचा एक हात दिग्दर्शकांनी धरला. दुसरा रगनाथन धरला. दोघाकडे पाहून ती हसली. त्या दोघांनीहि तिला न बोलता विचारल, मग काय, ठरलं ना? आपणही न बोलताच त्यांना 'हो' म्हणून सांगितल अस बाबलीला वाटल. त्या दोघांबरोबर ती बॉक्सच्या दाराशी आली...

तितक्यात एक स्त्री तिच्यापुढे येऊन उभी राहिली आणि हातातला एक मोठा थोरला हार तिन तिच्या गळ्यात घातला. गुच्छ तिच्या हातीं देता देता ती स्त्री म्हणाली, "मध्यांतरच्या वेळेस स्टेजवर येऊनच हा हार मी तुमच्या गळ्यात घालणार होतें, पण मला धीर झाला नाही."

बाबलीन हसून विचारल, "तुम्ही कोण ते मला कळेल काय? तुमच नाव—?"

ती स्त्री म्हणाली, "माझं नांव नका विचारू. हा हार मी तुम्हाला घातलेला नाही. ज्यांनी माझ्याबरोबर मुद्दाम धाडला ते इथल्या मिलिटरी

हॉस्पिटलमध्ये अथरुणावर पडून आहेत. मी तिथली एक नर्स आहे. त्याच नाव विचारा—

बाबलीनं हसून म्हटल, “ सागा. ”

“ कॅप्टन पंडित भोसले. ”

“ काय, म्हणता काय ? ” बाबलीन अत्यंत आश्चर्याने आणि आतुरतेने विचारल, “ ते इथे मुबईत आहेत ? ”

“ होय, ते आज महिनाभर इथल्या हॉस्पिटलमध्ये आहेत. ”

“ माझी त्याची भेट होऊ शकेल ? ”

“ का नाही होऊ शकणार ? जरूर होईल. ”

“ आत्ता येऊ मी तुमच्याबरोबर ? ”

ती नर्स हंसली आणि म्हणाली, “ आत्ता अपरात्रीच्या या वेळी कशी भेट होईल ? ”

“ मग केव्हा ? उद्या सकाळी ? ”

“ हो, सकाळी होईल. ”

“ मला त्याचा पत्ता देऊन ठेवा. ”

त्या नर्सन हॉस्पिटलचा पत्ता लिहून दिला.

रात्री बाबलीला मुळीसुद्धा झोप लागली नाही. ज्युबिलीचा तो समारंभ तो स्तब्ध, ती भाषण, ते हार यापैकी तिला काही एक आठवत नव्हत. तिचं सारं लक्ष ही रात्र केव्हा एकदाची संपते याकडे होत. सूर्योदय झाल्याबरोबर ती अथरुणावरून उठली. तिनं स्नान केल. साधे कपडे केले. नऊ वाजल्याबरोबर ती हॉस्पिटलकडे निघाली. जाता जाता बाटेंत तिन खूप फुल विकत घेतली.

हॉस्पिटलच्या आवारात ती शिरली. गाडीतून खाली उतरली. कुठे जाव, कुणाचा विचाराव या शकने क्षणभर उभी राहिली. आणि तितक्यात कॅप्टन पंडित भोसले तिच्या नजरेस पडला. तिला अतिशय आनंद झाला. पण तिच्या पोटांत एकदम धस झाल... कारण तिनं पाहिल तों हिरवळीवर एका चाकाच्या खुर्चीत तो बसला होता. खुर्चीच्या पायड्यावर एक पाय त्यान ठवला होता. त्याचा दुसरा पाय लाकडी होता !

ती हात रुमाल दाखवीत धांवतच गेली. ती दृष्टीस पडल्याबरोबर तो चकित झाला अन् हसला. ती जरार्शी दूर असतानाच तो म्हणाला, “बाबली !” ती जवळ गेली. “पंडित” असं म्हणून तिन बरोबर आणलेल्या फुलांचा भारा त्याच्या पायांवर ठेवला.

त्यानं हंसून म्हटलं, “तू येशील अस मला वाटलं नव्हतं.”

तिनं त्याचे दोन्ही हात धरले आणि म्हटलं, “माझ्यासाठी तूं हार पाठविशील अस माग तरी कुठें वाटलं होत ? पंडित, तू मला विसरला नाहीस ?”

तो म्हणाला, “बाबली, मी तुला कसा विसरेन.”

तितक्यात तिनं आपल्या लाकडी पायाकडे पाहिल अशी त्याला शंका आली, त्याची चर्या एकदम खिन्न झाली. त्याच्या मनांतले विचार ओळखून ती म्हणाली, “पंडित, तू उगीच वाईट वाटून घेऊं नकोस, तू कसाही असलास तरी मला हवास. मागं लढाईवर निघाला होतास म्हणून मला टाकून गेला होतास. आता तसं करूं नकोस. आतां नाहीं ना तुला लढाईवर जायचं ?”

“आता कसचा जातो ? इथून डिस्चार्ज मिळाला, कीं मी गांवीं जाणार.”

“एकटा जाऊं नकोस. आपण दोघ मिळून जाऊ. देवीच्या पाया पडायला म्हणून जाऊं. तुझ्या वडिलाचे आशीर्वाद मागायला जाऊं जोडीन ?”

त्यानं आपल्या लाकडी पायाकडे नजर टाकल्यासारखं केलं आणि म्हटलं, “है चालेल तुला ?”

तिनं हुंदका गिळतां गिळतां मान हालविली आणि मग उभ्या उभ्याच त्याचं मस्तक ओढून घेऊन आपल्या छातीशीं टेकलं.

पिंपरी स्टेशनाच्या आलिकडच्या चढतीवर गाडी एकदम थांबली तेव्हा त्या पहाटेच्या प्रहरीं एकमेकांच्या अंगाखाद्यावर मरगळलेल्या माना टाकून व रात्रभरच्या जागरणाने तारवटलेले डोळे मिटून झोपेच्या चार डुलभ्या मिळाल्या तर घेऊ पाहणारे, माणसानीं खचून भरलेल्या थर्डक्लासमध्ये, उतारू डब्याला बसलेल्या धक्क्याने खडबडून जागे झाले. परंतु त्यापैकी बहुतेकांनी गाडी फक्त धावायची बंद होऊन उभी राहिली आहे, आपल्या जिवाला ज्यायोगे धोका उत्पन्न होईल असा अपघात झालेला नाही, एवढा अदमास घेतल्यावर एखाद दुसरी जाभई देऊन शेजारच्या माणसाच्या अगावर अथवा खिडकीच्या फळीवर डोक्याचा पुढचा अगर मागचा भाग टेकून झोपेच योगसाधन पुन्हा सुरू केल. दहा वीस जणांनी मात्र विड्या शिलगावल्या, खिडक्या उघडून त्यावाटे तोंड बाहेर काढून गाडी अशी एकदम आचके देऊन का उभी राहिली त्याची पाहणी केली, आणि सिम्रल पडला नसल्यामुळे गाडी थांबली हे समजल्यावर “ हात-त्येच्या ! ” असा निराशेचा उद्गार काढून, धुकून, आपापल्या माना खिडकीतून आत घेतल्या, व जाभया देतां देता आणि नाकातोंडातून धूर काढता काढता गाडी पिंपरी स्टेशनावर किती लेट झाली होती त्याची आपसात चर्चा सुरू केली. ती चर्चा लवकरच थांबली असती व घामाच्या दर्पाने आणि अर्धवट अंधाराने भरलेल्या त्या डब्यात पुन्हा सार स्तब्ध झालं असतं. पण तितक्यात संडासाच्या फळीला टेकून अग दुमडून घेऊन गा उतारूच्या मिरच्याच्या पोत्यावर अवघडून निजलेल्या सभून एक भयंकर किंकाळी फोडली आणि अगाला वाकडे तिकडे हिसके दिले !

ती ऐकताच सारीं माणसं खडबडून जागीं होऊन सावरून बसलीं व तारवटलेले डोळे ताणून संडासाकडे पाहू लागलीं. “ कोण ओरडलं ? ” “ कुणी किंकाळी फोडली ? काय झाल हो ? ” अशा घोगऱ्या प्रश्नांची गजबज माजली. सभूच्या जवळच्या माणसानीं ओळखलं होतं कीं झोपेत कसल तरी स्वप्न पडल्यामुळे तो दचकून किंवाळला होता. एकदोघानीं याला गदगदां हालवलं व म्हटलं, “ काय झालं रे ? जागा झालास कीं

नाहीं ? डोळे उघड, डोळे उघड ! ” चोराला काढण्यानी बाधून वेऊन निघालेले दोन पोलीस शिपाई सडासाजवळच्याच बाकावर बसले होते ; त्याच्यापैकी एकान आपल्याबरोबरच्या वॉटरब्रेगमधल पाणी घेऊन ते सभूच्या तोडावर मारल. त्याबरोबर संभून मान झटकली, दोन्ही पजानी पाणी पुसल, आणि डोळ्याची उघडझाप केली. कुणी तरी त्याला विचारल, “ काय रे, स्वप्न पडल होय ? ” त्यान फक्त मान हालविली. त्या माणसान पुन्हा विचारल. “ कसल स्वप्न पडल ? आम्हाला साग तरी. ही घे विडी ! ” पण सभून मान हालवून नको म्हटल आणि त्या माणसाच्या प्रश्नालाहि त्यान काही उत्तर दिल नाही. त्याला जे स्वप्न पडल होत ते तो कुणाला सांगू शकत नव्हता ते सांगितल तर बाकावरच्या दोन पोलीस शिपायाच्या मधोमध काढण्यानीं आवळलेले हात एकमेकावर दुमडून बसलेल्या त्या चोरासारखी आपली अवस्था होईल हें त्याला कळत होत. तो गप्प राहिला. सडासाच्या फळीवर मान टेकून त्यानं डोळे मिटले. पुन्हा ते भयंकर स्वप्न पडू नये म्हणून झोप न घेण्याचा त्यान निश्चय केला. मात्र ज्या गोष्टीतून त्याच्या त्या भयंकर स्वप्नाचा उगम झाला होता त्या गोष्टीबद्दलचे विचार त्याच्या मनात सुरू झाले.

एका माणसाचा खून करण्याची कामागिरी पत्करून तो निघाला होता ! हा खून शक्य तितक्या लवकर आणि विनबोभाट उरकण्याच त्यान कवूल केल होत, व बक्षिसाची सबंध रक्कम आगाऊ घेतली होती. ही त्याची नेहमीची पद्धति होती. अलीकडे या टापूंत चार कार्यकर्त्यांचे जे खून एकामागोमाग झाले होते व ज्यांच्या बातम्या ऐकून सामान्य लोक भेदरून गेले होते, ते सारे करताना सभून बक्षिसाची सारी रक्कम अशीच आगाऊ घेतली होती. धान्याचा, साखरेचा, रॉकेलचा, पेट्रोलचा, कापडाचा काळा-बाजार करणाऱ्या लोकाना जे कार्यकर्ते दुष्मनासारखे वाटत होते, त्याचे काटे काढण्यात सभूसारखा दुसरा वाकबगार माणूस नाही अशी त्याची खात्री होती, व त्याच्या हातावर चार पाच हजार रुपये एका रकमेन आगाऊ ठेवण्यात त्याना काहीच धोका वाटत नसे. संभू भागाचं काम करीत होता, पण त्यातहि इमानाला जागत होता. ज्या काळाबाजारवाल्यांची काम त्यानं

पत्करली त्यांना त्याच्या पैशाचा मोबदला त्यान इमानान दिला होता. त्याचे शत्रू त्यान झटाझट दूर केले होते !

अशाच कामगिरीवर तो आता 'धायवड'ला निघाला होता. त्या भागातल्या एका काळाबाजारवाल्याची कामगिरी त्यानं पत्करली होती. त्या व्यापाऱ्याला निश्चित करण्यासाठी तो आणखी एक खून करणार होता. फरक एवढाच की ज्याचा खून पाडण्यासाठी तो आता धायवडला निघाला होता तो त्याचा एके काळचा दोस्त होता. या जिल्ह्यात आणि आसपासच्या भागात १९४२ मध्ये जी घातपाती चळवळ झाली त्या चळवळीत संभू आणि ज्या चंद्रोजी राण्याचा खून करण्याच्या कामगिरीवर तो निघाला होता तो चंद्रोजी हे दोघेही हातात हात घालून वावरले होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर मात्र या दोघांच्या विचारसरणीत तफावत पडली होती व त्याच्या वाटा निराळ्या झाल्या होत्या. देशात प्रथम शांतता व सुव्यवस्था झाली पाहिजे व सर्व प्रकारच उत्पादन वाढलं पाहिजे अस प्रतिपादणाऱ्या पक्षांत सामील होऊन चंद्रोजी कार्य करित राहिला होता, उलट नेहरू सरकारच्या मार्गात काही ना काही विध्वं आणण्याच्या हेतूने विरोधी आघाडी उघडणाऱ्या पक्षात संभू काही दिवस सामील झाला होता पण लौकरच त्या पक्षाचिह्न काम त्यान सोडून दिलं होतं. बेचाळीसच्या अखेर अखेर त्या चळवळीतले काही लोक देशकार्याच्या नावाखाली गबर होण्याच्या खटपटीला लागले होते. संभू अशा लोकांपैकी होता. त्याला पैशाची आणि 'की जय'च्या आरोळ्यांची चटक लागली होती. यापैकी त्या आरोळ्या मिळविण बदललेल्या शांततेच्या काळात सोप नाहीत जेव्हा संभूच्या लक्षात आल तेव्हा तो वाटेल त्या गोष्टी करून पैसे मिळविण्याच्या मार्गाला लागला. घातपात, जाळपोळ आणि खून या गोष्टींना देशभक्ति म्हणावयास आता कोणी तयार नव्हत. पण या मालाला काळाबाजारवाल्यांच्या बाजारात मागणी होती. या मागणीचा फायदा संभूने घेतला होता. त्यान आतापर्यंत चार कार्यकर्त्यांचे खून करून काळाबाजारवाल्यांचा मार्ग निष्कटक केला होता. आता तो आपला पूर्वीचा दोस्त चंद्रोजी राणे याचा निकाल लावण्यासाठी धायवडला चालला होता...आतां हे पिंपरी स्टेशन येणार होतं...दुपारी बारा वाजण्याच्या सुमारास धायवड स्टेशन.

स्टेशनापासून पाच मैलावर एका छोट्या वाडीत चंद्रोजी रहात होता...

गाडी थोडीशी हादरली आणि डब्याला हिसका बसला तेव्हा सभू आपल्या विचारातून जागा झाला. चाकाचा चमत्कारिक तक्रारखोर आवाज क्षणभर झाला व तो सपला तेव्हा गाडीची गतीही सपली, आणि मग एकदम खिडकी उघडल्याबरोबर वादळी वाऱ्याचा झोत आत शिरावा त्याप्रमाणे माणसाचा कलकलाट डब्यात शिरला. ज्या पोत्यावर सभू अग दुमडून बसला होता त्यावर कुणी तरी बुटाचे पाय खसकून दिल्यामुळे आतल्या मिरच्याचा खकाणा उडाला. तो नाकातोडात शिरल्यामुळे सभूला एकामागोमाग एक अशा चार पाच शिंका आल्या आणि दोन्ही हात तोडावर ठेवून खोकला आवरता आवरता तो हैराण झाला त्याच्या नाकातोंडातून पाणी ओघळल, त्याच्या मनातले विचार पार नाहीसे झाले. तो अगदी पुरता जागा होऊन पाहू लागला...पिंपरी स्टेशन आल होत !

उतारूची झिड उडाली, चार सहा लोक डब्याखाली उतरले, परंतु दहा वीस आत शिरले, आणि तितकेच आत घुसण्यासाठी दाराशीर् गदीं करून उभे होते. आधीच माणसांनी खचून भरलेल्या त्या डब्यात बोचकी कोंबली जात होती, माणसं शिरत होती. 'जागा नाही' 'जागा नाही' म्हणून आतले लोक ओरडत होते, परंतु त्या ओरडण्याला न जुमानता एकेक माणूस आत शिरतच होता. एक म्हातारा माणूस दाराबाहेर उभा राहून हात जोडून विनवणी करीत होता. "पोरीला वाइच जागा द्या हो!". त्याच्या शेजारी एक दीड वर्षांचे पोर हातात घेऊन वीस वर्षांची एक तरुण मुलगी उभी होती, आणि तिच्या पदराला धरून आठ दहा वर्षांचा एक मुलगा उभा होता. म्हातान्याच्या विनवणीला कुणी दाद देईना. "चढ, शीर की डब्यामदी!" अस तो आपल्या लेकावर खेकसून ओरडू लागला. "शीर म्हणजे कशी शिरूं सांगा ना!" अस ती आपल्या बापाला रडव्या स्वराने विचारू लागली. गाडीची शिटी वाजली. हिरव निशाण उंच करीत आपल्या डब्याकडे जाणाऱ्या गाडीन म्हातान्याला एक शिवी हासडून म्हटलं, "उभा काय राहिलास? बस की! गाडी चालू होणार बघ." म्हातान्यान दोन बोचकी डब्यात टाकली, आठ दहा वर्षांच्या त्या मुलाला खसकून उचलून डब्याच्या पायरीवर ठेवले, आणि

लेकीच्या हातांतलं तान्ह मूल आपल्या हातीं घेऊन तो तिच्यावर ओरडला “ चढ, चढ बिगी बिगी ! ” त्यान तिचं तान्ह मूल परत दिल तेव्हा गाडी चालू झाली होती. लाबून त्याचे शब्द ऐकू आले, “ जाई, सभाळून जा. येशा, नीट सभाळून जारे ! ” तो आठ दहा वर्षांचा मुलगा दारात आपला तोल कसाबसा सावरीत उभा राहून म्हाताऱ्याला हात दाखवीत होता, आणि ओरडत होता, “ बाबा, तुम्ही जावा आता ! ”

जाईच्या हातातलं तान्हं मूल भेदरून आणि गुदमरून मोठमोठ्यादा रडूं लागल. तिन उभ्याउभ्याच त्याला आपल्या पदराखालीं घेतल. पण गाडीला हिसके बसत होते त्यामुळं त्या अर्भकाला स्तनपान करता येईना, आणि तें आणखीच रडूं लागल. कुठे टेकायला मिळेल काय म्हणून जाईन इकडे तिकडे दृष्टि टाकली. सभूच्या नजरेला तिची नजर भिडली. तो चट्कन उठला व तिला हळूच म्हणाला, “ इथ बसा तुम्ही. ” कृतज्ञतेचा एक कटाक्ष त्याच्याकडे टाकून जाई बसली. नीट माडी घालून ती आपली चोळी वर करूं लागली तेव्हा सभून आपली नजर फिरवली. जाईच मूल एकदम शांत झालं. त्यान आपल्या गोजिरवाण्या लालसर हाताची मूठ वर केली तेव्हा जाईन एकदम खालीं वाकून त्या मुठीचा मुका घेतला. पोलीस शिपायाशेजारीं बाकाच्या टोकावर कसबस ठेकून बसून संभू येशाला म्हणाला “ ये ” आणि आपल्या माडीवर त्यान त्याला बसविल. बसायला इतकी सुंदर जागा मिळाल्यामुळे छाटा येशा खुशीत आला आणि जाईशीं गप्पा मारू लागला. जाईन आपल्या मुलाला पदरावेगळं केल्यावर तो त्या बालकाच्या तोडापुढ चुटक्या वाजवीत खिडकीबाहेर बोट दाखवीत “ तो पहा कावळा ” “ ती पहा चिमणी ” अशा महत्वाच्या बातम्या सांगू लागला. “ येशामामा काय म्हणतो ? ” असं जाईहि आपल्या बालकाला पुनः पुनः विचारू लागली. माणसांनीं खचून भरलेल्या एका डब्यात आपण कशीं बशीं बसलों आहोत याचं भान त्या बहीण भावाना उरल नव्हत. जाईच्या माडीवर हसत पडलेल्या त्या चिमुकल्या जीवाच परोपरीन कौतुक करण्यात तीं दोघ गुंग झालीं होती. आणि तें गोड दृश्य पाहण्यात सभू इतर साऱ्या गोष्टी विसरून चूर झाला होता...

डब्यातली बहुतेक गर्दी यात्रेची होती. ती पुढच्या स्टेशनावर खाली उतरली. कैद्याला घेऊन चाललेले दोघे शिपाईदेखील त्या स्टेशनावर उतरले. मिरच्या घेऊन निघालेला गुजर दुकानदारहि आपली पोती खाली ओढून घेऊन निघून गेला. डब्यात ऐसपेस जागा झाली. संभूच्या माडीवरून उडी मारून येशान खिडकीशेजारी जागा पटकावली. बोचक्यातल एक दुपटं काढून तें बाकावर पसरून जाईन आपल्या तान्ह्या मुलाला निजविल, व काहीं वेळ त्याला थोपटल्यावर तिन बोचक्यातून एक पुस्तक काढल व ते ती वाचू लागली. त्या पुस्तकाच्या रंगीत मुखपृष्ठावरच्या चित्रात काळा बुरखा घेतलेला एक इसम दुसऱ्या एका माणसाच्या पाठीत खजीर मारीत होता. त्या चित्राकडे आणि चित्राच्या वरच्या बाजूस पुस्तकाच्या नावाची जाड ठशातली अक्षर होती त्याकडे सभू निरखून पाहू लागला. परंतु तीं अक्षरं त्याला उलटीं दिसत असल्यामुळे आणि गाडीच्या धक्क्याबरोबर जाईच्या हातातल पुस्तक सारख हालत असल्यामुळ त्याला ते नाव वाचता येईना. काहीं वेळान पुस्तकाच्या मलपृष्ठावरच चित्रदेखील आपल्याला उलट दिसत आहे असा भास सभूला होऊ लागला. आणि तें चित्र मोठ मोठ होत जाऊन सबंध डब्यात भरल आहे आणि तें आपल्यापुढे वाकडं तिकड नाचत आहे असहि त्याला वाटू लागलं. त्यानं आपले हात तोडावर ठेवले आणि मान फिरविली. जाईकडे अगर तिच्या हातातील पुस्तकाकडे पुन्हा दृष्टि टाकण्याचा त्याला काही केल्या धीर होईना !

त्याच्या कानावर मज्जळ स्वर आले म्हणून त्यानं चमकून वळून पाहिल. खिडकीपाशीं बसलेला येशा तोडान एक लहानसा बाजा वाजवीत होता. संभूची व त्याची दृष्टादृष्ट झाल्याबरोबर त्यान बाजा तोडावेगळा करून हास्य केलं आणि विचारल, “तुम्हाला येतो वाजविता ?” सभूनं मान हालविली, पण त्याच्या नकळत त्याच्या तोडावर थोडं हास्य उमटल असावं. कारण येशा खिडकीपासल्या आपल्या जागेवरून उठला व त्याच्यापुढे उभा राहून बाजा पुढे करून म्हणाला, “वाजवा ना !”

“मला वाजविता येत नाही” असं संभू म्हणणार होता; पण तितक्यात जाई आपल्या जागेवरून येशाला म्हणाली, “वेडा तर नाहीस तू येशा ?

तुझ्या तोडानं उष्टा झालेला बाजा दुसऱ्या माणसान तोंडाला कसा लावायचा रे ! ” आणि लगेच संभूकडे पाहून ती म्हणाली, “ आणि आठ आण्याचा बाजा तो वाजणार कितीसा ? पण परवा जत्रेत विकत घेऊन दिल्यापासून यानं सारखी कटकट चालविली आहे. फुक मारून प्य प्य करून वाकडे तिकडे सूर काढतो, आणखी विचारलं तर म्हणतो, ‘ जन गण मन ’ वाजवतो आहे मी ! खुळा रे खुळा ! चल बस आपल्या जागेला ! ” असं म्हणून ती मोठ्यादा हसली. इतक गोड हसणं संभून जन्मात पूर्वी कधी ऐकल नव्हत.

येशा थोडासा खजिल होऊन खिडकीजवळच्या आपल्या जागीं परत बसला. त्यानं आपला बाजा खिशात घातला आणि बाहेरच्या शेतात चरणारीं गुरं तो मोजू लागला. तितक्यात गाडी एका लहानशा पुलावरून गेली तेव्हा गुराऐवजी पूल मोजायच त्यान ठरविल. पण बराच वेळ झाला तरी दुसरा पूल येईना तेव्हा अंगावरून धावत गेल्याप्रमाणे वाटणारे तारेचे खांब तो मोजू लागला वीस खांब मोजल्यावर त्याला त्या गोष्टीचाहि कंटाळा आला. मग तो एकदम जागेवरून उठला, पुन्हा संभूसमोर येऊन उभा राहिला, आणि खिशातून एक छोटासा पर्याचा जोड काढून म्हणाला, “ आपण पर्यानीं खेळू या काय ? ”

मध्यतरीं पुन्हा आपल्या विचारात मग्न झालेला संभू दचकल्यासारखं करून म्हणाला, “ आ ? ”

हातातले पत्ते दाखवीत येशा म्हणाला, “ आपण खेळू या काय ? ”

संभूनं विचारलं, “ दोघानींच खेळायच ? ”

“ हो हो. दोघात खेळायचा डाव आहे की ! ”

“ पण मला येत नाहीं रे ! ”

“ मी शिकवतो कीं तुम्हाला. अगदी सोपा आहे. तुम्ही जरा वळून असे आडवे माडी घालून बसा. ” अस म्हणता म्हणता बाकावर संभूसमोर बैठक मारून डाव पिसून पालथ्या पर्याच्या दोन ओळी तय र करण्यास येशान सुरुवात केलीदेखील.

“ आता काय करावं ह्या खुळ्याला ! ” असे जाईचे शब्द संभूला ऐकू आले. त्यानं तिच्याकडे पाहिलं आणि हळूच म्हटलं, “ मला त्रास

नाहीं होत त्याचा. बोलून चालून लहान मुलगा आहे.” जाई हसली.

काहीं वेळानं तिनें बोचक्यातून फराळाचे जिन्नस काढले आणि येशाला ओरडून विचारल, “ए पोरा, आता जरा फराळ करतोस का ?”

त्या डावात येशाच्या हातात फारच खराब पान आली होती, त्यामुळे बहिणीचा प्रश्न त्याला चटकन् ऐकू गेला. हातातलीं पानं टाकून देऊन तो संभूला म्हणाला, “आता बस झाल !” आणि एकदम उठून तो जाईजवळ गेला.

जाईनं एका डब्याच्या झाकणात फराळाचे जिन्नस घातले व ते झाकण येशाच्या हातीं देऊन, नजरेन सभूकडे खूण करीत ती त्याला म्हणाली, “आधी हे त्याना दे.”

सभू झटकन् म्हणाला, “नको नको, मला काहीं नको.”

जाई म्हणाली, “व्या, व्या. नको काय म्हणता ?”

“मीं अजून सकाळपासून चूळदेखील भरली नाही.”

“हातुतिच्या ! मग आपल्याजवळ पाणी आहे कीं. येशा, तो लोटा दे त्याना.”

मग संभूचा नाइलाज झाला. त्यान चूळ भरून टाकली आणि येशाच्या हातातल झाकण आपल्या हातात घेतल

दुपारीं धायवड स्टेशन आलं तेव्हा जाई आणि येशा आपलीं बोचकीं चटकन घेऊन डब्याखालीं उतरलीं. सभूहि त्याच्या मागोमाग उतरला. ज्या शेटजीची कामगिरी त्यानं पत्करली होती ते त्याला स्टेशनवरच भेटणार होतें, म्हणून ते कुठें दिसतात काय ते तो पाहू लागला. जाईशीं बोलण्याची त्याची फार इच्छा होती, पण त्याला धीर होत नव्हता. येशाशीं त्याला बोलता आल असतं, पण ती स्वारी डोक्यावर बोचक घेऊन लगबग पावल टाकीत केव्हाच दूर गेली होती. एकीकडे शेटजीची लष्ट, खादीनं नखाशिखान्त झांकलेली आकृति नजरेन शोधता शोधता जाईच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे सभू पहात राहिला. गर्दीत अदृश्य होता होता जाईनं एकदा मागं वळून पाहिल. संभून तिच्या नजरेशीं नजर भिडवली आणि तो मनातल्या मनात तिला उद्देशून म्हणाला, ‘तूं, तुझ गोजिरवाणं तान्ह मूल, आणि तुझा भाऊ याच्या संगतीत

माझा वेळ फार चांगला गेला. तुझ्या हातच गोडघोड फराळाच मी खाल्ल. तुझे फार उपकार झाले माझ्यावर. आपली भेट पुन्हा कशाला होणार आहे ? पण मला तुझी आठवण नेहमी राहिल. देव तुझे भलं करां. ' हे सार संभू मनातल्या मनात म्हणाला होता ; पण जणू ते ऐकल्याप्रमाणे आणि समजल्याप्रमाणे जाई त्याच्याकडे पाहून हसली असं त्याला वाटलं. ती दिसेनाशी झाली तरी ती गर्दीकडे पहात राहिला. " काय संभू ? आलास ? " असे शब्द त्याच्या कानावर आले तेव्हा त्यान चमकून वळून पाहिल. काळाबाजारवाले गलेलठ शेटजी त्याच्यापुढे उभे होते आणि त्याच्याकडे पाहून हसत होते. संभू हसला नाही. " हो, आलो " अस अगदी हलक्या आवाजात म्हणून तो त्याच्या मागोमाग चालू लागला.

स्टेशनापासून पाच मैल दूर अगदी आडरस्त्याला असलेल्या वाडीत संभू शिरला तेव्हा तिन्हीसाजा टळून गेल्या होत्या. पत्करलेली कामगिरी आटोपून लगेच धायवड स्टेशनावर परत येऊन रात्रीच्या गाडीनं पसार होण्याचा बेत संभून केला होता. त्यामुळे अपरात्रीऐवजी या घटकेलाच चंद्रोजीचा निकाल लावण्याच त्यान ठरविल होतं. रात्रीचा पहिलाच प्रहर होता, पण अमावास्या असल्यामुळे जिकडे तिकडे अधार पसरला होता. वाडीच मोकळ आवार ओलडल्यावर चंद्रोजीच्या राहत्या झोपडीजवळ संभू चोरट्या पावलांनी आला तेव्हा गोठ्यातल्या गुरांच्या हालचालीचे आवाज त्याला ऐकू आले, आणि शेणमुताचा उग्र वास त्याच्या नाकात शिरला. झोपडीच्या रोखान तो हलके हलके जाऊ लागला. एका वाळलेल्या फादीवर त्याचा पाय पडून तिचा आवाज झाला तेव्हा एक मिनिटभर तो जागच्या जागी उभा राहिला. गोठ्यातील गाय हजरली. दूर कुठे तरी उसाच्या शेतात कोल्हे ओरडले. आजूबाजूला मेंदीचीं झाड बहरलीं होती, त्याच्या सुगंधाचा भपकारा वाऱ्याबरोबर संभूच्या अंगावरून गेला. साऱ्या दिशा गडद अंधारान भरून गेल्या होत्या. फक्त चंद्रोजीच्या राहत्या झोपडीत दिवा जळत होता. त्याच्या प्रकाशाच्या उभ्या आडव्या चिरा लिपलेल्या भितीतून दिसत होत्या...

काही वेळानं संभू पुन्हा चोरट्या पावलांनी चालू लागला. झोपडीच्या

दारापाशी पोचल्यावर त्यान ते हळू हातानं आंत ढकलून पाहिल. तें आतून लावलेल नसल्यामुळे सहज उघडलं गेल. अधारातून आल्यामुळें सभूच्या दृष्टीला झोंपडीतच्या बत्तीचा उजेड जरा जास्तच वाटला. डोळ्याची उघडझाप करीत आत पाऊल टाकून तो म्हणाला, “चंद्रोजी, घरात आहेस का तु ?”

त्याच्या प्रश्नाला उत्तर मिळालं नाही म्हणून त्यान पुन्हा हाक मारली, “चंद्रोजी !”

त्यान इकडे तिकडे निरखून पाहिल. झोपडीच्या एका कोपऱ्यात कुडाची भिंत उभी केली होती. तिच्या पलीकडचा भाग अधारात होता. त्या भिंतीच्या अलीकडे एक खाट होती. खाटेशेजारी एक उंच घडवची होती. तिच्या पायड्यावर कागद आणि पुस्तक रचलेली होती, घडवचीच्या वरच्या बाजूस भिंतीवर गांधी आणि नेहरू याचे छोटे छोटे फोटो होते. खाटेला लागून जमिनीवर अथरलेल्या सतरंजीवर इंग्रजी मराठी वर्तमानपत्र पडली होती. आणि त्या वर्तमानपत्रांच्या गर्दीतच मातीचे रगविलेले दोन छोटे खेळण्यातले बैल उभे होते. त्या बैलाकडे पाहून सभूला मोठा चमत्कार वाटला. चंद्रोजीच्या घरात एखाद मूल असेल अशी त्याची कल्पना नव्हती. बेचाळीसच्या चळवळीत तो आणि चंद्रोजी एकत्र काम करीत होते तेव्हा चंद्रोजीच लग्न झालं नव्हतं. नंतरहि त्याच लग्न झाल्याची बातमी सभून कधी ऐकली नव्हती ...

सभून आवाज किंचित उंच करून पुन्हा हाक मारली, “चंद्रोजी !”

कुडाच्या भिंतीजवळच्या कोटवरच पाघरण हाललं, आणि जराशा क्षीण स्वरात शब्द ऐकू आले, “कोण आहे ?”. खाटेवर निजलेल्या चंद्रोजीन भिंतीकडे असलेल आपल तोंड फिरविल आणि पुन्हा विचारल, “कोण ?”. दाराच्या जरा अलीकडे उभा असलेला सभू त्याला दिसल्याबरोबर तो जरा प्रयत्नानं उठून बसला, आणि हळू आवाजांत म्हणाला “कोण ? सभू !” हसत हसत त्यान आपला उजवा हात उचलला आणि तो पुढे म्हणाला, “अरे दोस्त ! किती दिवसानी दृष्टीस पडतो आहेस ! मी जरा आजारी आहे. मला उठवत नाही. ये असा माझ्याजवळ—”

त्याचं वाक्य पुरं होण्यापूर्वीच संभुनं पिस्तुल काढून रोखून म्हटलं,

“चंद्रोजी ! दोस्ताच्या नात्यानं तुला भेटायसाठी मी आलों नाहीं. तुला ठार मारण्यासाठी आलो आहे. तुझा जीव घेणार आहे मी !”

त्याच्या हातातलं तें पिस्तुल पाहून आणि त्याचे ते शब्द ऐकून चंद्रोजीच्या विशाल भालप्रदेशावर विलक्षण आश्चर्याची आठी उभी राहिली. परंतु तो भ्याला नाही. उलट किंचित् हसून त्यानं विचारलं, “माझा जीव घ्यायला आलास ? तो इतक्या मोलाचा तुला कशासाठी वाटला ?”

संभू म्हणाला, “मला नाही वाटला. ज्याच्या काळ्याबाजाराच्या व्यापारावर तुझ्या खटपटीचं आणि लोकप्रियतेचं संकट आलेलं आहे त्याना मोलाचा वाटला आहे. आणि तो घेण्याची कामगिरी मी पत्करलेली आहे.”

“तूं ही कामगिरी पत्करलीस ? संभू, हें तूं काय बोलतो आहेस ? मला ठार करून लोकाचं कोणतं कल्याण तूं साधणार आहेस ?”

“लोकाचं कल्याण, देशभक्ति इत्यादि शब्दांची मी केव्हाच रजा घेतलेली आहे. चंद्रोजी, माझ्या स्वतःच्या फायद्यापलीकडे दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीकडे पाहण्याची माझी इच्छा नाही. ”

चंद्रोजीनं विचारलं, “मला मारून तुझा तरी काय फायदा होणार आहे ?”

“तुला ठार करून ज्या काळाबाजारवाल्यांचा मार्ग मी निष्कंटक करणार आहे त्याच्याकडून माझ्या कामगिरीबद्दल भरपूर पैसे कसे घ्यावे तें मला माहीत झालेलं आहे. ”

“म्हणजे केवळ पैशासाठी तूं हें नीच कृत्य करणार आहेस म्हणायचा !”

संभू म्हणाला, “देशात सारे लोक नीच कृत्य करण्यांतच मग्न झालेले आहेत, मग मीच एकट्यानं पापपुण्याचा विचार कशासाठी करावयाचा ? याहूनहि अधिक नीच कामं करण्यात गुंतलेलीं माणसं खाताहेत, पिताहेत, चैनीत राहताहेत, मोठारी उडवीत आहेत ! त्यांचं पारिपत्य सरकार करू शकत नाही. देशात सरकारचं राज्य आहेच कुठे मुळी ? गुंडाचं राज्य चाललेलं आहे—”

“म्हणूनच तूं गुंड होता कामा नये !” चंद्रोजी आवेशानं म्हणाला, “गुंडात सामील होऊन सरकारला आणखी दुबळं करणं हें तुझ्यामाझ्यासारख्या माणसांचं काम नाही, संभू. लाचलुचपतीला, खोट्या व्यापाराला, सभ्य बदमाशगिरीला पायबंद घालून सरकारवरचा भार हलका करणं हें

आपल काम आहे. हें राज्य नेहलूंच नाही. ते माझं आहे, तुझं आहे, प्रत्येकाच आहे ! तें राज्य शुद्ध व मजबूत करण्याऐवजी त्याच्या जिवार उठलेल्या लग्नाड व्यापाऱ्याची कामगिरी तू करणार ? माझे प्राण तुला ध्यायचे असतील तर खुशाल घे पण नोट विचार कर की तूं माझे प्राण घेणार नाहीस, तर ज्या स्वातंत्र्यासाठी आपण खाद्याला खादा लावून चार वर्षे झगडलो, त्या स्वातंत्र्याचा जीव तू घेणार आहेस !”

संभू जरा चिडून म्हणाला, “हें ब्रह्मज्ञान मला ऐकायच नाही. तुझा निकाल लावायसाठी मी तुला ठार करणार. ”

“ठीक आहे. घाल गोळी मला ” चंद्रोजी म्हणाला. “पण संभू, एक गोष्ट लक्षात ठेव, की अशान माझा निकाल लागणार नाही. मी काय सामान्य लोकाना सुखी करण्यासाठी झटणारा एक यःकाश्चित् कार्यकर्ता आहे. जें कार्य मी करतो ते माझ्यापेक्षा मोठ आहे, पवित्र आहे, चिरंजीव आहे तें कार्य तुला नष्ट करता येणार नाही. तू माझे प्राण घेशील. पण त्या कार्याच्या रूपान मी जिवंत राहीन उलट तू मात्र जिवत असूनहि मेल्यासारखा होशील. ”

संभू एकदम ओरडला, “ठीक ठीक ! मी मेल्यासारखा होईन आणि तू जिवंत राहशील काय ?” तो खदखदा हसला व पुढे म्हणाला, “चंद्रोजी, आता आपली ही बोलाचाली बस झाली. ”

“होय, मलाहि तसच वाटत ” चंद्रोजी म्हणाला, “माझी बायको बाहेर गेली आहे, ती परत येण्याच्या अगोदर तूं आपल काम आटपलस तर तेच अधिक बरें होईल. ”

तितक्यात कुडाच्या भिंतीपलीकडून तान्ह्या मुलाच्या रडण्याचा आवाज आला.

संभूनं विचारल, “तुझं मूल काय ?”

चंद्रोजी म्हणाला, “होय. पण त्याच्या रडण्याकडे तू लक्ष देऊ नकोस. मीहि देत नाही. मृत्युलोकाच्या बाहेर अखेरच पाऊल टाकताना मुलाच्या रडण्याचा आवाज कानांवर आला तरी तो ऐकू आला नाही असंच समजल पाहिजे. आपल्या माग तें आणखी किती तरी रडणार आहे, तें आपण बंद करणार आहोंत काय ? जिथे तें रडण ऐकू येणार नाही अशा

स्थळीं मी पोंचलेला असेन. मग त्या स्थळीं जाता जाता ऐकू येणाऱ्या त्या अर्भकाच्या या रडण्याकडे मी कशाला लक्ष द्यावं ? तूहि तिकडे लक्ष देऊं नकोस. आटप संभू. माझी बायको येण्याच्या आत—”

बोलता बोलता चंद्रोजीची नजर संभूला आंलाडून दाराकडे गेली. दार लोटून आत येणारी जी आकृति त्याला दिसली ती जणू पोटाभर पाहून घेतल्याप्रमाणे त्याचे डोळे मोठे झाले आणि चमकले. त्या आकृतीवरची दृष्टि किंचित् तूहि ढळूं न देता तो म्हणाला, “ संभू ! आटप, माझ्या बायकोच्या लक्षात येण्यापूर्वी गोळी झाडशील तर माझ्यावर फार उपकार होतील. ”

चंद्रोजीची दृष्टि आपल्याकडे नसून आपल्या मागच्या दारावर खिळलेली आहे हें लक्षात येताच संभूने किंचित् वळून दाराकडे पाहिल, आणि तसं पाहिल्याबरोबर तो एकदम चमकून स्वतःशीच उद्गारला, “ कोण ? ...जाई ! तूं ? ..”

जाईच्याहि तोडातून आश्चर्याचा उद्गार बाहेर पडणार होता, पण तितक्यात तिची नजर संभूच्या हातातल्या पिस्तुलाकडे गेली आणि त्याबरोबर आश्चर्याऐवजी भयकर भीति तिच्या अतःकरणात उसळली आणि तिने किंकाळी फोडली ! दुपारी आगगाडीमधे जिच हास्य ऐकून संभूला वाटलं होतं कीं इतक गोड हास्य आपण जन्मात कधीं पूर्वी ऐकल नव्हतं, तिची ती भेदलेली किंकाळी ऐकून संभूला विलक्षण शरम वाटली ज्या हातात त्यान पिस्तुल धरल होत तो त्याचा हात लुळा होऊन खाली झुकला. धायबड ‘स्टेशनवरच्या गर्दीत दिसेनासा होणाऱ्या जाईकडे पाहता पाहता तिला उद्देशून तो आपल्या मनाशीं जे म्हणाला होता त्याची त्याला आठवण झाली ... “ तुझ्या हातच गोडघोड मीं खाल्ल...तुझी आठवण मी कधीं विसरणार नाहीं ... देव तुझं भल करो ” जिच भल त्यान चिंतिल होतं तिच्या कपाळावरचं कुकू पुसण्यासाठीं तो आता या ठिकाणीं आला होता !...

परंतु मनाशीं असे विचार करीत असताना त्याची शरमलेली नजर मात्र जाईच्या चेहऱ्यावर खिळून राहिली होती. तो हलकेच तिला म्हणाला, “ जाई ! भिऊं नकोस. मी फार वाईट काम करायसाठीं आलों होतो. पण आता तें मी करणार नाही ! ”

इतक्यात इतका वेळ झोपडीबाहेर रेंगाळलेला येशा बाहेर दारांत येऊन उभा राहिला, आणि संभूला पाहिल्याबरोबर आश्चर्याने आणि आनंदाने तो म्हणाला, “ओहो ! तुम्ही इकडे कुणीकडे हो ?”. तो धावत चंद्रोजीजवळ गेला आणि त्याला सांगू लागला, “गाडीत याच्या माडीवर बसलों होतो मी...याना मी पत्त्याचा डाव शिकविला...फार चांगले आहेत. हे.. पण हे या वेळेस इकडे कसे आले ?”

त्याच वेळेस संभूची आणि चंद्रोजीची नजरानजर झाली. संभूने एकदम मान खाली केली. थोड्याच वेळापूर्वी चंद्रोजीचे जे शब्द त्याने ऐकले होते ते याच्या मनात आले... ‘तू मात्र जिवंत असून मेल्यासारखा आहेस !’...स्वतःच्या मेलेल्या जिण्याची त्याला त्या क्षणी भयंकर खत वाटली... चंद्रोजीचे आणखीहि शब्द त्याला आठवले... ‘हे राज्य नेहरूंचे नाही. माझं आहे, तुझं आहे, प्रत्येकाचं आहे...तें बळकट करण माझं काम आहे, तुझं काम आहे...’

त्याच्या मनाचा कांही तरी एक नवा निश्चय झाला असावा. इतका वेळ सैल पडलेली त्याची पिस्तुलावरची पकड घट्ट झाली. त्याने वर मान करून चंद्रोजीकडे पाहिले आणि म्हटलं, “चंद्रोजी, मी जातो. कदाचित् यापुढे कधीदेखील मी तुला दिसणार नाही. पण तुला एवढंच सांगतो, की जिवंत असून मेल्यासारखा मी या जगांत कधीच राहणार नाही. माणसासारखा जगेन—आणि मरेन !”

तो चट्कन् वळला. जाईच्या अगावरून जातांना तो हलकेच म्हणाला, “जाई, जातो !” आणि दुसऱ्याच क्षणी दारातून बाहेर पडून अंधारांत मराभरा चालू लागला.

दुसऱ्या दिवशी खेड्यावरचे लोक चंद्रोजीकडे येऊं सांगू लागले की धायवडचा व्यापारी भोगीलाल याचा खून झाला हांता !

ती बातमी ऐकल्याबरोबर तो खून कोणी केला असला पाहिजे तें चंद्रोजीने ओळखले, आणि त्याला फार वाईट वाटले. व्यापाऱ्याच्या काळ्या बाजाराला आळा घालणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे प्राण घेण आणि काळा बाजारवाल्यांचे प्राण घेण— या दोन्ही गोष्टी सारख्याच भयंकर आणि वेडेपणाच्या होत्या. संभू केव्हां आणि कुठें भेटेल अशी अधीर इच्छा

त्याच्या मनात उत्पन्न झाली. त्याच्या मनात आले, या देशाच हें केवढ दुर्दैव, की जें नकोस वाटेल त्याचा अत्याचारानें निकाल लावण्यास उद्युक्त होणारे संभूसारखे अनेक अविचारी लोक या देशात आहेत ! दहशतीनं वाईटाचा संचार तात्पुरता थांबविता आला तरी त्याचा कायमचा नायनाट करता येणार नाहीं हें सार संभूला नीट समजून सागावसं त्याला फार वाटलं. संभू त्याच्यापासून फार दूर होता. या विचारान त्याचा जीव हळहळू लागला. त्यानं एका पुस्तकात वाचल होत, की आपली तीव्र इच्छा असेल तर आपले विचार दुसऱ्या माणसापर्यंत पोचविता येतात... तो एके दिवशी सध्याकाळच्या वेळेस झोपडीबाहेरच्या आगणांत सतरंजी टाकून एकटाच बसला होता. फिकट निळ्या आकाशात क्षितिजाच्या रेषेच्या जरा वर दिसू लागणाऱ्या एका चादणीकडे नजर लावून, संभू आपल्या जवळच बसला आहे अशा दृढ समजुतीन तो म्हणाला, “संभू, तू कार्यकर्त्यांना मारीत होतास ते चूकच होतं. आतां काळाबाजार करणाऱ्यांना मारीत सुटशील तर तेंहि चूक आहे. दहशतीन राज्य बळकट होत नाहीं. लोक सुखी होत नाहीत. अशा चुकीच्या वाटेनं जाऊ नकोस, संभू !”

संभूचा आवाज त्याला ऐकू आला, “मग मी काय करू ?”

तो म्हणाला, “माझ्याकडे ये !”

“येईन !” असे संभूचे शब्द त्याला स्पष्ट ऐकू आले.

रात्री जेवताना जाईन त्याला विचारलं, “आज तुम्ही इतक्या कसल्या मोठ्या आनंदात आहात !”

चंद्रोजी म्हणाला, “माझा जुना दोस्त संभू माझ्याकडे येणार असं मला समजलं आहे.”

जाईन विचारलं, “त्याच्याकडचा निरोप घेऊन कुणी माणूस आलं होत काय ?”

“नाहीं.”

जाईन हसून म्हटलं, “मग तुम्हाला कस कळलं ?”

चंद्रोजी म्हणाला, “तें मला सांगतां येणार नाही. पण संभू लवकरच माझ्याकडे येतो की नाहीं बघशील.”

“बघू या !” असं म्हणून जाई मोठ्यादा हसली.

सात आठ दिवसानंतर एक दिवशी दुपारी खरोखरच संभू आला.

त्यानं चंद्रोजीला विचारलं, “तूं मला आपल्याकडे बोलावलं होतस काय ?”

चंद्रोजी म्हणाला, “होय. संभू, माझ्याहून निराळ्या वाटेन यापुढं जाऊं नकोस. पूर्वी चार वर्षे आपण ज्याप्रमाणे एकत्र काम केलं त्याप्रमाणेच आतांही करू या. मात्र पिस्तुल टाकून देऊन आला आहेस ना ?”

संभून काही न बोलता मान हालविली, आणि चंद्रोजीला एकदम मिठी मारली.

तितक्यात जाई आत आली. तिला हाक मारून चंद्रोजी ओरडून म्हणाला, “संभू आला ! पाहिलस ?”

जाई जवळ आली आणि गळ्यात गळा घालून बसलेल्या त्या दोघाकडे आश्चर्यानं पहात “आतां काय करावं !” असा उद्गार काढून तिने आपला डोवा तळहात तोंडावर ठेवला.

उषा ! होय, उषाच तू ! शकाच नाही. ही खाद्याची ठेवण, किंचित् उंच अशा मानेचा डौल, विंचरून अगदीं मऊ केलेल्या आणि उची रेशमी धाग्याप्रमाणे चकाकणाऱ्या केसाचा मानेवर सहज रुळणारा अबाडा, या खुणा, उषे, तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कुणाच्या असू शकणार ? तुला पुढून पाहिल की तू अगदीं मोहक दिसतेस की तू पाठमोरी अधिक मोहक दिसतेस, या प्रश्नाचा मागें कितीदा तरी मी विस्मय करीत असे. ते गणित मला कधींच सुटल नव्हत. ते सोडविण्यासाठीं तुझा चिरकाल सहवास मला मिळायला हवा होता. परंतु तो मिळविण्याऐवजीं तू अन् मी एकमेकापासून दूर झालों...

आता एक वर्षाच्या अवधीनंतर तुझी पाठमोरी आकृति माझ्या दृष्टीस पडत आहे. तू इथें दिसशील अशी माझी कल्पना नव्हती. आमच्या कप-नीच्या कामासाठीं या शहरीं येण्याचा मला हुकुम झाला तेव्हा चटकन् माझ्या तोंडून “ उषा ” असा उद्गार बाहेर पडला. इथें माझा मुकाम तीन चार दिवस होणार आहे परंतु तेवढ्यात तुझ्या घरीं येऊन तुझी गाठ घ्यायची आणि नशीबाचा निकाल लावून घ्यायचा अस मनाशीं ठरवूनच मी आलो. परंतु उद्या किंवा परवा मी तुझी भेट घेणार होतों. आता इथें थिएटरात आलो तो फार दिवसात मराठी नाटक पहायला मिळालेल नाही तेव्हा कुठल कां असे ना बघू या अशा विचारान आलों. तू इथें दृष्टीस पडशील अशी किंचित् देखील अपेक्षा नव्हती माझी. अन् आता तू एकदम माझ्या दृष्टीस पडते आहेस !... यात्र, यात्र. इतक्यात मान माग वळवून पाहूं नकोस. तस केलस तर कदाचित् तुझी माझी दृष्टादृष्ट होईल. आणि ती आतां नाटक चालू असताना व्हायला नको आहे मला. हा अक सपला की प्रेक्षक बाहेर पडतील, मी बाहेर जाईन, कदाचित् तूंहि उठून थोडा वेळ बाहेर येशील. त्या वेळीं मी तुझ्यापुढें येऊन उभा राहणार आहे, आणखी म्हणणार आहे, ‘ उषे ! लाडके ’... अर्थातच असं मनातल्या मनात म्हणेन. अथवा तू पुरेशी जवळ असलीस तर फक्त तुलाच ऐकू येईल अशा बेतान म्हणेन. मग तूं काय म्हणशील त्यावर

माझ्या नशीबाचा निकाल अवलंबून राहील. अथवा तूं कांहीं म्हणायला कशाला हवं ? तुझ्या चर्येवर मी भेटल्याबद्दलच्या समाधानाचं हास्य उमटतं की नाहीं हें मला पाहता येईल, आणखी त्यावरून मी काय तें समजेन. मागें. मी तुझ्या हसण्याच्या तऱ्हेचा सूक्ष्म अभ्यास केला होता. तुला जेव्हा जेव्हा हसूं येत असे तेव्हा तुझ्या सुंदर भुवयाची किंचित् हालचाल होऊन हसणं आधीं तुझ्या डोळ्यात चमकू लागत असे. मग तें हलकेंच खालीं सरकून तुझ्या ओंठावर आलेलं दिसे ! आता तू जरी मला पाठमोरी दिसत आहेस तरी तुला केव्हा केव्हा हसू येत आहे तें मी ओळखू शकतों. रंगभूमीवरच्या नटाना तूं समोरून दिसते आहेस. त्यांच्यापैकी कुणाला अकल असेल तर तुझ्या हास्याची मला आठवते ती गमतीदार तऱ्हा त्याच्याहि ध्यानांत येत असेल !...

मी थिएटरात आलों तेव्हां नाटक सुरू झालं होत. तुझ्या मागं दोन रागा सोडून माझी खुर्ची आहे. या जागीं मी अगदीं चोरटेपणानं गपाचिप येऊन बसलों. आपल्या येण्यानं कुणाला त्रास होऊ नये अशी माझी इच्छा होती. मी समोर चाललेल्या नाटकाकडे पाहू लागलों. आणि केव्हां कुणास ठाऊक, माझ्या नजरेला एकदम मऊ तकतकीत केसाचा सैलसा सुंदर अबाडा दिसला, आणि त्यावर खोवलेली फुलाची वेणी दिसली. त्याबरोबर माझ्या छातींत धस्स झालं. छातींत धस्स होतं तें काहीं नेहमीं भीतीनच किंवा दुःखानंच होत अस नाहीं. कधीं कधीं आनंदानं देखील छातींत धस्स होतं. तसं झालं बघ. मग मी निरखून पाहू लागलों. आणि माझी खात्री झाली की माझी लाडकी उषा दोन रांगा सोडून पुढच्या खुर्चीवरती बसलेली आहे. मध्येच एकदा पदर सावरण्यासाठीं तुझा हात माग आला, आणि आपलीं बोटं पदराच्या काठातून फिरवीत तूं तो जरासा घट्ट करून घेतलास. हाताची ती हालचाल मला किती ओळखीची वाटली. पण लगेच मला भीति वाटली कीं तूं सहजगत्या मानदेखील माग वळवतेस कीं काय, आणि तुझी माझी नजरानजर होते कीं काय. कारण तशी ती मला व्हायला नको आहे !...

आज तूं नाटकाला एकटी आली आहेस कीं काय ? तुझी थोरली बहीण तुझ्याबरोबर दिसत नाहीं. तिची छोटी मुलगीहि दिसत नाहीं.

तुझ्या बहिणीचं नाव आता मी विसरलो. काय बर होत तिच नाव ? तुझ्या नावाशी त्याचा अनुप्रास जुळत होता... हा, हा, बरोबर आहे. आठवल. आशा ! आशच्या छाट्या मुलीच नाव मात्र माझ्या चागल लक्षात आहे. कुसुम ! कारण तुझा माझा अगदीं प्रथम परिचय झाला त्याला ती गोड छोकरी कारण झाली होती. अशाच एका नाटकाच्या प्रयोगाच्या वेळीं आणि या थिएटरातच मी तुझ्याशीं प्रथम बोललो. आपल्या जागा मात्र त्या वेळेस निरनिराळ्या होत्या. तुझी बहीण, तू, आणि कुसुम अशा तिथीजणी ओळीन बसला होता. कुसुमच्या उजव्या अगाला माझी खुर्ची होती. नाटकाच पुस्तक तुमच्याजवळ नव्हत. तुझ्या कुसुमला तर पुस्तकातले फोटो पहावयाची अनावर इच्छा झाली होती. तू तिला गप्प बसवीत होतीस. “ उद्या लायब्ररीतून पुस्तक आणून आपण फोटो पाहू ह ” अस सागून तू तिचा समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत होतीस. तितक्यात माझ्या हातात पुस्तक असल्याच कुसुमच्या लक्षात आलं. मग तुझ्या गळ्याभोवतीं मिठी मारून तुझा डावा गाल कुरवाळीत तुझ्या उजव्या कानात ती सारखीं म्हणू लागली, “ त्याच पुस्तक मागून घेऊन दे कीं मला जरा. ” ते तिच बोलण ऐकताच तू तिच्यावर केवढाले डांळे केलेस ते अजूनसुद्धा मला अगदीं स्पष्ट दिसत आहे. त्या प्रकाराचं मला फार हसू आल. तुला कुरवाळून तुझ्या कानात बोलण्याचा क्रम कुसुमन चालूच ठेवला. मग मात्र तुझा राग केवळ तिच्यावर डाळे वटारण्यापुरताच राहिला नाही. आपल्या बहिणीला तू हळूच पण अगदीं चिडलेल्या स्वरात म्हणालीस, “ आपल्या मुलीला सभाळ ग बाई. या बाजूला नकोच ती मुळीं. ” कुसुमला खस्सकन् घेऊन आशेच्या माडीवर आदळण्याच्या बेतात तूं होतीस. मग मात्र माझी स्तब्धता मीं मोडली. कुसुमन तुझ्या खाद्यावर मान टेकली होती, परंतु तिरण्या नजरेन ती लबाड माझ्याकडे पहात होती. मी तिच्याकडे पाहून हसलों व पुस्तक पुढे करून म्हटल, “ हें व्या. ” माझे ते शब्द ऐकताच कुसुम तुझ्या गळ्याभोवतालची मिठी पार सोडून देऊन आपल्या जागेवर बसली, आणि यत्किंचित्हि अनमान न करता माझ्या हातातून पुस्तक घेऊन त्यातले फोटो पाहण्यात ती इतकी दंग झाली कीं तुझा, आशेचा, आणि समोर रंगभूमीवर तावातावानं ताना मारणाऱ्या

नटाचाहि तिला संपूर्ण विसर पडला. त्या गोष्टीची मला आणि तुलाहि गमत वाटली. आपल्या दोघाची दृष्टादृष्ट झाली, आणि तू इसलीस. तुझं हास्य प्रथम तुझ्या डोळ्यात चमकू लागतं, हे मी ह्या वेळेस पहिल्यादा पाहिल. 'थॅक्स' असे शब्द तू पुटपुटलीस, आणि मीहि काहीस बोललो. हे तुझ्यामाझ्यात झालेलं पहिलं बोलणं ! आणि हेच अखेरच ठरायला काही हरकत नव्हती. मी त्या दिवशीं थिएटरातून बाहेर पडल्यावर एकीकडे तुझी मूर्ति कल्पनेनं नजरेपुढें पुनःपुन्हा आणीत होतो, आणि दुसरीकडे माझ्या मनात येत होत तू मला पुन्हा भेटशील असा सभव मुळींच नाही. वाट चालता चालता अशा किती तरी सुंदर गोष्टी दिसतात की ज्याची आपली गाठभेट क्षणापुरतीच झालेली असते, अन् तेवढ्याच अल्प सुखावर सतुष्ट रहाणं भाग असतं...

हल्लीं ज्या कंपनीत मी काम करतो त्या टाटा कंपनीत मी त्या वेळीं नुकताच लागलो होतो. पण त्यांच्या कलकत्त्याच्या ऑफिसात नव्हे, तर मुंबईच्या ऑफिसात. या कंपनीच्या 'पब्लिक रिलेशन्स' खात्यात मी काम करीत होतो. पुण्याच्या एका गृहस्थानी टाटा कंपनी कोणत्या तऱ्हेच लोखंड आणि पोलाद विकते व त्या बाबतीत नवीन निघणाऱ्या कारखान्यांना कोणत्या सवलती देऊ शकते याबद्दल चौकशी केली होती. त्याची गाठ घेऊन त्यांना हवी ती माहिती पुरविण्यासाठी कंपनीन मला पाठविल म्हणून मी पुण्यास आलों होतो. दुसरे दिवशीं त्याचा पत्ता हुडकीत मी निघालों. घराचा नंबर सापडला तेव्हा मी आत शिरलों. घराला आगण कांहीं मोठ नव्हतं, परंतु बगीचा चागला केलेला होता. एक म्हातारे गृहस्थ वाप्यात माती भरीत असलेले सला दिसले. त्यांनीं मान वर करून माझ्याकडे पाहिल, तेव्हां अमुक अमुक गृहस्थ इथेंच रहातात ना अस मी त्यांना विचारलं. पण त्यांनीं काहीं उत्तर दिलं नाही. मी त्यांना पुन्हा दोनदा माझा प्रश्न विचारला. तरीदेखील ते उत्तर देईनात. शेवटीं माझ्याकडे वळलेली मान खालीं करून वाप्यात घातलेली माती दोन्ही हातांनीं थोपटायला त्यांनीं प्रारंभ केला. त्याच्या वागण्याचं मला फार आश्चर्य वाटलं. पण मग एकदम माझ्या लक्षात आलं, कीं ते बहिरे असले पाहिजेत. मग मी त्यांना ओलाडून ओटीकडे पावल टाकीत गेलों.

तितक्यात आतल्या बाजून एक छोटी मुलगी कडेवर बाहुली घेऊन बाहेर आली. तिला पाहताच मी चागलाच चमकलों. ती कुसुम होती ! मला पाहिल्याबरोबर तिनं आपली बाहुली पुढे केली, आणि जरीकाठी खणाची एक पट्टी दाखवून ती मला म्हणाली, “ तुम्हाला साडी नेसवता येते ? ” मी तिला म्हटलं, “ माझं काम झाल्यावर मी तुझ्या बाहुलीला साडी नेसवीन ” आणि ज्या गृहस्थाना मला भेटायचं होतं ते आहेत का म्हणून विचारलं. तिनं मला माडीवर जायला सांगितलं. मी जिना चढून माडीत पाऊल टाकलं आणि श्रीपादराव जोशी आहेत काय असं म्हटलं. कोपऱ्यातल्या टेबलाजवळ बसलेले एक गृहस्थ ‘ होय, होय ’ असे म्हणत माझ्याकडे आले, व त्याच्याकडे पहात असताना टेबलाशेजारच्या आराम खुर्चीत तू बसलेली मला दिसलीस. श्रीपादरावांनी मला “ बसा ” असं म्हणून एका खुर्चीकडे बोट दाखविलं. मी टाटा कंपनीकडून आलों आहे असं कळल्यावर पुढे बोलण्याच्या आधी ते मला तुझी ओळख करून द्यायला लागले. तू हसलीस मी आदल्या रात्री थिएटरमध्ये झालेला प्रकार तू त्यांना सांगितलास. मग माझ आणि श्रीपादरावांचा बोलण सुरू झाला तरी हातातलं पुस्तक वाचीत तू तशीच खुर्चीत बसून राहिलीस. मात्र तुझं लक्ष आमच्या बोलण्याकडे असलं पाहिजे. कारण आमचा विषय संपत आला आणि मी श्रीपादरावांचा निरोप घेऊं लागलों तेव्हा चटकन पुस्तक दूर ठेवून तूं उठलीस, आणि श्रीपादरावांकडे बघून म्हणालीस, “ दादा, मी चहा आणतं वर का. ” आपला चहा चालला होता तेव्हा कुसुम वर आली व बाहुलीला साडी नेसविण्याचं माझ वचन तिनं माझ्याकडून पूर्ण करून घेतलं...

वास्तविक दुसऱ्या दिवशी मी परत मुंबई जावयास हवं होतं. पण मी गेलों नाहीं. दोन दिवस जास्त राहिलो आणि रोज श्रीपादरावांकडे चक्कर टाकली, आणि पुढे कंपनीच्या कामासाठी मला पुण्यास यावं लागेल अशा हजार युक्त्या मी करूं लागलों. मी जसा तुझ्या प्रेमांत सापडलो होतो त्याचप्रमाणे तुझं हि प्रेम माझ्यावर जडत होतं हें मला स्पष्ट दिसू लागलं. श्रीपादरावांचा व माझा फार स्नेह जमला, आणि त्याच्या बोलण्याचालण्यात आणि वागण्यात असा हेतु मला उघड दिसे कीं तुझं

माझं प्रेम जुळावं आणि वाढावं.

कधी कधी मला तुझ्याबद्दल एक सूक्ष्म शंका येत असे. बोलता बोलता तुझा चेहरा एखदम गभीर होई, आणि तुझ्या नजरेत थोडी खिन्नता आहे असाहि मला वाटे. तुझ्या वागण्यात आणि बोलण्यात या प्रकारचा भाव वारवार का यावा हे मला कळत नसे. तुला त्याबद्दल विचारल तर मी कदाचित् तुला दुखवीन अस वाटं. मी मनार्शी आश्चर्य करीत राही. कधी कधी माझ्या मनात असाहि विचार येई की माझ्यात एखादी अशी उणीव तर नाही ना की जिच्यामुळे माझ्यावर जड पाहणार मन आवराव अस तुला वाटत असेल. माझं स्वतःच बोलण चालण, माझा स्वभाव, माझी आर्थिक परिस्थिति, याची मी मनार्शी अगदी कसून तपामणी करी परंतु तुझ्या मनाला जे अगदी नकोस वाटेल अम कोणतहि वैगुण्य मला माझ्यात आढळत नसे. मग तू अशा वरचेवर गभीर व उदास का होतेस हे न कळून मी अगदी अस्वस्थ होई ..

एके दिवशी या कोड्याचा उलगडा श्रीपादरावाकडून झाला. ते आपल्या एका श्रीमत मित्राच्या सहाय्यानं मोठा कारखाना काढणार हे ते व त्यासाठी ते वरचेवर मुबईला येत, आणि आले की मला भेटल्यावाचून सहसा रहात नसत. आम्ही कुठे तरी बाहेर जेवायला जात असू. तुझ्यावर मी प्रेम करावं या गोष्टीला त्याची पूर्ण समति आहे हे माहीत असूनहि आमच्या बोलण्यात मी तुझा विषय कधी काढीत नसे. त्या विषयाची मला एक प्रकारची चमत्कारिक लाज वाटे. परंतु एके दिवशी श्रीपादरावांनी तुझ नाव काढल आणि ते म्हणाले, “ आमची उषा फार भोळी आहे. अन् तुम्हाला माहीत आहे की भोळी माणस या जगात फसतात व स्वतःला दुःखी करून घेतात. ” मला त्याच्या बोलण्याचा रोख कळेल, हे माझ्या चर्येवर त्यांना स्पष्ट दिसलं असलं पाहिजे. कारण ते आपणहून मला म्हणाले, “ तुम्हाला एक हकीगत बरेच दिवस सांगायची आहे. ती उपेकडून समजण्यापेक्षा तुम्ही माझ्या तोंडूनच ऐकेली बरी. ”...मी ऐकत राहिलों आणि त्याच बोलणं संपल्यावर माझ्या मनातल बरेच दिवसाच एक कोड सुटल्यासारख मला वाटल. तुझ्या मुद्रेवर गाभीर्याच्या आणि उदासपणाच्या छाया मध्येच एकदम का येतात ते मला कळल.

माझी आणि तुझी भेट होण्यापूर्वी तुझ एका तऱ्णावर प्रेम बसलं होतं. परंतु त्याच्या अर्गी कसलाहि गुण नव्हता. त्यान तुझ्यावर कसली मोहिनी घातली होती तेच कळण्यासारख नव्हतं. त्या प्रेमापासून तुला परावृत्त करण्याचा श्रीपादराव प्रयत्न करू लागले. परंतु जणू काही घरच्या माणसाचा विरोध सोसूनहि आपलं प्रेम कायम ठेवायचं या कल्पनेचं तुला एक नवीनच आकर्षण वाटू लागलं, आणि केवळ श्रीपादराव नको म्हणतात म्हणूनच तो जो कोण रघुनाथ नावाचा तरुण होता त्याच्याशी लग्न करण्याच्या हट्टाला तू पेटलीस. अखेर श्रीपादरावांनी त्या रघुनाथला दोन चार हजार रुपये देऊ केले, आणि त्यान परमुलुखात कुठं तरी निघून जावं अशी व्यवस्था केली प्रथम तू पुष्कळ रागावलीस, दुःख करीत बसलीस. परंतु हलके हलके तू उमजली असावीस की जे झाल ते कदाचित् आपल्या बऱ्यासाठीच असेल.

यानंतर सुमारे तीन महिने झाले असताना मी तुला भेटलो. तुझी माझी ओळख जसजशी वाढली तसतशी तुझी प्रीति माझ्यावर अधिकाधिक बसत गेली होती याबद्दल मला अगदी सुद्धा शका नव्हती. परंतु श्रीपादरावांनी सांगितलेली हकीकत ऐकल्यावर मला वाटू लागलं, त्याचा काय नेम, रघुनाथला तू अजून पुरती विरसली नसशील कदाचित्. एखाद्या स्त्रीला एखाद्या तरुणान प्रेमनिराश केलं की “ तूं मला सोडलंस तरी माझ प्रेम मिळविण्यासाठी उत्सुक असलेले वाटेले तितके पुरुष आहेत ” अस त्या तरुणाला दाखवून देण्याच्या—काहीशा सूडाच्या—बुद्दीन, आणि जो समाज एका प्रेमप्रकारात आपली विटवना झाली ती पाहून हसला असेल त्या समाजाला आपल्याबद्दल पुन्हा आदर वाटावयास लावण्याच्या बुद्दीन ती कुणावर तरी पुन्हा प्रेम करू लागते. असल्या गोष्टी मी पुस्तकात वाचल्या होत्या. त्याची मला आठवण होऊ लागली. तुझ्या चर्येवर मधूनच केव्हा तरी गभीर खिन्नता का पसरते या प्रश्नाच उत्तर आता मला सापडलं होतं. परंतु दुसराच एक प्रश्न आता माझ्या मनाला छळू लागला होता. तूं माझ्यावर जे प्रेम दाखवितेस ते अगदी मनापासूनच आहे ? त्यात लपवा-पपवी कुठेहि नाहीं ?...

मात्र तुझ्या पहिल्या प्रेमाची हकीगत मला कळल्याचं तुला बिलकूल

दाखवायचं नाही अस मी ठरविलं. काही सागावसं वाटलं तर तूच मला केव्हा तरी सागशील. मी कशाला अस गृहीत धरावं की तुझ्या अंतःकरणात अजूनही जी माझी नाही अशी एक लहानशी जागा आहे. कदाचित् मी भेटल्यामुळे आणि माझ प्रेम तुला हवस वाटल्यामुळे तुझ्या हृदयातली रघुनाथची आठवण अधिकाधिक बुजत असेल, आणखी एक दिवस ती पुरती बुजेलहि. मग मी आपण होऊन कशाला तो विषय काढू ? आणि तुला गोंधळात पाडू ? रघुनाथला तू पुरत विसरावंस अशा तऱ्हेच अनिवार प्रेम मी करीन, आणि तुझ्या चेहऱ्यावर खिन्नता कधीसुद्धा येईनाशी झाली व तू माझी पूर्णोश्वास झालीस अस मला दिसल म्हणजे मग तुझा हात माझ्या हातात देतेस काय अस मी तुला विचारिनी...

ही माझी आशा खरी ठरत आहे अस मला दिसू लागल तेव्हा मला अतिशय आनंद झाला. मी वारवार पुण्यास येत असेच. पण तूहि मधून मधून मुंबईस येऊ लागलीस. तुझ्यापासून दूर रहाण मला जितक कठीण वाटत असे तितकंच तुलाहि ते कठीण वाटू लागल होतं. साडे अकरा वाजता मुंबईस येऊन पोहचणाऱ्या गाडीनं तू यायचीस आणि संध्याकाळी साडे पाचच्या गाडीनं परत जायचीस. मी तुला गाडीवर नेऊन पोचवीत असे. गाडी हालली आणि तू माझ्या दृष्टीपुढून दूर सरकू लागलीस की माझ्या अंतःकरणाची कालवाकालव होत असे. स्त्री-सहवासात इतका उत्कट आनंद असतो हे मला प्रथमच कळत होत. पुण्यास अगर मुंबईस तुझी माझी भेट होत असे तेवढेच दिवस मला लक्षात ठेवण्यासारखे वाटत. मधले दिवस मी कसे तरी ढकलीत असे. आपल्या भेटीचा पुढचा दिवस ठरलेला असे तो किती दूर राहिला तें मोजतां मोजता ते सरत असत.

एका शुक्रवारी ऑफिसात पोंचून मला अर्धा पाऊण तास झाला असेल नसेल तोंच शिपायान येऊन मला सांगितलं, तुमचा टेलिफोन आहे. मी उठून टेलिफोनकडे गेलो आणखी रिसीव्हर उचलून घेऊन म्हटलं 'हलो'. उलट बाजूनं तुझा आवाज ऐकतांच मी एकदम चमकलों. अतिशय आनंदानं आणि तितक्याच आश्चर्यानं मी विचारलं,

“हं काय ? आज कशी आलीस ? मला आधी का नाही कळवलंस ?”
तू म्हणालीस, “आज सकाळी एकदमच मी ठरविल यायचं. मी

आलें म्हणून तुम्हाला आनंद नाही का झाला ? ”

“ इथला शिपाई माझ्या तोंडाकडे टक लावून पहातोय त्याला विचार. ”

“ शिपायाला नाही विचारीत, मालकच सांगू देत. ” तूं खुदकन हसलीस ते मला स्पष्ट ऐकू आलं.

मी म्हटलं, “ फार आनंद झाला आहे मला. ”

तूं विचारलंस, “ मग आता काय करणार तुम्ही ? ऑफिसला बुटी मारून यायला पाहिजे तुम्ही. मी तुमच्या खोलीवर वाट पहात आहे. रजा घेता येईल की नाही ? ”

मी म्हटलं, “ परमेश्वरानं माणसाला डोकं, पोट असे इतके अवयव दिलेले आहेत आणि त्यापैकी कोणता तरी एखादा दुखणं इतकं सभवनীয় करून ठेवला आहे की रजा म्हणजे आमच्या हातचा मळ आहे. ”

ते माझ बोलण ऐकून तूं केवढ्यादा तरी हंसलीस. “ टाटा कंपनीचं काम फार इमाने इतबारे करता म्हणायचे ! ”

“ यात शका आहे काय तुला ? आजच मी ऑफिसात आल्याबरोबर वरिष्ठ अधिकाऱ्यान बोलावून मला प्रमोशन मिळणार असल्याची बातमी सांगितली. ”

“ होय ? मग खोलीवर येताना वाटेंत मिठाईचं दुकान लागल तर मिठाई घेऊन या. ”

मी म्हटलं, “ तुला आवडणारी मिठाई दुकानात नाही मिळत. ती माझ्याजवळ नेहमी— ”

“ झाला का तुमचा चहाटळपणा सुरू ? ” तूं झणकान्यान म्हणालीस आणि मग विचारलंस, “ किती वेळात खोलीवर येता तें बोला. ”

मी म्हटलं, “ टाटा कंपनीची विमानं आहेत, पण ती कचेरीतून खोलीवर खेपा करीत नाहीत. पण दहा पंधरा मिनिटात येतोंच. ”

मी खोलीवर आलों तों बाहेर गॅलरीत माझा नोकर उभा होता, त्यान वदीं दिली, “ बाई आल्या आहेत. ” तूं आल्याचं पाहून मला झाला नसेल इतका त्याला आनंद झालेला दिसला. त्याची तुझ्यावर फार भक्ति होती. तुला मात्र तो आवडत नसे. कारण तो तिरळा असल्यामुळे आणि पोषाखहि गबाळा करीत अलल्यामुळे दिसायला फार बावळट दिसे.

शिवाय तो विसरभोळा आणि वेंधळा होता. माझी दहा कामं त्यान नीट केलीं तर एक दोन तरी तो बिनसवून टाकीत असे. परंतु तो अत्यंत इमानदार होता आणि कष्टालु होता म्हणून मला तो आवडत असे. तो जातीन गुजराती होता व त्याच आडनाव पटेल होत. तू थट्टेनं त्याला म्हणायचीस, “काय सरदार” आणि तुझी ती कोटी ऐकली की तो हसायचा.

मी गॅलरीतून आत आल्याबरोबर तूं कोचावर बसलेली मला दिसलीस एकदम पुढे होऊन तुझे हात धरून मी विचारल, “आज ही अकस्मात् भेट कशासाठी ?”

तूं मिस्तिकल चेहरा करून म्हणालीस, “तुमच्या भेटीसाठी आले अस तुम्हाला कोणी सांगितल ?”

“माझ्या भेटीसाठी नाही आलीस ? ठीक आहे, मी परत जातो ऑफिसात तर. जाऊं ? जाईन बर का. भेटीसाठी आल्ये अस चटकन् म्हण पाहू.”

“बर बाई भेटीसाठी आले.” हे तुझे शब्द ऐकल्याबरोबर मी पुन्हा तुझे हात धरून तुझ्यापुढे गुडघे टेकून बसलो. मग तू म्हणालीस, “पण एका कामाच निमित्त काढून आले आहे आणि ते करूनच मला परत जायला पाहिजे. माझ्या एका मैत्रिणीच आदितवारीं लग्न आहे. तिला आहेर म्हणून सुंदर साडी घ्यायचं ठरविलय मीं. पुण्यापेक्षा मुंबईत चागली साडी मिळते असं मी आईजवळ म्हणाले, व मग ती म्हणाली मग जाऊन घेऊन ये—”

मी म्हटल, “होय ? कुणाकुणाला फारच चागल्या आया मिळतात.”

“तुम्हाला का एवढा हेवा वाटतो ?”

“मला आई नाही म्हणून—”

तूं म्हणालीस, “बरं ते जाऊ दे. माझ्याबरोबर तुम्ही बाजारात आल पाहिजे आणखी साडी विकत घ्यायच्या कामात मला मदत केली पाहिजे.”

“पण आधी जेवशील तर खरी. तुला भूक नाही का लागली ?”

“फार लागली आहे.”

“मिठाई हवी का तुला ?”

तू माझ्या हाताला चिमटा घेतलास व डोळे मोठाले केलेस. मी मोठ्यादा हंसलों आणि पटेल बाहेर व्हराख्यात होता त्याला हाक मारली. “पटेल, अहो सरदार पटेल ! इकडे या.” त्याच्याजवळ मी एक चिंठी

लिहून दिली, आणि पुरोहित हॉटेलमधून दोन जेवणं घेऊन यायला त्याला सांगितलं. तो धावत निघाला. माझी चिठी घेऊन जाण्याच त्याच्या लक्षात राहिल नाही. तूं हसून म्हणालास “अहो सरदार, ती चिठी इथेंच राहिली की ” तो परत आला, आणि चिठी उचलून आपल्या खादीच्या पैरणाच्या लांब खिशात घालून पळाला.

जेवण करता करता माझ्या प्रमोशनची हकीगत मीं तुला सांगितली. ऑफिसकडून मला विचारण्यात आलं होतं, की कलकत्त्याच्या शाखेत काम करावयास मी तयार आहे का. तिकडे गेलो तर माझ्या पगारात एकदम दीडशे रुपये वाढ होईल मला मुबईतच रहावयाचं असेल तर फक्त पन्नास रुपयांची वाढ मला मिळेल. तूं मला विचारलस, “मग तुम्ही काय उत्तर दिलत ? ” मीं म्हटलं “उत्तर द्यायसाठी अवधि मागून घेतलाय मी. कारण तुला विचारल्याशिवाय मी काहीं ठरवू शकत नाही.”

तूं म्हणालीस, ‘मला विचारल्याशिवाय ? मला काय कळतं तुमच्या नोकरीच्या बाबतीत ?’

मीं म्हटलं, “उगीच का सोग करतेस ? मीं तुला का विचारतो तें तुला कळत नाही ? ”

तूं एकदम आपल्या डाव्या हाताने डोळं झाकून घेतलेस. जणूं तुला एकदम झालेला आनंद तुला सहन होत नव्हता. तुझ्या ओठावर तो मला पूर्णपणे दिसत होता. तुझ्याकडे मी पहात राहिलो. मग तू हाताची बोटां जरा उचललीस व त्याखालून माझ्याकडे तिरपी नजर टाकून हसत म्हणालीस, “अहं. कलकत्त्याला जायचं नाही आपल्याला.”

आपली जेवण आटोपल्यावर आपण बाहेरच्या खोलीत जाऊन बसलों. तू म्हणालीस “आता फार वेळ इथे गप्पा मारीत बसायचं नाही अहं.” मीं म्हटलं, “हो हो, परंतु तुझ्याबरोबर आलो तर मी शोभेन असा पोषाख तर मला करू देशील की नाही ? ” मी पटेलला हाक मारली आणि विचारलं, “अरे धोब्याकडून माझा गरम सूट आज आणला असशील ना ? ” तो काहींच उत्तर न देता शुभासारखा उभा राहिला. मी त्याच्या अगावर ओरडलों तेव्हा तो तत पप करीत सागू लागला की धोब्याची पावती त्यान कुठे ठेवली होती ती त्याला सापडत नव्हती. तो

पुन्हां पुन्हा म्हणूं लागला, “ जाते कुठें ? सांपडेल उद्या. ”

“अरे उद्यां सापडून काय उपयोग? मला आतां कपडे हवेत घालायला”
मी म्हटल

तो भोळसट धिटाईनं सरळ म्हणाला, “ आज पावती सापडण शक्य नाही. उद्या मात्र खचित शोधून काढीन. ”

त्याच ते उत्तर ऐकताच मी मोठमोठ्यादा हंसू लागलो तूं रागावून मला म्हणालीस, “ तुम्ही याचा वेधळेपणा असा हसण्यावारी नेता म्हणून तो आपले गुण सोडीत नाही. एखादे वेळेस हा तुमचा सरदार पटेल काही तरी मोठा घोटाळा करील बघा. ” त्यान तुला दोन्ही हात जोडून हसत म्हटल, “ छे, छे बाई अस म्हणू नका. ” मी त्याला म्हटलं. “ बरं चल, चालता हो आता. आज शुक्रवार आहे ना. सध्याकाळच्या रजेचा दिवस आहे तुझा. माझ्या लक्षांत आहे. जा तूं ” त्यान विचारल, आपल काही काम नाही ना उरलेल? मला हसू आलं मी म्हटल, “ जें करायला हवं होत तें काम केल नाहीस, आणखी आता काय विचारतोस ! आपली स्वारी जाऊ द्या म्हणजे पुष्कळ काम झाल. ” त्यानं आपली फाटकी छत्री घेतली व तो गेला. तू आणि मी दोघेहि हंसत सुटलों. मी कपडे करता करतां तुझ्याशीं बोलत होतो. तूं पानाचा डबा छोट्या टेबलावर पुढें घेऊन पट्ट्या तयार करीत होतीस. नेक टाय बांधतां बाधता आरशात दिसणाऱ्या तुझ्या प्रतिबिंबाकडे मी पहात होतो. तूं म्हणालीस “ पान हवं कीं नाही ? ” मी तुझ्याजवळ आलों. तू पुढें केलेली पट्टी मी घेतली पण ती मी झटकन् तुझ्या तोंडात घातली, आणि माझ्या तोंडात तूं पट्टी दिली पाहिजेस असं मी नजरेनं सुचविलं. तूं तसं केलंस परंतु त्या वेळीं तुझा हात थरथर कांपत होता. माझ्याकडे तू अगदीं टक लावून पहात होतीस. तूं हलकेच म्हणालीस,

“ मला तुमच्या नजरेचं भय वाटतं. ”

मी म्हटलं, “ कां बरं ? माझी नजर नेहमींसारखीच प्रीतीनं भरलेली नाही दिसत तुला ? ”

तूं आपला ओंठ चावलास. माझ्याकडे तूं अजूनहि निरखून पहात होतीस. तूं मान हालविलीस, आणि इतकंच म्हणालीस, “ का तें मला

सागता येत नाही. परंतु तुमची नजर प्रीतीन भरलेली खरी पण नेहमी-पेक्षा काही निराळी वाटते मला. ”

मी हसल्यासारखे केल आणि तुझ्यापासून दूर होऊन पुन्हा आरशाकडे गेलो. माझी नजर मी न्याहळू लागलो, आणि स्वतःला विचारू लागलो, माझ्या मनातला गुप्त बेत माझ्या नजरेत हिला दिसावा इतका स्पष्ट उठला आहे काय ?...

कारण आपण जेवायला बसलो होतो तेव्हापासून एक कल्पना माझ्या मनात दब होत गेली होती. “अहं आपल्याला नाहीं जायच कलकल्याला” हे तुझे शब्द ऐकल्यापासून त्या कल्पनेचं आकर्षण मला फारच वाटू लागलं होतं. मी मनाशी एक बेत केला होता. कसंही करून तुझी गाडी चुकावी अशी युक्ति मी करणार होतो. तसं झालं म्हणजे माझ्याकडे रात्री राहण तुला भागच पडणार होतं. आज पटेल माझ्या खोलीवर असणार नव्हता. तूं आणि मी दावेच. रात्रीच्या त्या पाहिल्याच सहवासाची कल्पना माझ्या अंगावर पुनःपुन्हा शहारे आणीत होती. परंतु त्या कल्पनेनं माझी नजर पालटली असेल अशी मला किंचित्ही शंका नव्हती, कारण माझ्या मनातल्या गुप्त बेताचा सहवासाच्या प्रत्यक्ष घटकेपर्यंत तुला किंचित् देखील सुगावा लागता कामा नये अशी दक्षता घ्यायला पाहिजे हें मला कळत होतं. आणि तरी तू माझी नजर ओळखली होतीस. “तुमचं भय वाटतं मला” असं तूं म्हणाली होतीस. स्त्रियांच्या अर्गी पुरुषांच्या मनातले खोल भाव ओळखण्याची इतकी शक्ति असते ? मी स्वतःला प्रश्न करित राहिलो... मात्र तू जरी माझ्या नजरेला भ्याली असलीस तरी मी मनाशी योजलेला बेत सोडून द्यायला तयार नव्हतो...

माझा पोशाख झाला तेव्हा मी तुझ्याजवळ येऊन बसलो. परंतु माझ्याजवळ थोडाच वेळ बसून तूं उठलीस आणि आरशाकडे जाऊन आपले केंस विंचू लागलीस. मध्येच तूं म्हणालीस, “जरा जाऊन येतं हं” आणि आतल्या न्हाणी घरांत गेलीस. तूं काही वेळ तरी तिकडेच राहशील या खात्रीन मी तुझी हॅडबॅग चटकन् उघडली. तुझं घड्याळ नेहमी त्या हॅड बॅगेत असे तें मी काढलं, आणि त्यांत अडीच वाजायला आले होते ते दीड केले. तुझी गाडी चुकविण मला आतां सोपं होणार

होतं. मीं घड्याळ परत ठेवलं. आणि न्हाणी घरातून परत आल्यावर तुला पावडर लागेल, लिपस्टिक लागेल म्हणून त्या वस्तू तुझ्या हॅड बॅगेतून मी काढू लागलों. तें करता करता तुझ्या हॅड बॅगमधला एक छोटासा आरसा टेबलावर पडला आणि फुटला. शकुनावर माझा मुळींच विश्वास नाही, त्यामुळे मला आरसा फुटल्याच काहीच वाटलं नाही. परंतु तो फुटल्याच तुला कळलं तर तुझा आनंद थोडा तरी मावळणार या भीतीन तो कुठे तरी लपवून ठेवण्यासाठी मी उचलला. आणि माझ्या हाताचा दाब लागून कुठला चाप सुटला कोण जाणे पण आरशाच्या मागे एक चोर कप्पा होता तो झटकन उघडून त्यातून एक लहानसा फोटो बाहेर पडला—

रघुनाथचा फोटो होता तो !

तो दृष्टीस पडल्याबरोबर मला भयंकर धक्का बसला: माझ्या हृदयातलं आनंदाचं भरत एकदम ओसरून गेलं ! रात्री तुझा सहवास घडावा ही मनात बळावलेली इच्छा देखील पार नष्ट झाली ! एकच कल्पना उसळून डोक्यात घाव पडू लागले ! रघुनाथला तू अजून पुगती विसरली नव्हतीस तर ! त्याचा फोटो तू अजूनहि सतत जवळ ठेवला होतास ? .

तू न्हाणीघरातून केहां आलीस तें मला कळलंही नाही तू ओला टॉवेल माझ्या तोडावर हलकेच मारलास तेव्हा मी जागा झालो, आणि तूं माझ्यासमोर उभी आहेस असं मला कळलं तू हसत हसत मला काहीस विचारीत होतीस. मी तुझ्याकडे अतिशय रागानं पहात तो फोटो दाखवीत विचारलं, “ हें काय ? हें काय ? ”

तू त्या फोटोकडे पाहिलस, आणि तुझ्याच क्षणीं तू आपलं तोड दोन्ही हातांनीं घट्ट झांकून घेतलंस. विव्दलण्यासारखा स्वर तुझ्या तोंडून बाहेर पडला, व तूं अग टाकून कोचावर पडलीस.

मग मी काय काय भयंकर बोलू लागलों. तुझ्याविषयी किंचित्ही करुणा मला वाटेनाशी झाली होती. तूं एक अक्षरहि बोलत नव्हतीस, नुसती दसदसा रडत होतीस. परंतु तुझी मला बिलकुल कीव येत नव्हती. उलट तू काही उत्तर करू नयेस, नुसते हुंदके घावेस याचा अर्थ मला असाच वाटत होता, कीं रघुनाथवर तुझं अजूनहि प्रेम आहे त्यामुळे रडण्याखेरीज तुला दुसरं काहीं करणं शक्य नव्हतं. या कल्पनेन माझा सताप वाढत

गेला. मी नाही नाही ते बोलत राहिलो. आणि अखेर “ तुझ्या गाडीची वेळ झाली कीं तूं जा ” असं तुला सागून मी खोलीबाहेर पडलो...

दुसऱ्या दिवशी ऑफिसात गेल्याबरोबर कलकत्याच्या कचेरीत काम करावयास माझी तयारी असल्याच मी माझ्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना सांगितलं. बदलीच्या जागीं रुजू होण्यासाठीं जरूर ती रजा आणि आगाऊ तसलमातहि मला नियमाप्रमाणे मिळाली. कसकत्यास जावयासाठीं मला लगोलग मुबई सोडण्याची गरज नव्हती. मी दोन चार दिवस मुबईतच काढले, परंतु कोणत्या अवस्थेंत काढले त्याच वर्णन माझ मलामुद्धा करता येणार नाही. मी जेवलो कीं नाही, स्नान केल कीं नाही, झोप कुठे घेतली, जागा केव्हा झालों—या गोष्टी माझ्या मलाच कळत नव्हत्या. दिवसभर तर मी आपल्या खोलींत नसेच. मी पटेलला सागून ठेवल होत, आपल्याला शुक्रवारीं कलकत्यास जावयास निघायच आहे, माझ सार सामान भरून सूटकेस तयार ठेव. त्याप्रमाणे त्यान सारी आवराआवर करून ठेवली. सूटकेसमध्ये त्यान कोणतं कपड, कोणती पुस्तकें अगर कोणतं कागद घातले याची देखील चौकशी मी केली नाही. शुक्रवारीं मी पटेलला घेऊन कलकत्याला निघालो.

कलकत्यास पोचल्यावर ऑफिसात मला निराळ्या तऱ्हेच काम सांगण्यात आलं काम नवीन आणि जबाबदारीच असल्यामुळे त्यात माझा बहुतेक दिवस जाई. परंतु रात्र झाली कीं मनाला व्यग्रता उरत नसे, आणि मग तुझ्या बाबतींत जी भयंकर निराशा माझ्या बाब्याला आली तिचा विचार हा एकच माझा रात्रभरचा सोबती असे. पुष्कळदा मनात येई, कीं तुला पत्र लिहाव. पण पुन्हा वाटे, मी काय लिहू तुला ? पुन्हा तुझी निर्भर्त्सना करू, कीं माझ्या निराशेचं वर्णन करू, कीं काय करू ? रघुनाथचा विचार तुझ्या मनात अजूनहि ताजा असला तरी मला तू हवीस अस मी म्हणू शकत नव्हतो. कारण तसं मला वाटत नव्हतं. मग कशासाठीं अन् कसल पत्र लिहायच तुला ? कित्येकदा थोडीशी आशा जागी होई, कीं तू मला पत्र लिहिशील. मी कलकत्यास आल्याचं तुला माहीत असण शक्य नव्हतं, परंतु माझ्या मुबईच्या पत्त्यावर आलेलीं पत्रं इकडे कलकत्यास रवाना व्हावीं अशी व्यवस्था मी पोस्टात केली होती. म्हणून वाटे तूं जर मला पत्र

लिहिलंस तर मला पोचायला काही हरकत नाही. परतु लगेच मनात येई, कीं तूं तरी काय लिहिणार मला जें तू माझ्यापासून लपवून ठेवला होतस, आणि जे तुझ्या आरशामागच्या चोर कप्प्यातल्या फोटोवरून मला अकस्मात् कळल होतं, तें इतक स्पष्ट होत कीं ते तसं नाही असं तूं म्हणू शकत नव्हतीस रघुनाथविषयीच्या तुझ्या गुप्त प्रेमाचा तो पुरावा इतका बिनतोड होता कीं तो खोटा आहे असं सांगणच शक्य नव्हत. म्हणून तर त्या दिवशीं मला भयकर राग आला होता, नुसतं रडण्याची पाळी तुझ्यावर आली होती, आणि तुझ्या त्या रडण्यान मी आणखी सतापून वाटेल ते बोललों होतों. इतक झाल्यावर तू तरी मला लिहिणार कशासाठी, आणि काय ?...तेव्हा तुझ एखादं पत्र येईल ही आशा उगीचच होती. आठवड्या-मागून आठवडे व महिन्यामागून महिने लोटत गेले तसा तुला पत्र लिहिण्याचा विचार ज्याप्रमाणें मी सोडला त्याचप्रमाणें मला तुझ पत्र येईल ही कल्पनाहि मी विसरलों...अशा प्रकारे हलके हलके जवळ जवळ एक वर्ष सपत आल.

आणि मग एके दिवशीं अकस्मात् तुझी मूर्ति मला दिसली ! प्रत्यक्ष तू दिसली नाहीस. तुझी प्रतिमा दिसली. तुझा फोटो दृष्टीस पडला.

ऑफिसातून घरी येऊन पत्र पाहूं लागलों तो मुंबईच्या चंद्रमा स्टुडिओच एक पत्र होत. त्यांनीं लिहिल होत, “ आमच्याकडे काढविलेल्या एका फोटोच्या बिलाचे रु. ३६।— आपण पाठवूं शकाल तर मेहेरबानी होईल आपल्या आर्डरप्रमाणे फोटोच्या प्रती आपल्या बिन्हाडीं पूर्वीच रवाना केलेल्या आहेत. वास्तविक एवढ्या बिलाची मागगी करून आपणास तसदी देण्याचं कारण नव्हत परंतु वर्षाचे हिशेब आम्ही पुरे करीत आहो म्हणून आपणास हे पत्र जात आहे.”

तें पत्र वाचताच मला आठवलं कीं तुझं माझ भाडण होण्याआधीं आठच दिवस आपण चंद्रमा स्टूडिओमध्ये जाऊन फोटो काढविले होते. मात्र ते फोटो मी पाहिल्याचं मला मुळींच आठवत नव्हतं. आणि या पत्रांत तर स्वच्छ लिहिलं होत, कीं फोटो आपल्याकडे पोचविले आहेत.

मी पटेलला हाक मारून विचारलं, “ आपण कलकत्यास यायला निघण्यापूर्वी कुणी कसले फोटो आणून दिले होते काय ? ”

त्यानं आपली तिरळी नजर कांही वेळ विचारमग्न केली. नंतर एकदम

म्हटलं, “ हो हो, दिले होते. ”

“ मग त्याबद्दल तूं माझ्याजवळ काहीं बोलला नाहीस. ”

तो म्हणाला, “ आपण त्या चार दिवसात फार चमत्कारिक तऱ्हेनं वागत होता आणि ती तऱ्हा पाहून मी इतका भावावून गेलों होतों—”

“ आल लक्षात. ” मी म्हटलं, “ आता ते सापडण्यासारखे आहेत काय ? ”

तो म्हणाला, “ हो हो, आहेत तर. ते फोटो, त्या चार दिवसात तुमच आलेल टपाल, वगैरे सारे कागद मी एका मोठ्या पाकिटात घालून बंदो-बस्तात ठेवले होते. त्याची मला आठवण झाली नाही तरी तुम्हाला तें पाकिट दिसावं अशा बंदोबस्तात मी ते ठेवले होतं. त्या दिवशीं बाई आल्या होत्या. तुम्हाला तुमचा सूट हवा होता. तो आणून देवायच मी विसरलों होतों, आठवत का आपल्याला ?—”

साऱ्या मुलुखाचा विसरभोळा पटेल मला विचारीत होता, “ आठवत का ? ” त्याच्या त्या प्रश्नाचं मला भयकर हसूं आलं. मला तें सार आठवत होत इतकच नव्हे तर गेल्या वर्षभरात तो गरम सूट नकोसा वाटून सूट केसऱ्या तळाशीं तसाच राखून मी ठेवला होता हेंहि मला आठवत होतं. मी फक्त मान हालविली व काहीं वेळ स्वस्थ बसलो.

पटेलनं विचारलं, “ त्या फोटोच व पत्राचं पाकिट बंगमधून काढून देऊं का आपल्याला ? ”

मी मान हालविली.

पटेलन पाकिट आणून फोटो आणि पत्रं काढून माझ्या टेबलावर ठेवलीं. त्याला चहा करण्याचं काम सांगून मी आत घालविलं, आणि फोटो पाहिले. तुझी ती प्रतिमा पाहिल्याबरोबर वर्षभराचं अंतर जणूं एकदम नाहीस झाल आणि मी तुझ्याकडे पहात राहिलों. काळाच अंतर ज्याप्रमाणें चटकन पुसल गेल होत त्याप्रमाणेंच सताप, त्वेष, अपमान, अतःकरणाचा कडूपणा इत्यादींनीं तुझ्या माझ्यांत आणलेल दूरत्वहि माझ्या लक्षात राहिलं नाही. मला नवल वाटलं ते हें, की त्या प्रतिमेंत तूं पाहिल्यासारखीच गोड दिसत होतीस आणि त्या गोडपणाची माझ्यावर मोहिनी पडत होती. तुझे ते निरनिराळ्या तऱ्हेचे सहा फोटो मी किती तरी वेळ पहात राहिलों. अखेर ते मी हतावेगळे करून दूर ठेविले तेव्हां एवढा मोठा

निःश्वास माझ्या तोडून बाहेर पडला की मला वाटलं, खोलीत दुसरं कोणी तरी बसलंय व त्यानच हा निःश्वास सोडला.

मग माझ लक्ष त्या पत्राकडे गेल व त्यातलीं दोन चार उचलून तुसतीं वरून पाहून मी ठेवून दिलीं तों एका पाकिटावर तुझ अक्षर मला दिसल ! माझ्या छातीत एकदम धस्स झाल. म्हणजे आपलं भाडण झाल्यावर पुण्यास परत गेल्यानंतर तू मला पत्र लिहिल होतंस तर ? आणि तुझ तें पत्र आज जवळ जवळ वर्षांच्या अवधीनंतर माझ्यापुढें येत होत ! तू म्हणाली होतीस, “ हा विसरभोळा सरदार पटेल एखादे दिवशीं फार मोठा घोटाला करील बघा ” त्याची मला एकदम आठवण झाली. परंतु ती आठवण काढण्यात आता काय अर्थ होता ?

तुझ्या त्या पत्रात काय मजकूर होता ते जाणण्याची मला अविच्छिन्न उत्कंठा होती.

मी पाकिट उघडल, आणि तुझं पत्र वाचू लागलो. प्रथम ते मला वाचताच येईना. प्रेमान ओथंबलेला मायना पत्राच्या आरंभीं तू लिहिला होतास. तो दृष्टीस पडल्याबरोबर माझे डोळे पाण्यान असे काहीं भरून आले होते, कीं तुझ लिहिण दिसेनाच. मात्र तें दिसल नाहीं तरी पत्राच्या आरंभींच्या गोड मायन्यावरून माझ्या एवढ लक्षात आल होत कीं तें पत्र काहीं रागाच नव्हत. मी तुझ्याशीं ज्या रीतीन वागलो तिचा धिक्कार करून आता यापुढें तुमचा सवध नको अस मला सांगण्यासाठीं तू तें लिहिल नव्हतस.

मी डोळे पुसले. ते पुन्हा ओले होऊं द्यायचे नाहींत असा मनाशीं निश्चय केला. तुझं पत्र वाचल. तूं लिहिलं होतंस,

“...मी जे सांगतें त्यावर तुमचाच काय कुणाचाच विश्वास बसणार नाहीं. परंतु जीव तोडून खर ते सांगतें आहे यावर विश्वास ठेवा. खोटं बोलण्याचा दुर्गुण माझ्या अंगी कधीं दिसला काय याचा आधीं विचार करा, आणखी मग मी काय लिहितें तें वाचा.. तुमचं माझं प्रेम प्रथम जुळू लागल तेव्हा मला रघुनाथची मधून मधून आठवण होत असे. पण तीदेखील त्याची पुन्हा भेट व्हावी म्हणून, किंवा तो मला अजूनहि हवासा वाटत होता म्हणून नव्हे, तर

तुमच्या तोंडून असा एखादा शब्द किंवा अस एखाद वाक्य बाहेर पडे कीं ते रघुनाथच्या तोडून मीं पूर्वी ऐकलेलं असे, आणि मग माझ्या मनात एकदम येई, ज्यामागे मी आता धावते आहे तेंहि पाहिल्यासारख मृगजळ ठरणार आहे काय ?... पण तुमचा सहवास अधिक अधिक घडला तेव्हा असल्या सशयाच्या निमित्तानं होणारी रघुनाथची आठवण देखील होईनाशी झाली, व अखेर मी तर त्याला अजिबात विसरलें. त्याच्या आठवणीचा मागमूसदेखील जवळ राहू नये म्हणून त्याचीं पत्र, फोटो, त्यान भेटोदाखल दिलेल्या वस्तू, सगळ मीं नाहींस केल. तुमची होण्यासाठीं मीं शुद्ध झालें ! किंवा झाले अस मला वाटल अस म्हटल पाहिजे. कारण त्या जुन्या छोट्या आरशाच्या मागच्या चोर कप्यात त्याचा एक फोटो होता हे माझ्या अजिबात लक्षात राहिल नव्हत. कारण तो आरसाच मी डोंअरमध्ये टाकून दिला होता व किती तरी दिवसात वापरला नव्हता... त्या दिवशीं मुबईस तुमच्याकडे यायचं मी अकस्मात् ठरविल आणि माझ्या हॅडबॅगेतला नेहमींचा आरसा आमच्या कुसुमनं घेऊन कुठे टाकला होता तो सापडेना. म्हणून घाईत डोंअरमध्ये जुना आरसा चटकन् सांपडला तो बॅगेमध्ये टाकून मी निघाले. माझी कल्पनाहि नव्हती कीं आत्मघाताच हत्यार बरोबर घेऊन मी तुमच्याकडे चालले आहे. पण शेवटीं झाल मात्र तसच... तुम्ही तो फोटो दाखवून माझ्यावर जेव्हा एकदम ओरडलात, ' हें काय ? हें काय ? ' तेव्हा अगदीं पुरता घात झाला या खार्चाचा मला इतका जबरदस्त धक्का बसला, कीं माझी वाचाच एकदम नाहींशी झाली. मी रडू लागलें, तुम्ही आणखी ओरडू लागलात, आणि त्यामुळें माझी वाचा आणखीच बसली. मी मनातल्या मनात स्वतःला सारख म्हणत होतें, अग तोंड उघड ! बोल ! पण काहीं केल्या तोडाबाहेर शब्दच फुटेना. तुम्ही तर भयंकर बोलत होता. सतापाची आग माझ्यावर पाखडण्या-ऐवजीं तुम्हीं जर मला जवळ घेतल असत आणि प्रेमानं हळूच विचारल असत तर कदाचित् माझी तशी अवस्था झाली नसती, आणखी मीं तुम्हाला खरा प्रकार सांगितला असता .. तुम्ही का हो तसं केल

नाहींत ? मला का हो जवळ घेतल नाहीत ? माझ चुंबन ध्यावस तुम्हाला का वाटलं नाही ? एका क्षणात माझ्यावरचं तुमचं सार प्रेम आढून गेलं... ”

तुझे फोटो पाहिल्यावर काळाच आणि कडुपणाचं सारं अंतर एकदम लुप्त झाल्यासारखं मला वाटलं होतं. आता तुझ पत्र वाचल्यानंतर मनातला कडुपणा जाऊन त्या जागी शरम उत्पन्न झाली होती, पण तुझ्यामाझ्यात प्रत्यक्ष केवढा अंतर होतं त्याची जाणीवहि मला तीव्रतेन झाली. तुझ्या पत्राचं माझ्याकडून तुला उत्तर गेलं नव्हतं. आणि या गोष्टीचा तू काय अर्थ करून घेतला असशील कोण जाणे. मलाच तू वाईट ठरविलं असशील. आणि या वर्षभरात तुझा तो ग्रह दृढ होऊन तू माझी आठवण प्रयत्नानं मनातून काढून टाकली असशील. मी तुला कायमची घालवून बसलो काय, या भीतीनं माझ्या सर्वांगावर शहारे आले. तुझ्याकडे धाव घ्यावी या एकाच विचारावाचून दुसरा काहीच सुचेलनासं झालं.. तू आता पुन्हा माझ्या दृष्टीस तरी पडतेस की नाही कोण जाणे या शंकेन मी अगदीं घायाळ झालो...

पण ती माझी शका खोटी ठरली आहे. तूं माझ्या दृष्टीस पुन्हा पडत आहेस. यातच केवढा तरी आनंद आहे. परंतु याहूनहि मोठा आनंद थोड्याच अवधीत माझ्या वाट्याला यावा अशी माझी इच्छा आहे. माझी आठवण तू बुजवून टाकली नसशील, माझ्यावरचं तुझं प्रेम अजूनहि कायम असेल, मी तुला हवा असेन, अशी आशा मी मनाशी ठेवली आहे. ती सहसा खोटी होणार नाही. मी तुझ्यासमोर उभा राहिलो की आपल्याला या सार्वजनिक ठिकाणी फारस बोलता आलं नाही तरी माझ्या हृदयातले सगळे विचार माझ्या नजरेवरून तू ओळखशील आणि मला क्षमा करशील.. आता हा अक संपत आला आहे असं वाटत कारण थिएटरच्या दारावरचे नोंकर पडदे सरकविणाऱ्याच्या ब्रेतात असलेले मला दिसतात. आता थोड्याच अवधीत मला हवी तशी तुझी भेट होईल. तोंपर्यंत मी तुझ्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे असाच पहात रहाणार आहे... तू मात्र मार्ग वळून पाहू नकोम... कारण तुझी माझी अशी नजरानजर व्हावी अशी माझी इच्छा नाही.

